ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 64

2013

3–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În țară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro. **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.**, Piața Presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro **DEREX COM S.R.L.**, E-mail: derex_com@yahoo.com

Redactori: Adrian Mircea DOBRE, Mihaela IAMANDEI
Tehnoredactor: Luiza STAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: redactie_iab@yahoo.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 64 – 2013 **3–4**

SUMAR

STUDII

SORIN CRISTIAN AILINCĂI, Începuturile epocii fierului în Dobrogea 223

MIRCEA ANGELESCU, Documente inedite din primele perioade ale cercetărilor arheologice de la Histria (1914–1942) 293

NOTE ŞI DISCUŢII

ALEXANDRU AVRAM, NATHAN BADOUD, ALEXANDRU MORINTZ, EMILIAN ALEXANDRESCU, ANTAL LUKÁCS, VLAD NISTOR, GILLES SINTÈS, Un nouvel atelier producteur d'amphores à Thasos ? Etude préliminaire et projet de fouilles sur le site de Sotiras.. 331

PETRE GHERGHE, CONSTANTIN CÎŞLARU, Un cap de statuie romană descoperit la Săcelu, jud. Gorj 347

GHEORGHE I. CANTACUZINO, Informaţii despre curtea domnească din Câmpulung şi alte elemente defensive, în prima parte a secolului al XV-lea, într-un izvor recent publicat.......... 355

CRONICA

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXXII, 2012) 371

ADRIAN IONIŢĂ. Masa rotundă: *Movile funerare din România. Cercetări şi discuţii* 389

CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU, România şi studiile de artă romană provincială: al 13-lea colocviu internaţional de artă romană provincială (27 mai – 3 iunie 2013) 393

TEZE DE DOCTORAT

VIRGIL APOSTOL, Incintele oraşelor romane din Dobrogea... 399

RECENZII ŞI NOTE BIBLIOGRAFICE

Adina Boroneanţ, *Aspecte ale tranziţiei de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porţile de Fier (Aspects of the Mesolithic – Early Neolithic transition in the Iron Gates region)*, Editura Mega, Cluj–Napoca, 2012 (*Roxana Dobrescu*) 407

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 219–412

Tudor Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepot der frühen und mittlerer Bronzezeit in Rumänien,* Harhoiu, R., Hansen, S., Gaiu, C. (eds.), Archaeologia Romanica, vol 5, Editura Accent, Cluj–Napoca – Bistrița, 2012 (*Anca-Diana Popescu*) 408

ABREVIERI 411

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOMUL 64 – 2013 **3–4**

SOMMAIRE

ÉTUDES

SORIN CRISTIAN AILINCĂI, The beginning of Iron Age in Dobrudja 223
MIRCEA ANGELESCU, Documents inédits datant des premières périodes des recherches archéologiques à Histria (1914–1942)... 293

NOTES ET DISCUSSIONS

ALEXANDRU AVRAM, NATHAN BADOUD, ALEXANDRU MORINTZ, EMILIAN ALEXANDRESCU, ANTAL LUKÁCS, VLAD NISTOR, GILLES SINTÈS, Un nouvel atelier producteur d'amphores à *Thasos* ? Etude préliminaire et projet de fouilles sur le site de Sotiras.. 331
PETRE GHERGHE, CONSTANTIN CÎŞLARU, Head of a roman statue found at Săcelu, Gorj county 347
GHEORGHE I. CANTACUZINO, Des renseignements sur la cour princière de Câmpulung et autres éléments défensifs, dans la première moitié du XVe siècle, dans une source récemment publiée 355

CHRONIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XXXII, 2012).... 371
ADRIAN IONIȚĂ. Table ronde: *Tumuli en Roumanie. Recherches et discussions* 389
CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU, The 13th International Colloquium of Roman Provincial Art (May, 27th – June, 3rd 2013)... 393

THÈSES DE DOCTORAT

VIRGIL APOSTOL, The precincts of the roman towns in Dobrudja.. 399

COMPTES RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Adina Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier (Aspects of the Mesolithic – Early Neolithic transition in the Iron Gates region)*, Editura Mega, Cluj–Napoca, 2012 (*Roxana Dobrescu*) 407

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 219–412

Tudor Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepot der frühen und mittlerer Bronzezeit in Rumänien*, Harhoiu, R., Hansen, S., Gaiu, C. (eds.), Archaeologia Romanica, vol 5, Editura Accent, Cluj–Napoca – Bistriţa, 2012 (*Anca-Diana Popescu*) 408

ABRÉVIATIONS.. 411

ÎNCEPUTURILE EPOCII FIERULUI ÎN DOBROGEA

SORIN-CRISTIAN AILINCĂI*

Rezumat: Datele referitoare la începutul epocii fierului în spaţiul dintre Dunăre şi Marea Neagră s-au îmbogăţit substanţial datorită numeroaselor cercetări întreprinse în situri ale culturii Babadag, mai ales după anii '90. Prelucrarea acestor date impune redactarea unui nou studiu de sinteză care să îl completeze pe cel publicat de Sebastian Morintz în 1987. Articolul nostru încearcă o sistematizare şi o nuanţare a datelor cunoscute despre perioada de evoluţie a culturii Babadag, mai ales pe teritoriul Dobrogei, insistând asupra tipurilor de aşezări, obiceiurilor funerare, meşteşugurilor, modului de producere a hranei, toate acestea determinând noi concluzii cronologice bazate atât pe analiza materialelor, cât şi pe noile observaţii stratigrafice de la Babadag. O atenţie deosebită a fost oferită siturilor din zona litorală, în condiţiile configuraţiei vechi a ţărmului şi a fondării coloniilor greceşti.

Cuvinte cheie: perioada timpurie a epocii fierului, cultura Babadag, Dobrogea, Dunărea de Jos, Marea Neagră.

Introducere

Săpăturile arheologice întreprinse în SE României încă din prima parte a secolului al XX-lea au documentat existenţa unor vestigii arheologice ce puteau fi atribuite primei epoci a fierului[1]. De o însemnătate deosebită pentru cunoaşterea acestei perioade istorice a fost însă cercetarea, încă din 1962, a sitului arheologic de la Babadag – *Cetăţuie*. Pe baza observaţiilor stratigrafice de aici, S. Morintz stabilea caracteristicile generale şi evoluţia cronologică a ceea ce înţelegem astăzi prin cultura Babadag[2]. În opinia lui Morintz, cultura Babadag a evoluat pe parcursul a trei faze definite prin anumite caracteristici stilistice ale ceramicii. Astfel, pentru ceramica atribuită primei faze considera concludente analogiile cu decorurile realizate prin incizie din nivelul VII b_2 de la Troia pe care le data în sec. XI a.Chr. Durata acestui nivel cu ceramică incizată era limitată de debutul nivelurilor cu ceramică imprimată pe care le data în sec. X–IX a.Chr., iar cea de a treia fază era considerată contemporană cu fenomenul Basarabi şi era datată în sec. VIII şi chiar în prima parte a secolului al VII-lea a.Chr.[3].

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea; e-mail: sailincai@gmail.com.

[1] Petrescu-Dîmboviţa 1953a; Petrescu-Dîmboviţa 1953b.

[2] Morintz 1964; Morintz 1987.

[3] Morintz 1964; Morintz 1987.

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 223–292

Deşi ulterior a revenit cu noi precizări, aceste observaţii au rămas valabile, în cea mai mare parte, până în prezent[4]. Totuşi, la 50 de ani de la debutul săpăturilor de la Babadag, datele acumulate mai ales în ultimele două decenii, precum şi reevaluarea materialelor provenite din cercetările mai vechi, impun noi precizări cu privire la evoluţia comunităţilor umane în Dobrogea în perioada timpurie a epocii fierului.

Dispunerea geografică a siturilor culturii Babadag

Principalele vestigii lăsate de cultura Babadag sunt aşezările (peste 100 de situri) identificate pe un areal ce cuprinde S Moldovei, E Munteniei şi Dobrogea. Dunărea, împreună cu sistemul său de bălţi şi lacuri, dar şi malurile lagunei Razim–Sinoie au oferit fără îndoială numeroase resurse de hrană şi apă care au favorizat dezvoltarea unei densităţi mari de aşezări umane pe tot parcursul preistoriei şi antichităţii până în perioada contemporană. Astfel, nu este de mirare că cea mai mare densitate de situri o putem observa pe terasele înalte de pe malul dobrogean al Dunării sau al bălţilor şi lacurilor adiacente acesteia. O dispunere similară o putem sesiza şi la stânga fluviului unde siturile sunt amplasate mai ales de-a lungul principalilor afluenţi (Prut, Siret, Buzău, Ialomiţa) (fig. 1).

Până nu de mult, zona interioară a Dobrogei era mai puţin cunoscută, publicarea materialelor de la Beidaud inaugurând seria descoperirilor de acest gen[5]. Relativa raritate a siturilor arheologice de la începutul epocii fierului pare a fi totuşi o problemă ce ţine mai mult de stadiul cercetărilor decât de preferinţa oamenilor preistorici pentru această zonă de podiş. De altfel, cercetările arheologice efectuate relativ recent în situri precum Jijila – *Cetăţuie*[6], Luncaviţa – *Valea Joiţei*[7], Teliţa – *Amza*[8] sau Ţibrinu[9] au evidenţiat existenţa unor locuiri pe suprafeţe mari (3–4 ha), care uneori au fost fortificate.

Informaţii mult mai sumare există despre locuirile din zona litorală. Cele două aşezări ale culturii Babadag semnalate la Constanţa – *Parcul Catedralei*[10] şi Schitu[11] sunt cunoscute numai ca urmare a unor simple menţiuni şi pot fi considerate nesigure până la noi săpături şi publicarea unor date mai consistente.

[4] Jugănaru 2005.
[5] Simion, Lăzurcă 1980.
[6] Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.
[7] Ailincăi 2008a.
[8] Baumann 1995; Jugănaru 2003b; Ailincăi 2010a.
[9] Ailincăi, Dobrinescu 2006.
[10] Irimia, Conovici 1993, 120.
[11] Slobozianu, Ţicu 1966, 679.

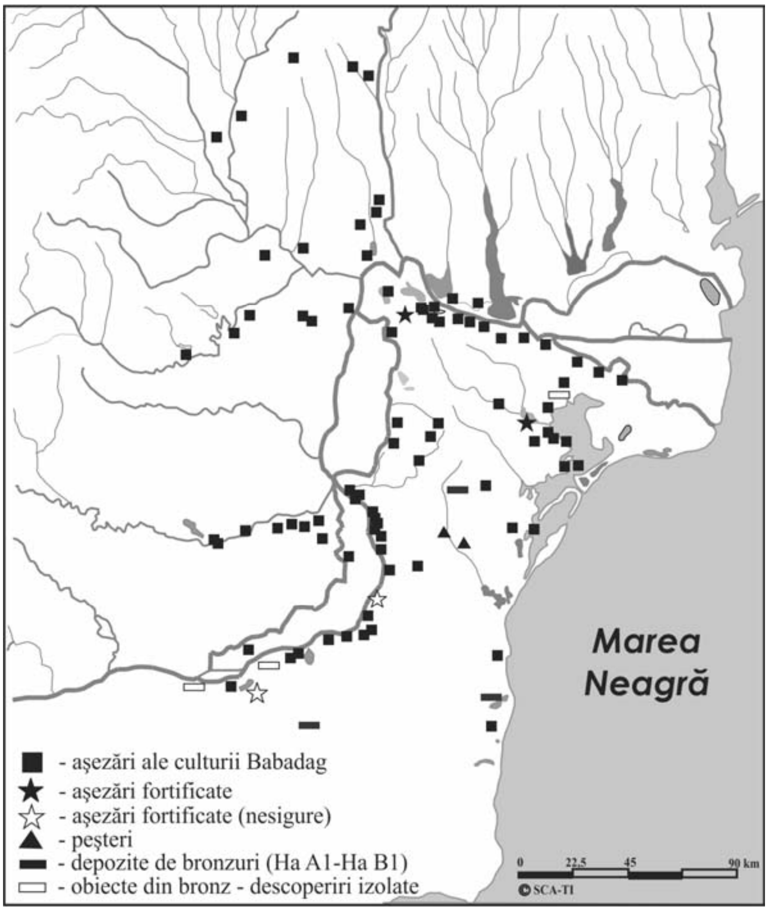

Fig. 1. Vestigii din prima epocă a fierului la Dunărea de Jos.

Aspecte privind amenajarea habitatului

Aşezările

Majoritatea covârşitoare a aşezărilor atribuite culturii Babadag au un singur nivel de locuire, caracterizat prin existenţa a numeroase gropi şi locuinţe. Până în prezent au fost cercetate doar trei situri multistratificate, cel mai cunoscut fiind chiar aşezarea de la Babadag, unde depunerile arheologice dispuse pe nu mai puţin de şase etape de locuire[12], depăşesc în unele zone 2 m. Cinci sau şase niveluri de locuire par să fi existat şi în situl de la Garvăn – *Mlăjitul Florilor*[13], în vreme ce la

[12] Morintz 1964; Morintz, 1987.
[13] Jugănaru 1997.

Satu Nou – *Valea lui Voicu* sunt menționate două orizonturi succesive de locuire din prima epocă a fierului[14].

Cea mai mare parte a siturilor a fost identificată pe terase, de cele mai multe ori uşor accesibile, ocupând suprafețe apreciabile de 3–4 ha sau chiar mai mult. Zonele alese ofereau de obicei o poziție strategică, cu o bună vizibilitate asupra zonei înconjurătoare şi accesul facil la o sursă de apă.

Un tip aparte de habitat îl reprezintă peşterile. În prezent, sunt cunoscute urme de locuire de tip Babadag în peşterile de la Cheia şi Gura Dobrogei. Materialele arheologice descoperite sugerează însă doar staționări de scurtă durată[15], acestea fiind folosite probabil ca adăposturi temporare ale unor grupuri restrânse de oameni.

Fig. 2. Aşezarea de la Babadag (fotografie M. Stoian).

În literatura de specialitate se regăsesc referiri despre existența în Dobrogea a cinci aşezări fortificate din perioada timpurie şi mijlocie a primei epoci a fierului. Dintre acestea, date mai relevante avem doar despre amenajările defensive de la Babadag[16] şi Jijila[17], de unde sunt publicate şi câteva profile stratigrafice. În opinia

[14] Irimia, Conovici 1993.
[15] Harțuche 1976, 15, 17, Fig. 11/10–12.
[16] Morintz 1964; Morintz 1987; Jugănaru, Ailincăi 2003.
[17] Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

noastră, fortificația de la Beidaud[18] poate fi atribuită unei locuiri mai târzii, din sec. VI–V a.Chr., iar cele de la Cernavodă – *Dealul Sofia*[19] şi Gârlița[20] sunt doar menționate sumar, asupra lor planând o oarecare incertitudine.

Deşi inițial s-a crezut că aşezarea de la Babadag a fost fortificată cu şanț şi val, corelând toate informațiile pe care le deținem[21], sistemul defensiv al aşezării de la Babadag este compus doar dintr-un şanț săpat de la limita exterioară a zonei considerate menajere, cu o deschidere cuprinsă între 15 şi 19 m şi o adâncime de aproximativ 4 m, reprezentând în fapt singurul obstacol major. În profil acesta avea forma unui trapez aşezat cu baza mare în sus, pereții dinspre aşezare fiind săpați abrupt. „Valul" situat spre exterior, departe de a fi fost creat cu pământul scos din şanț, este mai degrabă rezultatul diferenței de nivel obținută în urma săpării acestuia (fig. 3). Dacă reconstrucția noastră este corectă, putem aprecia că diferența de nivel între bază şi punctul cel mai înalt al aşezării era de aproximativ 12 m, iar între bază şi vârful valului, de 7 m, panta sa exterioară nefiind destul de abruptă pentru a constitui un obstacol serios.

Aşezarea fortificată de la Jijila a fost cercetată relativ recent[22], fiind situată într-un mediu greu accesibil, pe versantul nordic al Munților Măcinului, la izvoarele pârâului Jijila. Situl a fost identificat pe platoul unui deal cu versanți

---

[18] Simion, Lăzurcă 1980; Simion 2003a. Aşezarea de la Beidaud, cercetată de G. Simion şi E. Lăzurcă, are o suprafață de 2,5 ha, închisă de două valuri de pământ cu un şanț între ele. Acest sistem defensiv înconjoară practic toată suprafața aşezării. Primul val, notat cu V I, era atribuit de autori culturii Babadag, găsind tehnica de construcție asemănătoare cu cea de la Babadag (?), în timp ce pentru al doilea val (V II) au găsit analogii în aşezarea getică de la Beştepe (sec. IV a.Chr.). Autorii săpăturii deosebeau două zone în profilul valului hallstattian *atât ca tehnică de construcție, cât şi sub aspectul compoziției*. Prima zonă, situată spre exterior, se caracterizează prin existența unui emplecton din bolovani de lut, placat cu pietre şi ars puternic, cu baza de 7 m şi înălțimea de 1,50 m. Cea de-a doua zonă avea emplectonul format din pământ şi consolidat cu pietre, fără să prezinte urme de ardere. Autorii interpretau această situație ca o distrugere a valului inițial datat în Hallstatt-ul timpuriu şi apoi o refacere într-o perioadă mai târzie (sec. VI a.Chr.). Totuşi, o privire de ansamblu asupra fortificației evidențiază o legătură funcțională între cele două sectoare; mai mult, pe partea vestică a promontoriului se pot distinge încă cel puțin două elemente de fortificare, aplatizate puternic, care nu au fost cercetate şi nici menționate. Trebuie subliniat şi faptul că vestigiile din prima epocă a fierului reprezintă un mic procent din totalitatea descoperirilor, locuirea preponderentă fiind din perioada târzie a primei epoci a fierului. Dat fiind faptul că nu există un element sigur de atribuire a V I culturii Babadag, decât o vagă asemănare în privința tehnicii de construcție (?), considerăm că fortificația a fost ridicată într-o perioadă ulterioară perioadei timpurii a epocii fierului, probabil în sec. VI–V a.Chr. Un argument în acest sens este şi ridicarea valului peste o locuință ce conținea material ceramic de tip Babadag, în vreme ce fragmentele ceramice hallstattiene timpurii descoperite în structura valului puteau fi antrenate odată cu pământul excavat. Pe profilul de E al S I se poate observa că şanțurile fortificației tăiau nivelurile arheologice, iar în incintă suprapuneau gropile din nivelul inferior, atribuite de noi culturii Babadag.

[19] Berciu 1965, 81–82.

[20] Diaconu, Anghelescu 1968, 349; Morintz 1964, 109; Hänsel 1976, 123.

[21] Pe lângă cercetările la care am participat direct, am avut la dispoziție şi toate planurile alcătuite cu prilejul săpării fortificației de la Babadag.

[22] Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

abrupţi dinspre N, E şi V (fig. 4), doar o mică porţiune fiind uşor accesibilă dinspre partea de SSV, zonă care de altfel a fost blocată în prima epocă a fierului printr-o fortificaţie impresionantă formată din două sau chiar trei valuri (fig. 5). Pe latura estică s-a observat existenţa unor terasări, care, în urma cercetării, s-au dovedit a fi parte componentă a sistemului defensiv blocând accesul şi din această direcţie (fig. 6).

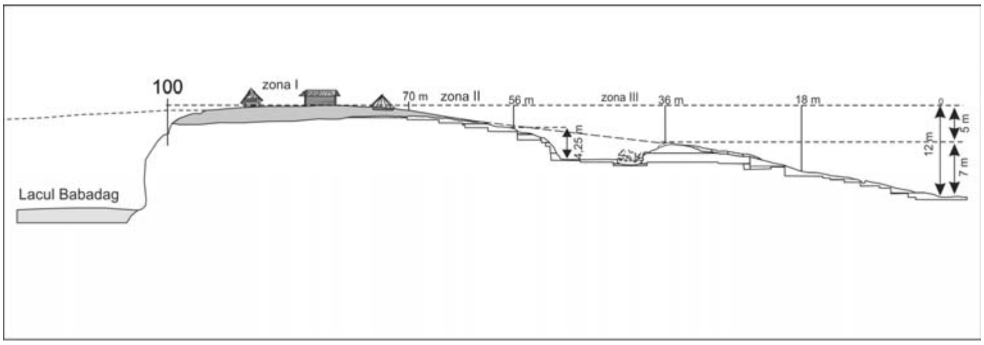

Fig. 3. Secţiune transversală prin aşezarea de la Babadag (reconstrucţie grafică).

Fig. 4. Aşezarea de la Jijila, vedere dinspre nord (fotografie M. Stoian).

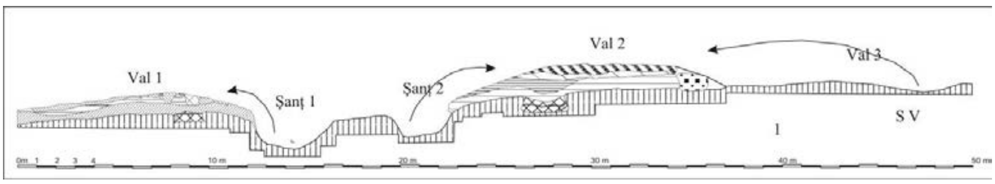

Fig. 5. Jijila–*Cetăţuie*. Fortificaţia de sud (după Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008).

Astfel de amenajări, destul de frecvente în Transilvania[23], apar rareori în spaţiul extracarpatic. La est de Carpaţi sunt cunoscute totuşi câteva aşezări fortificate[24], dintre care putem enumera pe cele de la Preuteşti[25], Siret – *Dealul Ruina*[26], Cândeşti[27], Pocreaca[28] sau Brad[29].

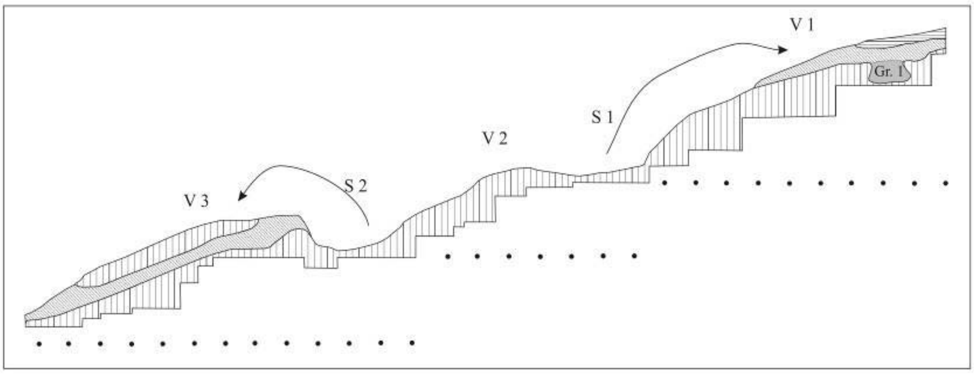

Fig. 6. Jijila–*Cetăţuie*. Fortificaţia de est (după Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008).

Amenajări de habitat

Încă de la început, trebuie să precizăm că strategia de cercetare abordată până acum în siturile culturii Babadag (mai ales cea stratigrafică) a permis doar în puţine cazuri identificarea şi dezvelirea integrală a unor locuinţe. Lipsa unor săpături pe suprafeţe mari, precum şi înregistrarea neadecvată a planurilor fac aproape imposibilă analiza pertinentă a organizării şi evoluţiei spaţiului locuit. În ciuda acestor impedimente, consultarea planurilor cercetărilor mai vechi sau mai recente ne aduce date noi despre habitatul populaţiilor hallstattiene timpurii din Dobrogea.

Informaţii referitoare la locuinţe de dimensiuni mari, cu spaţiul împărţit în mai multe camere, provin din cercetările recente de la Babadag, unde s-a sesizat existenţa unei astfel de amenajări cu o lungime de 12 m şi o lăţime de 4 m, deranjată parţial de gropile săpate din nivelurile superioare (fig. 7).

Acest tip de locuinţă poate fi considerat specific epocii, amenajări similare fiind semnalate, de exemplu, în aşezările culturii Saharna–Solonceni de la

[23] Vezi de exemplu: Vasiliev 1995; Vlassa, Dănilă 1962; Vasiliev, Gaiu 1980; Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 23–31; Zaharia 1965, 83–104; Horedt 1964, 187–204; Vasiliev, Andriţoiu 1985, 31–36; Pop *et alii* 2002, 304 şi urm.

[24] Zanoci 1999; Zanoci 2011.

[25] László 1994, 50–51; Ursulescu, Popovici 1997, 51–65.

[26] Mareş *et alii* 2007–2008, 81 şi urm.

[27] Florescu, Florescu 1983, 75; László 1989, 116; László 1994, 106; Leviţki 1994, 53.

[28] Nestor 1952, 45; Iconomu 1996, 21–56; Iconomu 1997, 125–137.

[29] Ursachi, 1995, 22.

Alcedar III şi Mateuţi – *La Başnă*[30], dar şi a altor culturi contemporane din spaţiul est-carpatic, cu precădere în aşezările fortificate[31].

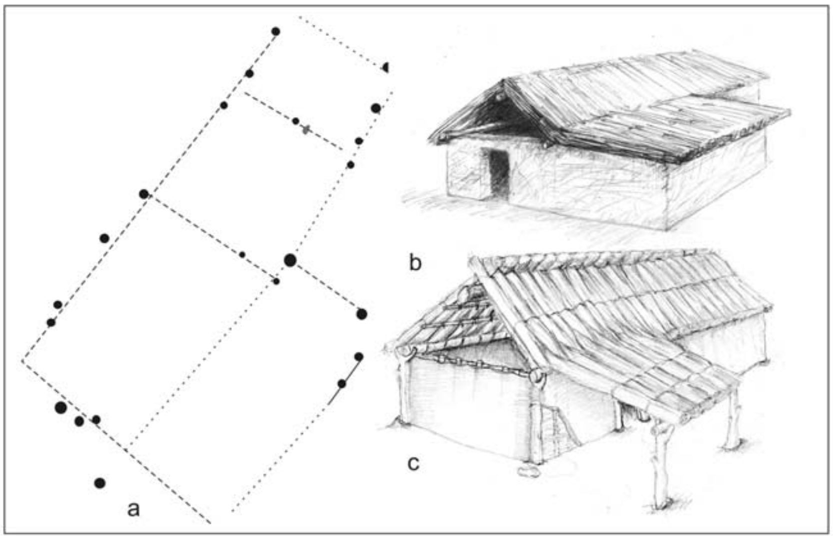

Fig. 7. Locuinţa de suprafaţă descoperită la Babadag. a. plan; b–c. propuneri de reconstituire (desene D. Luchian – b şi C. Geanbai – c).

Cele mai multe referiri la locuinţele identificate în siturile culturii Babadag indică însă existenţa unor locuinţe de tip bordei. În studiul său din 1987, S. Morintz menţiona existenţa unui număr relativ mic de bordeie şi făcea observaţia că acest tip de locuinţă este des întâlnit în nivelurile timpurii, fazelor mai recente corespunzându-le locuinţe de suprafaţă[32]. Urma vizibilă arheologic a unor astfel de locuinţe este mai bine păstrată datorită gropii săpate pentru construcţie, element care ajută la precizarea mai exactă a formei şi dimensiunilor. La Babadag sunt menţionate asemenea gropi cu adâncimi de până la 1 m, de formă aproximativ rectangulară, cu intrare dinspre S, în trepte, placate cu lespezi subţiri din calcar[33]. Astfel de complexe au fost cercetate şi în situri precum Enisala – *Palanca*[34], Teliţa – *Amza*[35], Rasova – *Malu Roşu*[36], Murighiol – *Ghiolul Pietrei*[37], Niculiţel – *Cornet*[38], Revărsarea – *Dealul Tichileşti*[39] etc.

[30] Kašuba 2007, 127–138.
[31] Kašuba, Zanoci 2010.
[32] Morintz 1987, 45.
[33] Morintz, Jugănaru 1995, 181; Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995, 222–223.
[34] Ailincăi *et alii* 2011, 163, Pl. 2.
[35] Ailincăi 2010a, 52 și urm.
[36] Irimia 1974.
[37] Lungu 1990.
[38] Topoleanu, Jugănaru 1995.
[39] Ailincăi 2010b.

Cu unele excepții, aceste locuințe aveau o suprafață relativ restrânsă. Din punct de vedere al planului, bordeiele aveau de cele mai multe ori o formă ovală, alungită, mai rar circulară sau rectangulară. În aceste condiții, putem presupune că locuințele erau amenajate prin amplasarea deasupra gropii a unui acoperiș din material ușor (probabil stuf sau papură), montat în două ape, pe cadre de lemn legate în partea superioară și stabilizate la sol cu pietre de mari dimensiuni sau prin îngropare (fig. 8/1). Pentru bordeiele de formă ovală sau aproape rotundă ne putem gândi și la existența unei suprastructuri de formă conică care, de altfel, dădea naștere unui spațiu interior mai generos. Construite din aceleași materii prime, prinse de bârne legate la vârf, acestea puteau avea sau nu un par central de susținere (fig. 8/2).

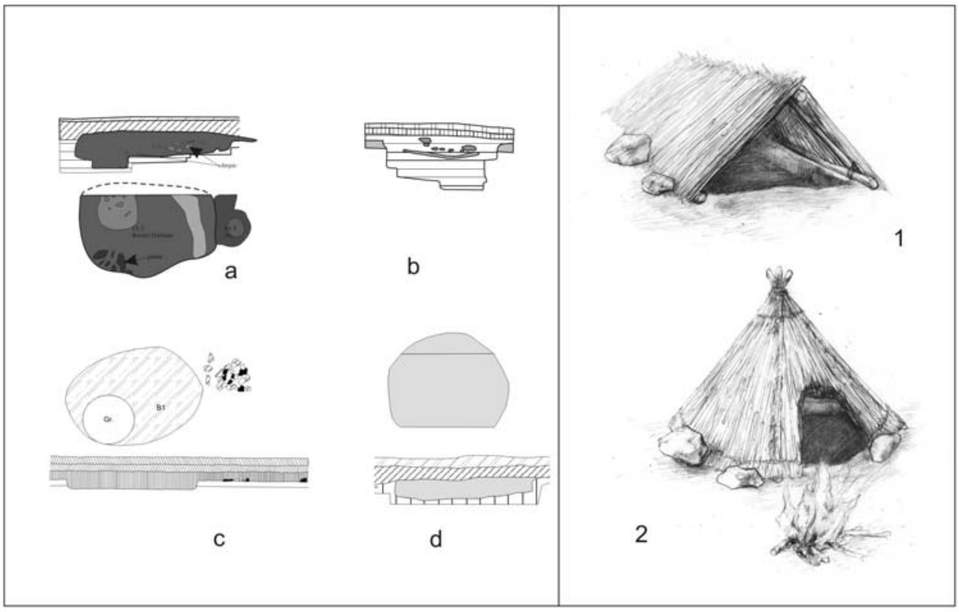

Fig. 8. Planurile unor locuințe de tip bordei: a. Enisala – *Palanca* (după Ailincăi *et alii* 2011); b. Rasova – *Malul Roșu* (după Irimia 1974); c. Murighiol – *Ghiolul Pietrei* (după Lungu 1990); d. Revărsarea – *Dealul Tichilești* (după Ailincăi 2010a); și reconstituirile grafice (1–2) ale unor locuințe de tip bordei (desene D. Luchian).

Informațiile privitoare la instalațiile de încălzire sau de ardere a ceramicii sunt mai mult decât precare. Prezența unor vetre în așezările Babadag a fost deseori invocată în literatura de specialitate. Astfel de amenajări au fost semnalate în așezarea eponimă[40], dar și la Enisala – *Cetatea medievală*[41], Niculițel – *Cornet*[42],

[40] Morintz, Jugănaru 1995, 178; Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995, 222.
[41] Dragomir 1974, 133.
[42] Topoleanu, Jugănaru 1995, 203.

Rasova – *Malul Roşu*[43], Satu Nou – *Valea lui Voicu*[44], Teliţa – *Amza*[45], din păcate fără a se face şi o reprezentare grafică corespunzătoare. În opinia noastră, astfel de vetre erau plasate mai ales în afara locuinţelor; având în vedere suprafaţa relativ redusă a bordeielor este greu de presupus existenţa unor focuri deschise în interiorul acestora. Vetrele portative reprezintă o categorie aparte de astfel de instalaţii, fiind semnalate în aşezările de la Babadag, Garvăn – *Mlăjitul Florilor*[46], Rasova – *Malul Roşu*[47] sau Siliştea – *Popină*[48]. Confecţionate din lut amestecat cu aditivi cu granulaţie mare pentru a rezista la temperaturi ridicate, acestea aveau baza compactă sau perforată, o formă rectangulară sau ovală şi dispuneau de o gardină scundă care oprea extinderea focului.

Singurele menţiuni legate de existenţa unor cuptoare provin din aşezarea de la Babadag[49]. Deşi menţionate destul de sumar, acestea pot fi încadrate în tipul cu flacără ascendentă şi se caracterizează prin existenţa a două camere (una de combustie şi una în care se aflau vasele) despărţite de un perete de lut perforat.

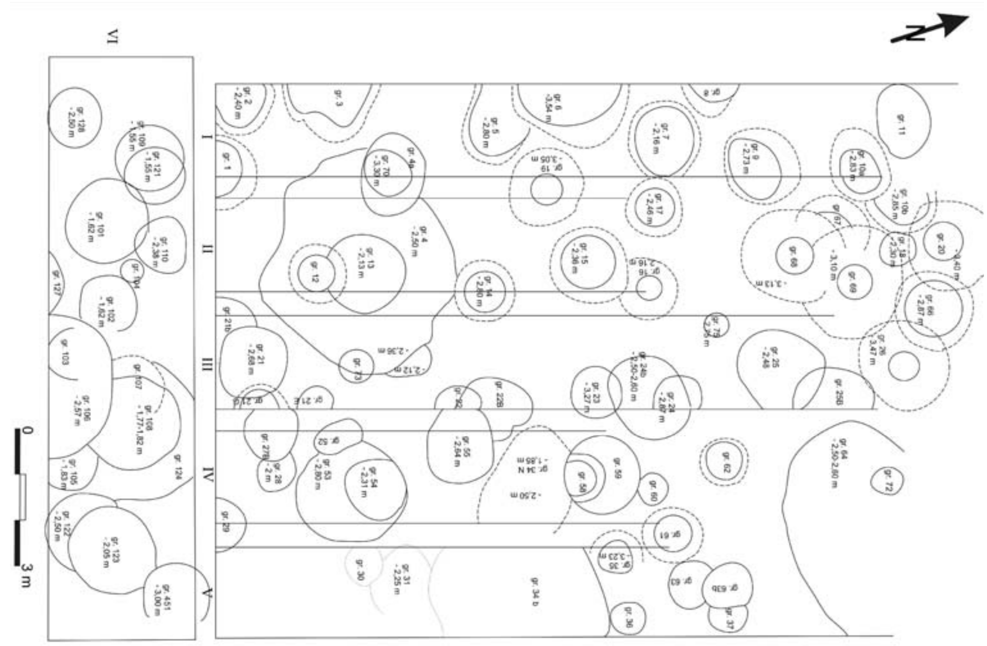

Fig. 9. Planul Suprafeţei A (I–VI) de la Babadag, nivelul VI (arhiva S. Morintz).

[43] Irimia 1974, 87.
[44] Irimia, Conovici 1993, 54, 97.
[45] Baumann 1995, 230.
[46] Jugănaru 2005, 28.
[47] Irimia 1974, 89.
[48] Harţuche, Silvestru 1992, 18, Pl. 8/3; Sîrbu, Pandrea 1994, 33, Fig. 23.
[49] Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995.

Gropile sunt fără îndoială cele mai frecvente complexe descoperite în aşezările culturii Babadag, de multe ori cercetările arheologice identificând adevărate „câmpuri” de gropi (fig. 9). Îndeplinind probabil scopuri diverse, de la stocarea proviziilor la extragerea lutului, arderea ceramicii sau aruncarea gunoaielor, gropile reprezintă de cele mai multe ori un complex arheologic închis, favorabil identificării unor asocieri de artefacte.

Comportamentul funerar

Perioada timpurie a epocii fierului aduce în spaţiul carpato-danubian o schimbare în domeniul funerar faţă de perioada precedentă, prin scăderea radicală a numărului de morminte[50]. De altfel, cu câteva excepţii, aceste manifestări sunt rareori surprinse arheologic în cercetările din SE Europei. Necropole sau morminte izolate apar rar în cadrul culturilor hallstattiene timpurii, prezentând totuşi un repertoriu destul de variat.

Studierea ritului şi ritualului funerar specific culturii Babadag constituie o preocupare ştiinţifică relativ nouă. Datele referitoare la comportamentul acestor populaţii faţă de defuncţi provin din cercetarea şi publicarea unui anumit tip de descoperiri, mai exact acela al complexelor din aşezări ce includ oseminte umane[51]. Aceste „descoperiri macabre” conţin schelete complete sau incomplete, aflate sau nu în conexiune anatomică, cât şi părţi din acestea, cranii ori membre.

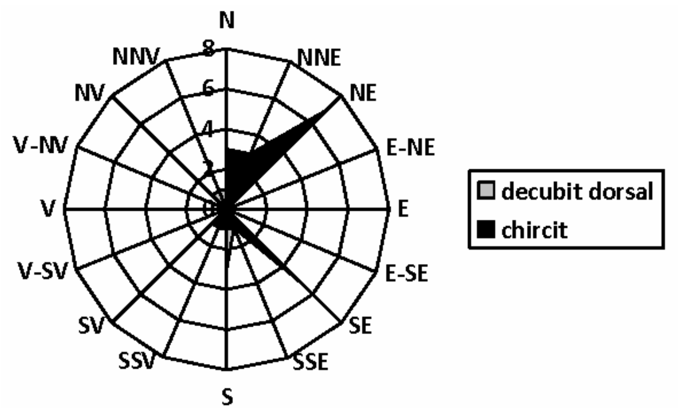

Fig. 10. Orientarea defuncţilor descoperiţi în aşezări, în funcţie de poziţia depunerii.

În ceea ce priveşte orientarea defuncţilor, înregistrările sunt incomplete din cauza lipsei acestor date în câteva cazuri. Putem preciza însă că în prezent, depunerea pe direcţia NNV-SSE, NV-SE şi E-V este caracteristică exclusiv

[50] Vulpe 2008, 269 şi urm.

[51] Sîrbu 1997; Jugănaru, Topoleanu 1994; Ailincăi, Miriţoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Miriţoiu, Soficaru 2005; Ailincăi 2008a; Ailincăi 2008b; Ailincăi *et alii* 2006; Ailincăi, Constantinescu 2008.

scheletelor descoperite în poziție decubit dorsal, iar orientările pe direcțiile NNE-SSV, SSV-NNE şi SV-NE este întâlnită exclusiv în cazul defuncților depuşi în poziție chircită. Se pare că cea mai des întâlnită orientare la ambele modalități de poziționare a cadavrelor poate fi plasată în sectorul N-NE (fig. 10); totuşi, numărul mic al cazurilor în care am putut stabili orientarea (34 cazuri) determină fragilitatea analizei, iar orice nouă descoperire poate determina schimbări ale acestei situații.

În privința locului în care au fost depuşi defuncții, se poate observa că majoritatea osemintelor umane au fost descoperite în gropi de dimensiuni diferite, de cele mai multe ori circulare cu profil tronconic asemănătoare celor considerate în genere de arheologi ca fiind gropi menajere. O categorie aparte o constituie gropile de mari dimensiuni. În aceste ultime amenajări au fost descoperite numeroase bucăți de chirpici cu imprimeuri de nuiele sau stuf (resturile suprastructurii – pereți, acoperiş), fapt ce reprezintă un argument pentru a le considera structuri asemănătoare locuințelor.

O lipsă de omogenitate se poate observa şi în privința obiectelor ce pot fi considerate „de inventar”. Pe ansamblul descoperirilor reiese faptul că nu putem discuta de un inventar standard. Ceramica descoperită în complexe este de cele mai multe ori reprezentată fragmentar; în foarte puține cazuri am putut sesiza prezența unor vase întregi depuse în conexiune directă cu defuncții.

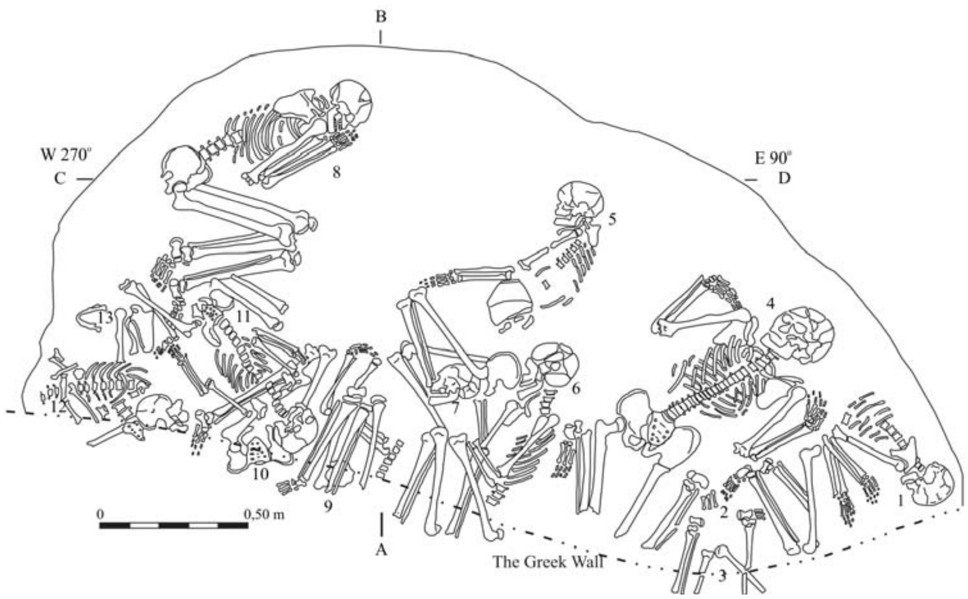

Fig. 11. Complexul cu oseminte umane descoperit în nivelul pre-colonial de la Orgame/Argamum (după Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2005).

Analizând aceste situații diverse, se pot emite unele ipoteze cu privire la procedeele prin care aceşti indivizi erau depuşi în aşezări. Remarcând, în primul

rând, că la nici unul dintre cadavrele incomplete (sau la resturile osteologice disparate) analizate antropologic nu au fost observate semne de dezarticulare efectuate cu obiecte tăioase sau urmele unor rosături de animale, credem că starea lor ar putea fi explicată doar prin expunerea îndelungată (în locuri special destinate), ce a dus la degradarea părților moi, uscarea şi rigidizarea ligamentelor, fragmentarea intervenind abia la manevrele ulterioare. Lipsa unor urme care să ateste intervenția animalelor reflectă faptul că locul expunerii era protejat de acestea prin adăpostirea cadavrelor sau depunerea lor pe platforme greu accesibile şi, de ce nu, în cadrul spațiului locuit (case special amenajate). O astfel de amenajare poate fi reprezentată de descoperirile de Satu Nou – *Valea lui Voicu*[52]. De altfel, prezența în astfel de gropi a unor oase umane izolate sau a unor părți de schelet în conexiune anatomică parțială este un fapt deja observat şi a fost pus pe seama unei manipulări anterioare a unor cadavre (sau părți din acestea) în stare avansată de descompunere, multe situații evidențiind o poziție secundară a oaselor. Un exemplu elocvent ar fi complexul cercetat la Enisala[53], unde, singurul grup relativ compact de oase a fost atribuit *scheletului 1*, aflat într-o poziție şi conexiune anatomică parțială, ceea ce implică persistența unor țesuturi moi în momentul depunerii în groapă. Totuşi, lipsa mai multor oase cât şi a unor părți din craniu indică o stare avansată de putrefacție a cadavrului în momentul manipularii. Prezența oaselor izolate, fără conexiune anatomică, de la ceilalți trei indivizi este similară situației întâlnite şi la complexele de la Jurilovca – *Capul Dolojman*[54] sau Niculițel – *Cornet*[55], unde în umplutura gropilor au fost identificate oase sau fragmente de oase de la mai mulți indivizi. Acestea au fost probabil preluate împreună cu resturile cadavrelor *mai bine reprezentate* din locul anterior de depunere, prezența lor putând fi accidentală.

Depunerea doar a unor părți din cadavru credem că este însă intenționată, celelalte resturi ale corpului urmând a avea parte de un alt tratament (ardere, înhumare în alte locuri, păstrare în locuințe sau pur şi simplu abandonarea lor). În acest fel pot fi explicate şi descoperirile de oseminte izolate, în special cranii şi membre. Depunerile de oase nearticulate sunt cu siguranță rezultatul unei acțiuni secundare asupra lor, reprezentând metode complicate de tratament ce implică mai multe etape.

Concomitent cu aceste modalități de tratament aplicat defuncților, în regiunea Dunării de Jos, în perioada timpurie şi mijlocie a epocii fierului, sunt documentate arheologic şi necropole propriu-zise, dacă avem în vedere amenajarea clară a spațiului funerar, precum cele de la Folteşti[56], Sboryanovo[57], Stoicani[58],

[52] Irimia, Conovici 1993.
[53] Ailincăi, Constantinescu 2008.
[54] Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2005.
[55] Ailincăi 2008b; Constantinescu, Mirițoiu 2008.
[56] László 2006.
[57] Stoyanov 1997.
[58] Petrescu-Dîmbovița 1953b; Petrescu-Dîmbovița, Marin 1974; Hänsel 1976, 141–146; Meljukova 1979, 33–35; Ciocea, Chicideanu 1984; László 1995b.

Orlovka – *Kartal III*[59] şi Revărsarea[60], care au fost atribuite unor manifestări contemporane, anterioare sau ulterioare culturii Babadag.

În această categorie includem, cu o oarecare marjă de incertitudine, descoperirile de la Capidava – *necropola tumulară romană*[61] şi Izvoarele[62]. Comparativ, deşi pot fi considerate parţial contemporane, primele două necropole menţionate sunt foarte diferite, un punct comun fiind numărul restrâns de înmormântări, spre deosebire de cimitirele mai târzii de la Stoicani şi Kartal III care conţin un număr mare de indivizi.

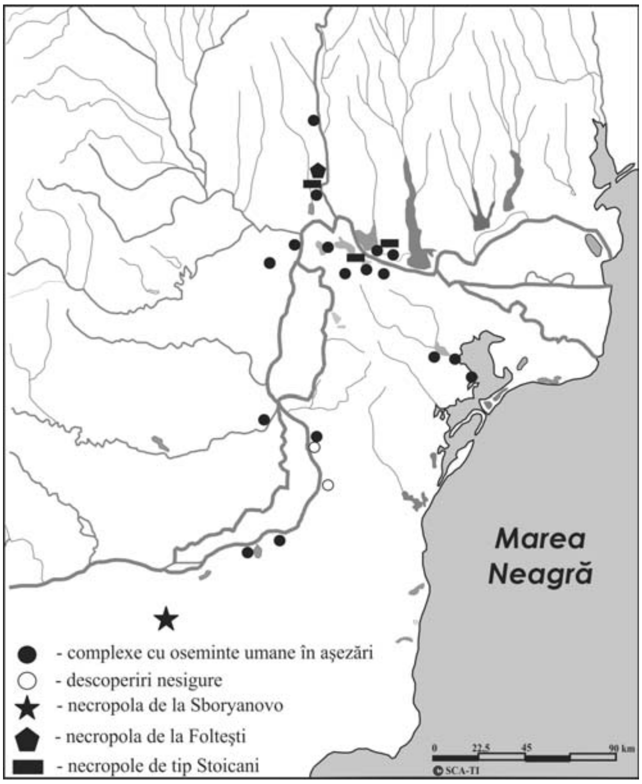

Fig. 12. Descoperiri funerare de la începutul epocii fierului la Dunărea de Jos.

Pe ansamblu, trebuie totuşi să observăm că în majoritatea aşezărilor Babadag, cercetate sistematic, au fost descoperite complexe cu oseminte umane, acestea regăsindu-se în mare parte în teritoriul în care a fost documentată această cultură, cele cinci necropole identificate până în prezent fiind situate la limitele de N şi de S

[59] Brujako *et alii* 2005; Brujako, Dzigovskij, Manzura 2007; Brujako 2005; Brujako 2008.
[60] Baumann 1995; Ailincăi 2010.
[61] Cheluţă-Georgescu 1979.
[62] Irimia 2003, 254–255, fig. 1.

ale respectivului areal (fig. 12). În aceste condiții, putem doar presupune o atitudine complexă a populațiilor Babadag față de defuncți, bazată pe practici specifice de depunere, descompunere şi manipulare a cadavrelor, în vreme ce manifestările culturale învecinate şi contemporane erau adeptele altor cutume funerare ce includeau şi organizarea unor cimitire în afara spațiului locuit. Dacă ritualul remarcat în cadrul necropolei de la Folteşti pare asemănător cu cel observat în descoperirile macabre din aşezări, necropola de la Sboryanovo iese din cadrul acestui fenomen prezentând similitudini cu tumulul de la Meri[63] şi cu mormintele din mediul Saharna–Solonceni[64], iar prezența aici a unor morminte de incinerație şi a ceramicii decorate cu caneluri relevă influențe din ritualurile funerare regăsite în zona Banatului şi Olteniei. În acelaşi timp, *grupul Stoicani* reprezintă o schimbare în domeniul manifestărilor funerare începând cu sec. VIII a.Chr. prin apariția unor necropole de mari dimensiuni organizate pe baza unor reguli stricte de rit şi ritual[65].

Metalurgia

Metalurgia bronzului

Deşi prezintă o frecvență destul de redusă, obiectele din metal (bronz şi fier) relevă importante date privind practicarea metalurgiei de către populațiile hallstattiene timpurii pe teritoriul Dobrogei. Dovezile prelucrării locale a bronzului în Dobrogea în Hallstatt-ul timpuriu şi mijlociu se reduc la două fragmente de tipare de lut descoperite în aşezarea de la Babadag[66] şi la lingura pentru turnat de la Garvăn – *Mlăjitul Florilor*[67], cărora li se adaugă şi o serie de instrumente (10 piese) descoperite probabil în aşezarea de la Țibrinu[68].

Până nu demult, în Dobrogea erau cunoscute 142 obiecte din bronz ce pot fi datate în perioada timpurie şi mijlocie a primei epoci a fierului, dintre care 28 proveneau din aşezări, 109 din depozite şi 5 din descoperiri izolate[69]. Relativ recent au mai fost publicate o serie de piese (39 de exemplare) ce provin din situl de la Țibrinu (jud. Constanța)[70].

---

[63] Moscalu 1976.

[64] Smirnov 1955, 117–119; Lăpuşnean, Niculiță, Romanovkaja 1974; Kašuba 2000, 270–292.

[65] Ciocea, Chicideanu 1984.

[66] Jugănaru 2005, Fig. 47/7.

[67] Jugănaru 2005.

[68] Irimia 2011, 26 şi urm.

[69] Referindu-ne la întregul areal al culturii Babadag, dovezile practicării metalurgiei bronzului şi a fierului au fost relativ recent publicate şi pentru siturile de pe valea Ialomiței (Rența 2008, Fig. 96; 147/3; 149/5). Acestora li se adaugă o serie de piese descoperite la Siliştea – *Popină* (Harțuche, Silivestru 1992) sau Suceveni – *Stoborăni* (Adamescu 2011, Fig. 12/2).

[70] Ailincăi, Dobrinescu 2006; Irimia 2011. Profităm de această ocazie pentru a atrage atenția asupra unor probleme ridicate de descoperirea „depozitului” de la Țibrinu. Mai întâi trebuie să menționăm că lucrarea semnată de M. Irimia a apărut nefinalizată în paginile revistei *Pontica* după moartea autorului, astfel probabil o serie de informații referitoare la proveniența unor piese şi

Până în prezent, pe teritoriul Dobrogei, alături de „depozitul” de la Ţibrinu, mai sunt cunoscute patru depozite ce pot fi atribuite cronologic primei epoci a fierului, introduse în circuitul ştiinţific de A. Aricescu[71] şi analizate într-un cadru

---

propriile concluzii ne rămân practic necunoscute. Din cele publicate reiese că cea mai mare parte a pieselor, achiziţionate de la colecţionarul E. Mihail, au fost găsite de acesta într-o groapă (?), văzută şi de M. Irimia şi G. Custurea în vara anului 1998; cu toate că în cele publicate nu se precizează dacă şi cu această ocazie s-au găsit piese şi care sunt acelea.

Trebuie să menţionez mai întâi că materialul ceramic de la Ţibrinu publicat de noi (Ailincăi, Dobrinescu 2006), deşi descoperit fără context, poate fi atribuit perioadei timpurii a culturii Babadag, prin analogie cu alte situri, probabil în sec. X–IX a.Chr. Pe de altă parte, în articol, nu sunt menţionate şi nici ilustrate fragmente ceramice de tip Babadag ca fiind descoperite în groapa în cauză, deci atribuirea culturală a „depozitului” rămâne în continuare deschisă.

Fără a vedea obiectele, ci numai după desenele (uneori destul de neclare), fotografiile şi descrierile publicate am putut identifica o serie de nepotriviri cronologice între piesele aşa-zisului depozit, care par a fi mai degrabă o parte din colecţia donatorului E. Mihail. Deşi o serie de piese, cum ar fi verigile, nasturii, lama de fierăstrău (?), spirala din sârmă de bronz (saltaleoni), acele ş.a., se pretează la o cronologie destul de largă cuprinsă între sfârşitul epocii bronzului şi Hallstatt-ul târziu, există o serie de piese cu o circulaţie diferită sau mai restrânsă în timp. Mai întâi aş atrage atenţia asupra pumnalului cu limbă la mâner şi lamă rombică (Irimia 2011, Pl. V/32; XVIII/32), asemănător tipului Cernavodă (Băjenaru, Popescu 2012, 391–392, şi bibliografia) ce poate fi încadrat cronologic prin numeroasele analogii folosite de autori, în perioada timpurie şi mijlocie a epocii bronzului. Un alt obiect asupra căruia aş atrage atenţia ar fi un fragment ce provine probabil de la o fibulă de tip Čaka (Irimia 2011, Pl, III/26; XVII/26), care deşi circulă din Br D până în Ha B_1, este specifică mai ales perioadei Ha A_1 (Bader 1983, 22–25; Vasić 1999, 19 şi urm.), într-un spaţiu ce porneşte din Transilvania până în Europa Centrală. Alături de aceste obiecte, putem sesiza o altă grupare care corespunde în linii mari unei perioade mai târzii. Un loc central îl ocupă calul din bronz cu perforaţie în zona centrală (Irimia 2011, Pl. I/1; XIII/1). Astfel de reprezentări apar încă din prima jumătate a sec. VIII a.Chr. (Metzner-Nebelsik 2002, 454–455) şi sunt prezente şi pe parcursul celei de a doua epoci a fierului. Importante sunt analogiile ce pot fi stabilite cu unele descoperiri similare legate de perioada clasică a fenomenului Basarabi, precum exemplarele de la Bujoru (Moscalu, Beda 1988; Moscalu, Beda 1991) sau din ultimul nivel de locuire de la Teleac (Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991), dar şi cel de la Moldova Veche (Soroceanu, Medeleţ 1999). Aceeaşi datare pare să urmeze şi pandantivul cu corpul circular (Pl. I/3; XIII/3) care are analogii în depozitele de la Ghidici, Hunia sau Desa (Ha C – Petrescu-Dîmboviţa 1977, Fig. 399–402), dar şi alte două fibule. Una dintre acestea (Irimia 2011, Pl. I/2; XIII/2), asemănătoare unui exemplar descoperit în Bulgaria la Suvorovo, poate fi atribuită tipului BI_1, varianta β după Gergova, încadrat cronologic în sec. VIII–VII a.Chr. (Gergova 1987, 37); cea de a doua fibulă (Irimia 2011, Pl. V/33; XVIII/33), fragmentară sau neterminată, poate fi încadrată tipologic fibulelor cu placă triunghiulară, cu unul sau două resorturi, care au circulat într-un interval cronologic cuprins între sec. VIII–VI a.Chr. (Bader 1983, 71; Gergova 1987, 23, 41–43).

Din cele de mai sus putem presupune că cel puţin o parte din piesele prezentate ca fiind „depozitul” de la Ţibrinu (mai ales pumnalul şi fibula de tip Čaka) provin din alte contexte. Cea mai mare parte a obiectelor pare a se concentra într-un interval cronologic cuprins între sfârşitul sec. VIII şi prima parte a sec. VII a.Chr., ceea ce ar corespunde în linii mari cu perioada finală a culturii Babadag, sau chiar ulterioară acesteia. Mai mult decât atât, prezenţa calului din bronz, cu perforaţie, a numeroaselor verigi dar şi a altor piese ce pot fi „înşirate” ne duce cu gândul la posibilitatea ca acestea să facă parte dintr-o piesă compusă, precum cea de la Moldova Veche. În finalul acestei note nu putem decât să ne exprimăm speranţa că republicarea într-o formă mai completă a descoperirii va aduce noi şi importante date menite să soluţioneze problemele ridicate de noi.

[71] Aricescu 1965; Aricescu 1970.

general de M. Petrescu-Dîmbovița. Este vorba despre descoperirile de la Sâmbăta Nouă I şi II, Techirghiol şi Pădureni[72]. Analizând separat piesele care compun aceste depuneri putem considera că trei din cele patru depozite dobrogene pot fi atribuite *seriei Techirghiol* (Ha A_1: Sâmbăta Nouă II, Techirghiol, Pădureni) la care putem adăuga secera de la Măcin[73] şi celtul de la Sabangia[74], în vreme ce doar depozitul de la Sâmbăta Nouă I poate fi atribuit *seriei Sâmbăta Nouă*, datată în sec. X a.Chr (Ha B_1).

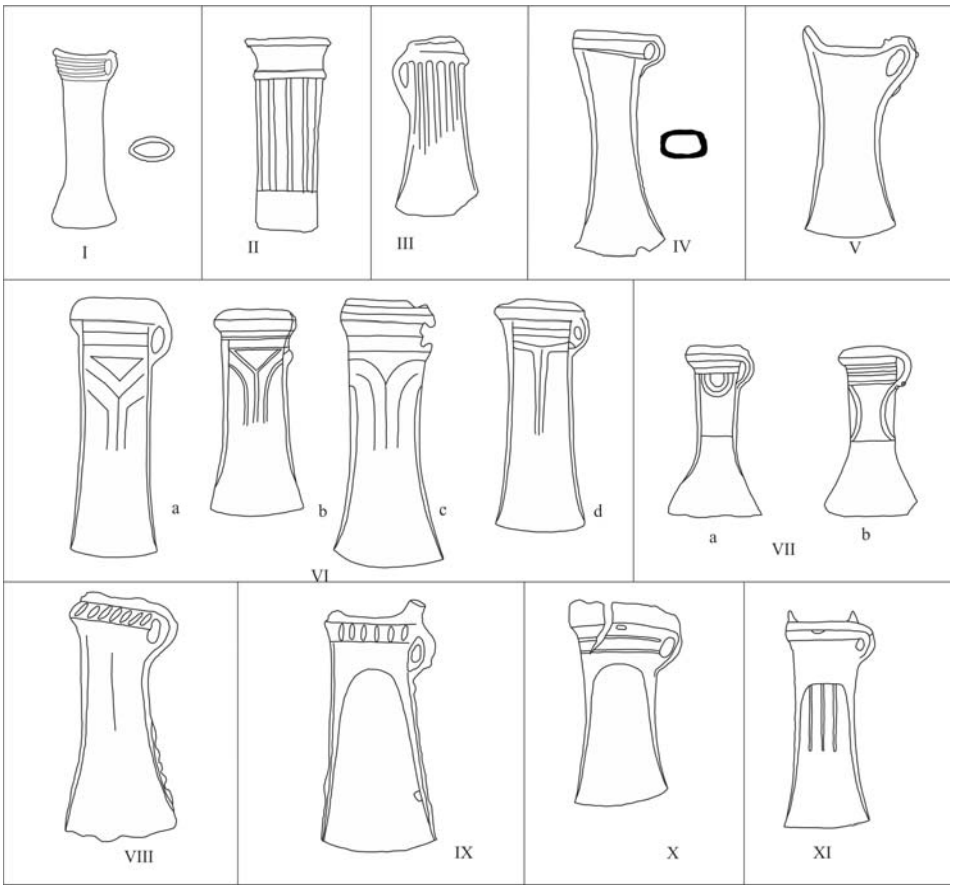

Fig. 13. Tipuri de celturi din prima epocă a fierului descoperite în Dobrogea.

Unele rezerve ridicăm în privința datării inițiale a depozitului de la Pădureni în perioada Ha B_3. Dacă perioada de existență a brățărilor din depozit este destul de

[72] Petrescu-Dîmbovița 1977.
[73] Petrescu-Dîmbovița 1978.
[74] Simion 2004–2005.

largă (Br D–Ha C)[75], iar falerele fără decor şi urechiuşă de prindere semicirculară sunt prezente în depozite din Br D până în Ha B_3[76], falerele decorate par a avea totuşi o evoluţie mai timpurie, restrânsă la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului[77]. În privinţa indiciilor cronologice folosite iniţial, credem că cele câteva fragmente provenite de la vasul grosier în care erau depuse obiectele, care în opinia lui A. Aricescu nu *părea mai vechi de sec. VII a.Chr.*, nu reprezintă un reper cronologic solid. În acelaşi timp, deşi evidentă, analogia cu falerele din tezaurul de la Vălčitrăn pledează acum pentru o datare mai joasă, o nouă analiză a acestuia plasându-l în a doua jumătate a mil. II a.Chr., probabil la nivelul perioadelor Br D sau Ha A_1[78]. Drept urmare, considerăm mai indicată o datare a acestei depuneri în perioada Ha A_1, ca parte componentă a seriei Techirghiol.

Din punctul de vedere al provenienţei pieselor, în afară de celturile încadrate de noi în tipurile VIII–IX (fig. 13), considerate producţii locale, toate celelalte piese se regăsesc din abundenţă în depozitele din Ungaria şi Transilvania. Situaţia pare oarecum diferită faţă de perioada Br D, când din Dobrogea sunt documentate patru depozite descoperite la Nicolae Bălcescu, Gura Dobrogei[79], Constanţa – Palas[80] şi Casimcea[81], încadrate de M. Petrescu-Dîmboviţa în *seria Nicolae Bălcescu–Gura Dobrogei*[82]. Aceste depuneri sunt formate dintr-un număr limitat de tipuri de piese care au centre de producţie dunărene (celturi de tip Oinac, seceri cu ciotul de turnare neînlăturat) sau nord pontice (secerile din depozitul de la Constanţa – *tipul Kurčanskij*, după Dergačev, Bočkarev 2006), importurile transilvănene fiind aproape inexistente (eventual cele câteva seceri cu buton).

---

[75] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 79, 91, 114, 150 şi urm.

[76] Astfel de aplice (Fig. 15/3–4) apar frecvent în depozitele de la sfârşitul epocii bronzului (Guşteriţa II, Domăneşti, Pecica IV, Podmonastyr) (Petrescu-Dîmboviţa 1977, Pl. 16/14; 46/3; 74/15, 19; Kobal 2000, Taf. 56/21) şi începutul epocii fierului (Ha A_1 – depozitele de la Rus, Şpălnaca II, Tăut, Uioara de Sus, Liubcova sau Arsura) (Petrescu-Dîmboviţa 1977, Pl. 182/12; 211/6; 213/33–34; 218/17–18; Săcărin 1985, Pl. 5/1; Leahu 1997, fig. 4/4–5; 5/1–3), cel mai târziu context fiind depozitele de la Bükkszutlászló şi Kecel din Ungaria, încadrate în orizontul Bükkszutlászló (Ha B_3) (Moszolics 2000, Taf. 7/4; 46/6–8).

[77] Cel de al doilea tip de faleră are partea centrală în formă de calotă şi marginile plate ornamentate cu puncte (Fig. 15/2), tot aici aflându-se şi trei perforaţii care serveau la prinderea aplicei de îmbrăcăminte. Cea mai buna analogie pentru această piesă o putem regăsi în componenţa depozitului de la Pecica II, exemplare asemănătoare fiind identificate tot la nivelul fazei Ha A_1, în depozitele de la Otomani şi Uioara de Sus (Petrescu-Dîmboviţa 1977, Pl. 168/3–5; 176/14; 218/11). La fel de puţine sunt şi analogiile pentru cea de a patra piesă de acest tip de la Pădureni. Aceasta are partea centrală ridicată, terminată cu un vârf rotund şi decorată cu împunsături succesive, iar pe interior se poate observa o urechiuşă semicirculară (Fig. 15/1). Piese oarecum asemănătoare putem regăsi în depozitul de la sfârşitul epocii bronzului de la Minişu de Sus (Petrescu-Dîmboviţa 1977, Pl. 55/3) şi la începutul epocii fierului precum în depunerile de la Cugir, Galoşpetreu, Pecica IV, Şpălnaca II, Uioara de Sus şi Zagon I (Petrescu-Dîmboviţa 1977, Pl. 134/8; 144/5–6; 177/6–8; 211/7; 217/31).

[78] Bonev 1995, 277 şi urm.

[79] Aricescu 1965; Aricescu 1970.

[80] Irimia 1968.

[81] Simion 2001.

[82] Petrescu-Dîmboviţa 1977, 80.

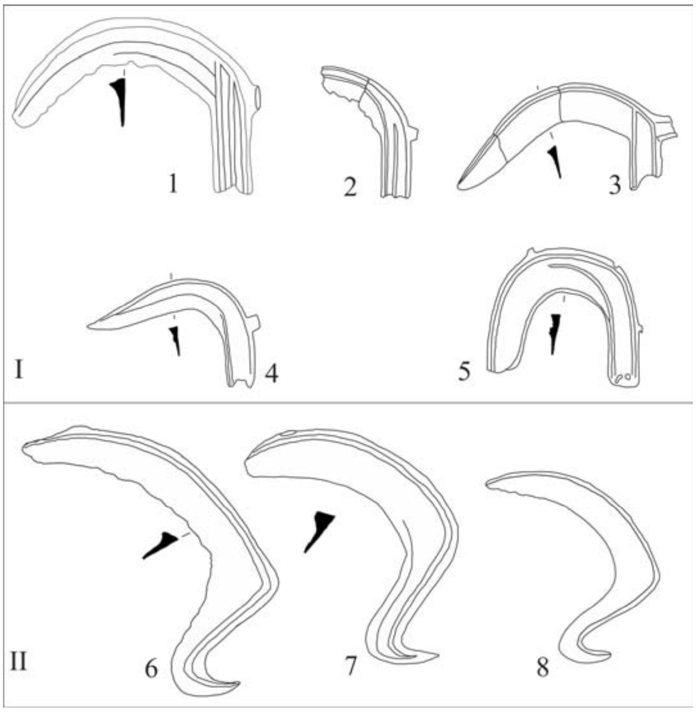

Fig. 14. Tipuri de seceri din bronz din prima epocă a fierului descoperite în Dobrogea.

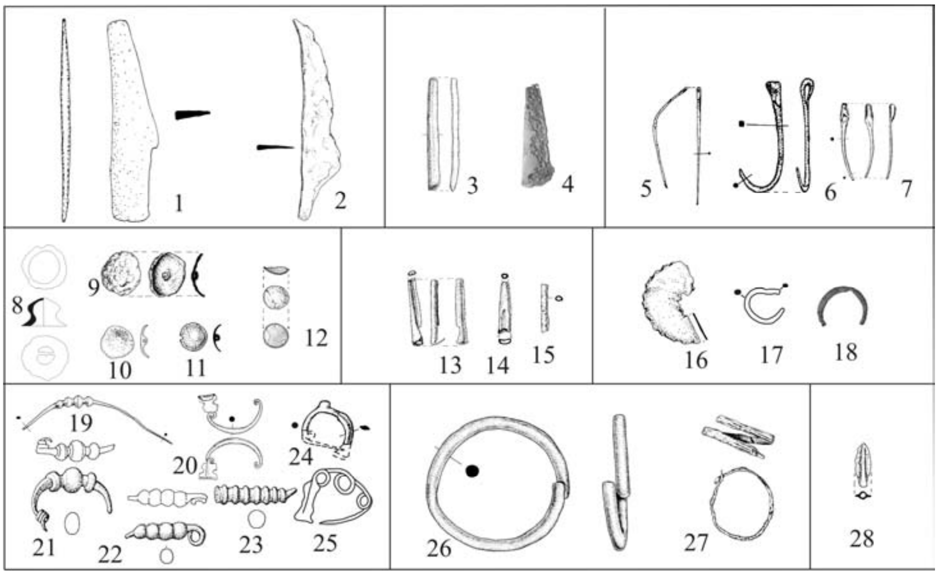

Fig. 15. Obiecte din bronz din perioada timpurie şi mijlocie a epocii fierului descoperite în Dobrogea: 1, 5–7, 10–11. Garvăn; 2–4, 9, 12, 14, 16, 18, 19–20, 27–28. Babadag; 8. Satu Nou; 17. Jijila; 21. Izvoarele; 22–23. Ostrov; 24. Luncaviţa; 25. Enisala; 26. Niculiţel.

Această realitate, observată la nivelul componenței depozitelor, ar putea însemna o decădere a centrului metalurgic dunărean la începutul epocii fierului (Ha A), piese de producție locală apărând în Dobrogea în perioada următoare (Ha B_1), precum celturile considerate „dobrogene” din depozitul de la Sâmbăta Nouă I; o dovadă a producției locale este şi tiparul pentru turnat celturi descoperit în aşezarea de la Babadag[83]. În privința descoperirilor din aşezări, remarcăm că, în marea lor majoritate, obiectele de bronz au dimensiuni reduse şi sunt reprezentate mai ales de obiecte de vestimentație şi mai rar de unelte şi arme (fig. 15).

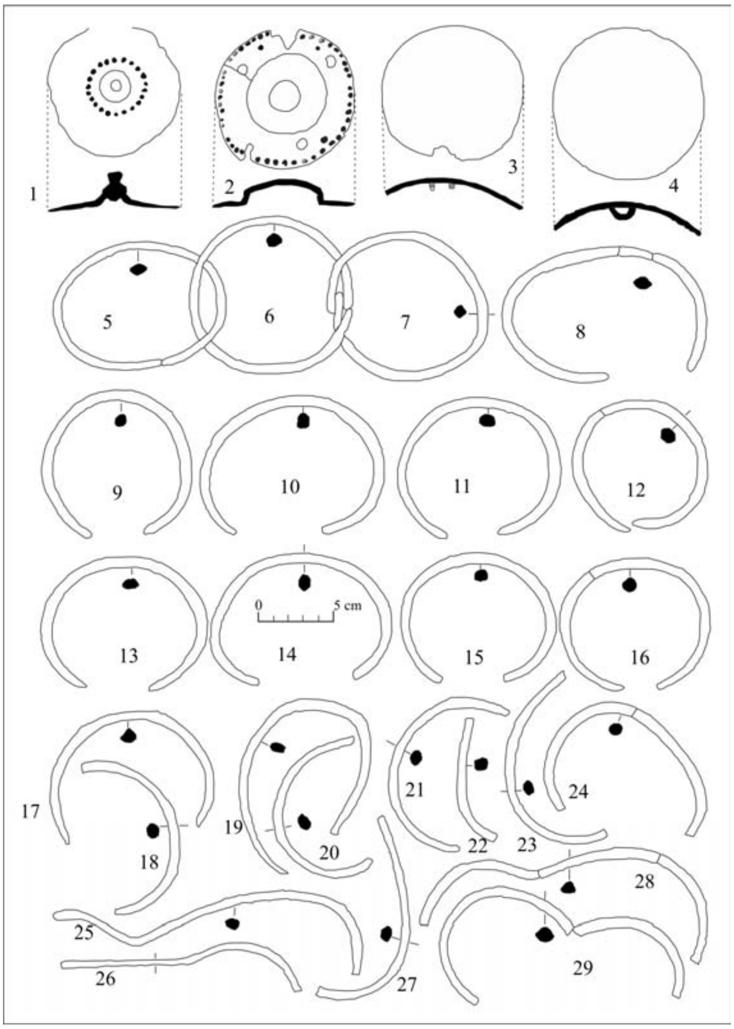

Fig. 16. Depozitul de la Pădureni (după Petrescu-Dîmbovița 1977).

[83] Jugănaru 2005, Fig. 47/7.

Metalurgia fierului

Începutul metalurgiei fierului pe teritoriul României a fost temeinic studiat prin eforturile unor cercetători precum K. Horedt[84], A. László[85], N. Boroffka[86] sau A. Stoia[87]. În ciuda acestui fapt, unele probleme precum momentul şi căile pătrunderii metalurgiei fierului rămân încă deschise. Datele despre practicarea metalurgiei fierului în Dobrogea sunt încă puţine, deşi N. Boroffka îşi exprima convingerea că tehnologia prelucrării fierului a fost transmisă din Grecia pe cale maritimă, de-a lungul coastei Mării Negre, în Dobrogea şi apoi mai departe spre Transilvania[88].

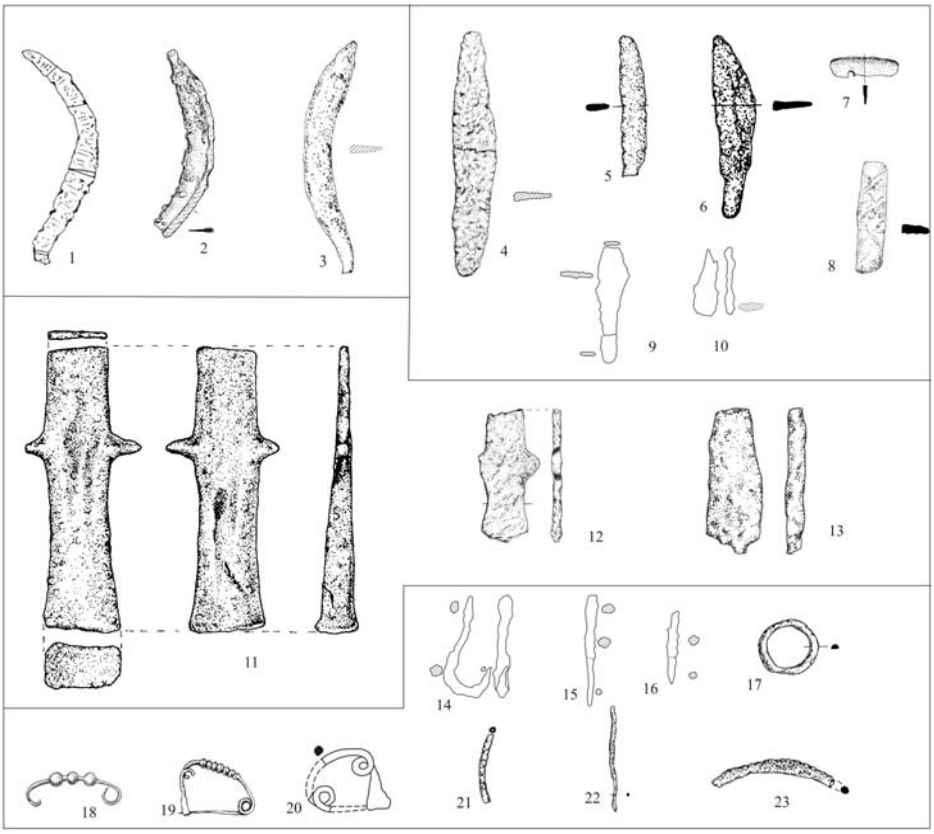

Fig. 17. Obiecte de fier din Dobrogea perioadei timpurii şi mijlocii a epocii fierului: 1–2, 4–6, 11–13, 17, 21–23. Babadag; 3, 7–8. Garvăn – *Mlăjitul Florilor*; 9–10, 14–16. Jurilovca – *Orgame*; 18–19. Revărsarea – *Dealul Tichileşti*; 20. Revărsarea – *Cotul Tichileşti*.

[84] Horedt 1964, 119–132.
[85] László 1975, 17–39; László 1977, 53–75.
[86] Boroffka 1987, 55–78.
[87] Stoia 1989, 43 şi urm.
[88] Boroffka 1987, 61.

Referindu-ne la sursele de materii prime din Dobrogea, este posibil ca unele zăcăminte precum cele de la Altîn Tepe, Iulia şi Dervent să fi fost exploatabile încă din preistorie[89], însă dovezile reducerii minereului se bazează doar pe menţionarea unui cuptor la Galiţa[90] şi a bucăţilor de zgură din aşezările de la Hârşova[91] şi Babadag[92].

Primele dovezi ale practicării metalurgiei fierului în Dobrogea apar odată cu purtătorii culturii Babadag (cel mai târziu din sec. X a.Chr.). Până în prezent se cunosc 23 de obiecte din fier ce provin, în marea lor majoritate, din aşezări. Din punct de vedere tipologic, cea mai mare parte o reprezintă uneltele (seceri, cuţite, topoare cu aripioare, cârlig de pescuit şi posibile împungătoare), la care se pot adăuga trei fibule, o verigă, probabil fragmente de la două brăţări şi o tijă (fig. 17). Cu excepţia topoarelor plate cu aripioare, toate aceste artefacte au dimensiuni reduse, ceea ce presupune stăpânirea unor cunoştinţe sumare referitoare la reducerea minereului de fier şi prelucrarea acestuia sau raritatea materiei prime.

Prelucrarea pietrei

Deşi nu s-au bucurat de o atenţie deosebită până în prezent, uneltele din piatră au jucat un rol important în cadrul culturii Babadag[93]. Cele mai frecvente obiecte din piatră şlefuită sunt frecătoarele (38,33%) şi percutoarele (25,83%), urmate de topoare (17,50%) şi greutăţi (10,83%), pentru ca herminetele, topoarele ciocan, şlefuitoarele şi uneltele folosite la ascuţit să deţină ponderi mult mai reduse (fig. 18). Deşi relativ puţine, piesele din silex sunt reprezentate în mare parte de lame cu profil rectangular, trapezoidal sau triunghiular, celelalte categorii (gratoarele, vârfurile, pumnalele sau aşchiile) fiind prezente doar prin câteva exemplare.

În privinţa locului descoperirii, obiectele analizate provin exclusiv din aşezări, fiind găsite atât în complexe (gropi şi locuinţe), cât şi în stratul de depuneri arheologice. Trebuie însă să atragem atenţia asupra distribuţiei inegale a pieselor pe situri, fapt datorat atât stadiului cercetării sau publicării materialului, probabil şi activităţilor practicate de locuitori cât şi a facilităţilor oferite de sursele de materii prime. În acest sens menţionăm numeroasele unelte din piatră provenite din aşezările de la Babadag sau Garvăn, în vreme ce, în situri în care cercetările au afectat suprafeţe mari, precum Enisala – *Palanca*, Jijila – *Cetăţuie*, Revărsarea – *Dealul Tichileşti*, Murighiol – *Ghiolul Pietrei* sau Niculiţel – *Cornet*, acestea au frecvenţă foarte redusă sau lipsesc.

---

[89] Zah 1971; Bacalu 1978; Olteanu 1975.

[90] Olteanu 1971, 295–296; Olteanu 1975, 25.

[91] Morintz, Şerbănescu 1974, 47.

[92] Morintz 1964, 105, 118; Morintz 1971, 20; Morintz 1987, 63.

[93] Până în prezent, au fost studiate 134 de piese din piatră, provenite, majoritatea, din aşezarea de la Babadag.

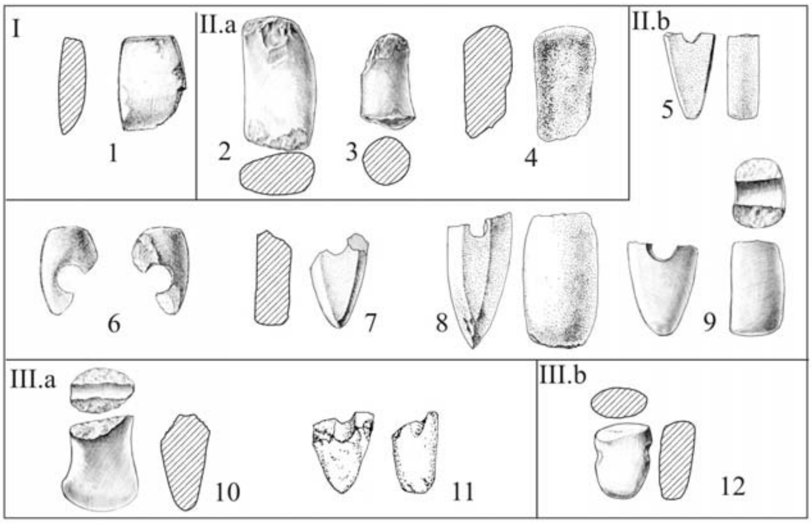

Fig. 18. Tipuri de unelte din piatră şlefuită: 1–3, 5–6, 10. Babadag; 4, 7, 12. Niculiţel; 11. Garvăn.

Prelucrarea materiilor dure animale

La fel ca şi piatra, materiile dure animale au fost des folosite de comunităţile umane pentru confecţionarea unor categorii diverse de obiecte. Din arealul culturii Babadag, putem menţiona publicarea mai mult sau mai puţin adecvată a unor piese descoperite în aşezările de la Babadag, Garvăn – *Mlăjitul Florilor*, Niculiţel – *Cornet*, Satu Nou – *Valea lui Voicu*, Siliştea – *Popină*, Bucu – *Pochină* sau Platoneşti – *Valea Babii*. Din punct de vedere tipologic se pot diferenţia mai multe categorii de obiecte confecţionate din materii dure animale: arme (vârfuri de săgeţi, pumnale – fig. 19), piese de harnaşament (psalii – fig. 22), unelte (seceri, ciocane, mânere, fusaiole – fig. 20), podoabe (pandantive – fig. 21), la care se adaugă o serie de piese greu de încadrat tipologic, unele în curs de prelucrare, şi suporturi[94].

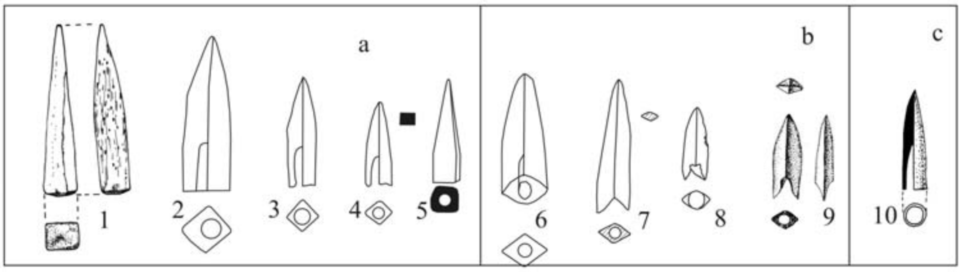

Fig. 19. Vârfuri de săgeţi din corn şi os: 1–4, 6–9. Babadag; 5. Satu Nou; 10. Garvăn.

[94] Jugănaru 2005; Renţa 2008; Ailincăi, Mihail 2010.

Din punctul de vedere al materiei prime folosite, lipsa unei expertize de specialitate ne împiedică să afirmăm în cele mai multe cazuri speciile de la care au provenit suporturile. Pe ansamblu putem observa însă prelucrarea cornului, a oaselor de mamifere, mai puţin păsări şi în câte un caz folosirea unei scoici, a carapacei de broască ţestoasă şi a incisivilor de mistreţ.

Una dintre cele mai importante observaţii făcute cu ocazia studiului acestor obiecte este detaşarea unora din coarnele de cerb sau a razelor acestora cu instrumente din metal probabil asemănătoare unor ferăstraie[95]. Acest fapt este însă cu atât mai interesant cu cât astfel de unelte lipsesc aproape cu desăvârşire din descoperirile arheologice de până acum.

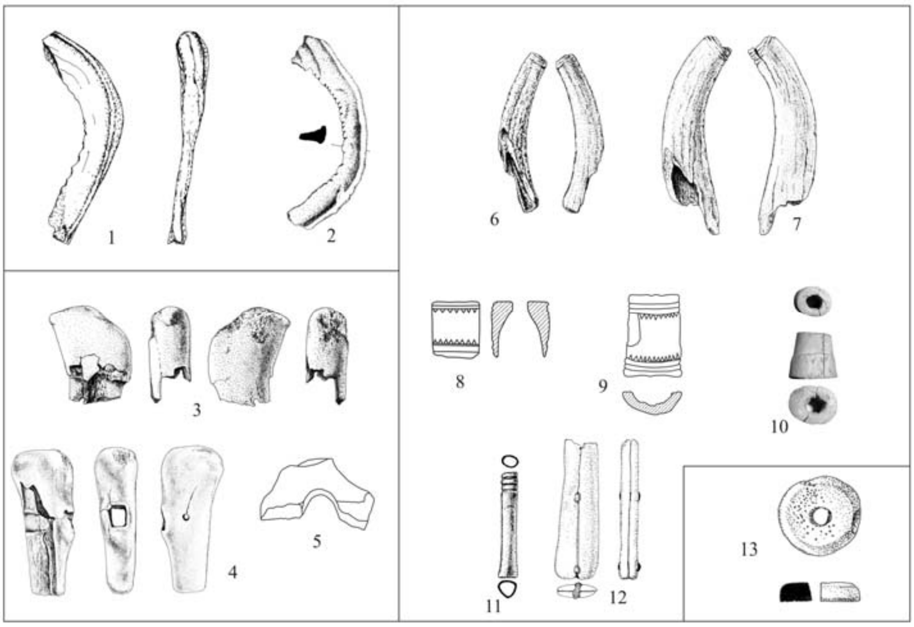

Fig. 20. Tipuri de unelte: 1, 3–4,6–7,10–12. Babadag; 2. Garvăn; 5, 7. Satu Nou; 9. Niculiţel.

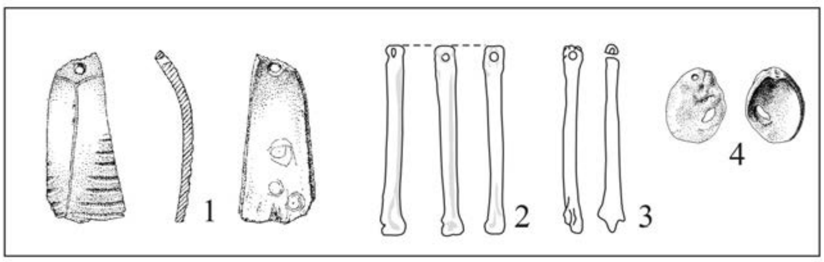

Fig. 21. Podoabe confecţionate din materii dure: 1–2. Jijila; 3–4. Babadag.

[95] Informaţia ne-a fost furnizată de colegul Florian Mihail, care, împreună cu Nöelle Provenzano, au studiat un lot însemnat de piese confecţionate din materii dure animale, mai ales din situl de la Babadag.

Privit pe ansamblu, în perioada timpurie a epocii fierului din spaţiul carpato-dunărean se poate observa o scădere considerabilă a numărului obiectelor din os şi corn faţă de perioada precedentă (epoca bronzului), legată mai ales de evoluţia culturilor Noua şi Coslogeni.

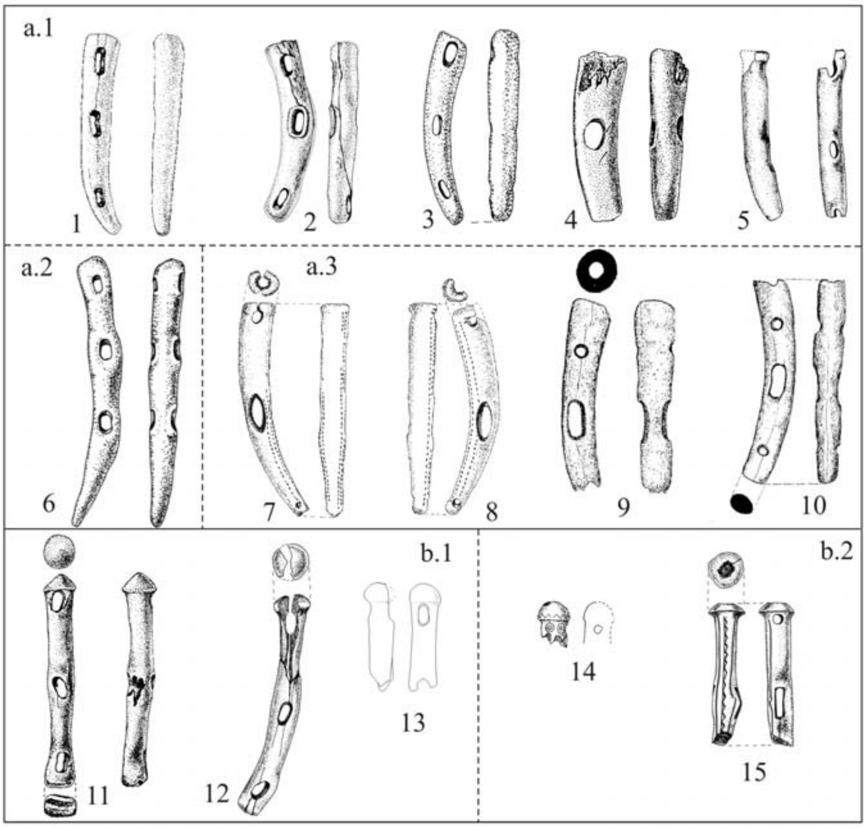

Fig. 22. Psalii: 1–4, 6, 11–15. Babadag; 5. Siliştea – *Nazîru*; 7–8. Niculiţel – *Cornet*; 9–10. Bucu – *Pochină* (după Ailincăi, Mihail 2011).

Ceramica culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea

Recent a fost publicat un studiu extins dedicat ceramicii descoperite în siturile culturii Babadag[96], ocazie cu care am identificat 10 categorii ceramice (notate cu literele A–J), acestea fiind împărţite la rândul lor în funcţie de caracteristicile tehnologice, dimensiuni şi proporţii în 33 de subcategorii şi 110 tipuri.

[96] Ailincăi 2011.

Tipuri de recipiente

Categoria A este reprezentată de vasele bitronconice. Acestea prezintă un ax de simetrie vertical şi au de cele mai multe ori o formă independentă, cu contur rotunjit, compus sau complex sau dependentă, cu contur compus.

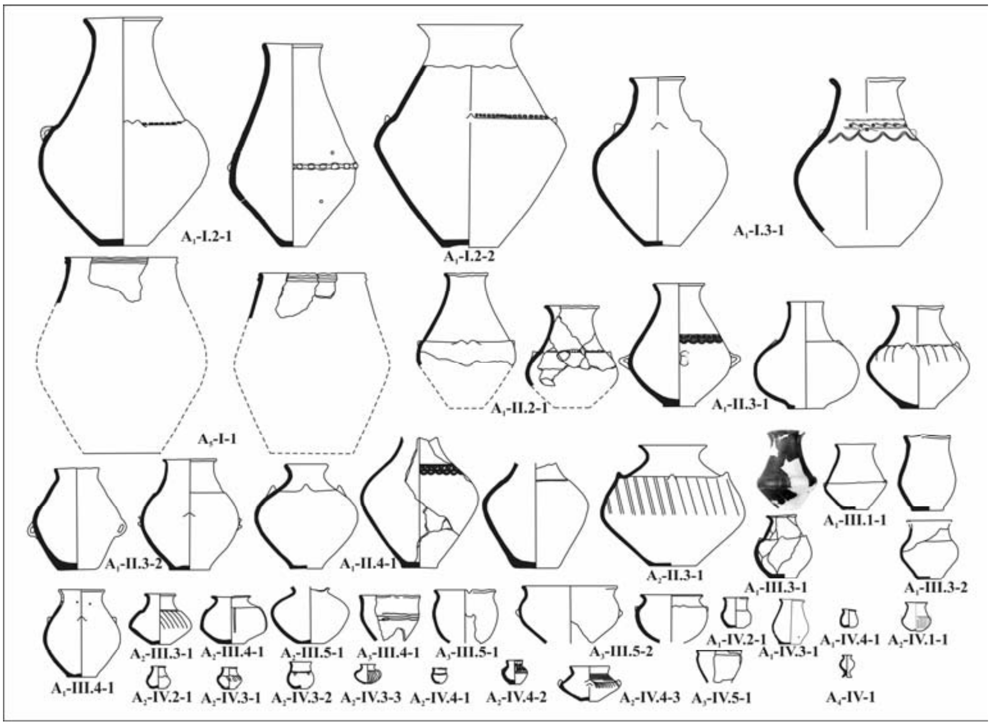

Fig. 23. Recipiente din categoria A (vase bitronconice).

Pe ansamblu, luând în calcul variabilele legate de formă şi proporţii, am putut identifica cinci subcategorii (fig. 23), după cum urmează: A_1 – recipiente cu formă independentă, contur curbat sau compus, corp bombat, gât îngust şi aspect zvelt; A_2 – recipiente cu formă independentă, contur curbat sau compus, corp bombat, gât îngust, cu grad scăzut de aplatizare; A_3 – recipiente cu formă independentă, contur curbat sau compus, corp bombat, gât scurt şi deschidere largă; A_4 – recipiente cu formă independentă şi contur complex (vase miniaturale cu picior); A_5 – recipiente cu formă dependentă, contur compus sau curbat şi deschidere largă.

Recipientele sunt confecționate dintr-o pastă de bună calitate, cu textură compactă, densă. Ca aditivi erau folosite fragmente ceramice sau pietre pisate mărunt, granulația lor variind în funcție de dimensiuni. Suprafețele vaselor au fost atent lustruite şi prezintă luciu. Arderea, de cele mai multe ori neuniformă, s-a efectuat mai frecvent în mediu reducător sau neutru. Din punct de vedere

tehnologic, putem considera că aceste recipiente sunt rezistente la stres mecanic, au o permeabilitate şi o porozitate reduse, fiind folosite mai ales la stocarea şi transferul produselor lichide.

Dimensiunile sunt variabile (patru grupe de dimensiuni), de la vase de dimensiuni foarte mari la vase în miniatură. Dificultatea separării unor tipuri evidente a recipientelor modelate în această formă, constă în folosirea unor „tipare” asemănătoare pentru mărimi sensibil diferite (fig. 23). Capacitatea de stocare a unui astfel de recipient şi condiţiile în care acesta era manevrat pot indica eventuale date referitoare la utilitatea sa.

Din punct de vedere al frecvenţei lor în aşezările studiate, această categorie ceramică oscilează între 22,75% şi 40,29%, predominante fiind exemplarele de dimensiuni mari şi medii, folosite probabil la depozitarea şi transportul produselor lichide.

Categoria B (cănile). Deşi sunt asemănătoare vaselor din categoria A, recipientele denumite de noi *căni* se deosebesc de precedentele printr-un grad scăzut de simetrie (fig. 24). Aplicarea torţii a necesitat în cele mai multe cazuri ridicarea marginii şi lărgirea diametrului maxim în partea opusă acesteia. Crearea acestui „contrabalans”, care indică şi modalitatea prin care era turnat conţinutul, a condus la formarea unor secţiuni orizontale prin vas, de formă ovală. Prin asemănare cu formele simetrice, cănile pot avea un contur independent (curbat sau compus) sau dependent (compus). Din punct de vedere tipologic, au putut fi identificate trei subcategorii: B_1 – recipiente de formă independentă, corp bombat, gât îngust şi toartă supraînălţată; B_2 – recipiente de formă independentă, gât îngust şi o toartă de mici dimensiuni dispusă pe gât; B_3 – recipiente de formă independentă, cu gâtul larg.

Aceste recipiente, folosite probabil la stocarea şi transferul de lichide, au o frecvenţă de apariţie mai scăzută, situaţie care poate fi datorată şi asemănării cu recipientele categoriei A, singurul element de departajare fiind prezenţa toartei şi un grad scăzut de simetrie, fapt greu de sesizat dacă vasul se păstrează fragmentar.

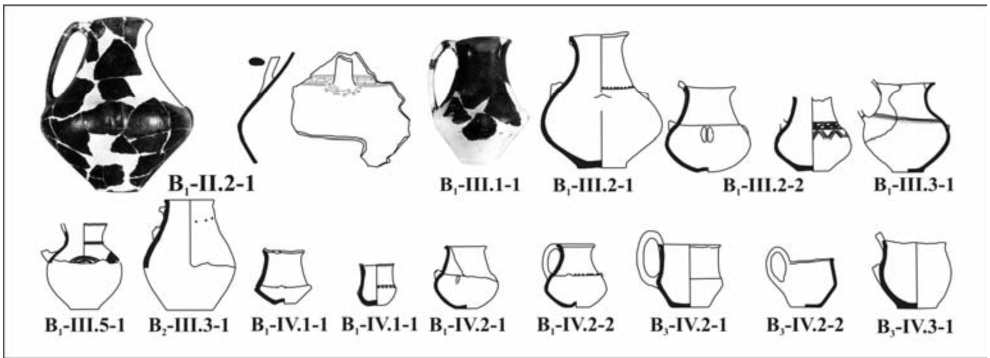

Fig. 24. Recipiente din categoria B (căni).

Categoria C (*ceştile*) se caracterizează printr-un *grad redus de simetrie* cauzat de realizarea uneia sau a două torți (de tip I). Din punctul de vedere al formei ceştile pot avea un contur independent curbat sau compus, dependent sau simplu, cu deschidere nerestricționată.

Astfel de vase sunt lucrate din pastă de bună calitate. Pereții lor subțiri au impus folosirea unor aditivi non-plastici cu granulație mică (cioburi pisate foarte mărunt sau chiar nisip), fapt ce conferă o textură compactă. Pereții sunt de cele mai multe ori atent lustruiți (pe ambele fețe) având luciu metalic, porozitate şi o permeabilitate redusă. Arderea s-a produs uniform, în majoritatea cazurilor în mediu reducător sau neutru.

Având în vedere variabilele legate de formă şi morfologie (fig. 25), putem deosebi următoarele modalități de realizare (subcategorii): C_1 – cești cu formă independentă, contur curbat sau compus şi două toarte supraînălțate; C_2 – cești cu formă independentă, contur curbat sau compus şi o toartă supraînălțată; C_3 – cești cu formă dependentă, contur curbat sau compus şi o toartă supraînălțată; C_4 – cești cu deschidere nerestricționată, contur simplu şi o toartă supraînălțată.

Categoria C prezintă o frecvență mai scăzută în aşezările de la Revărsarea – *Dealul Tichileşti* (9,64%), Enisala – *Palanca* (14,90%) şi Jijila – *Cetățuie* (15,27%), aceasta crescând peste 20% în siturile de la Garvăn – *Mlăjitul Florilor* (20,60%) şi Niculițel – *Cornet* (24,76%). În cadrul acestei categorii, majoritare sunt exemplarele atribuite subcategoriilor C_1 şi C_2, în vreme ce exemplarele de tip C_3 şi C_4 dețin o pondere foarte mică.

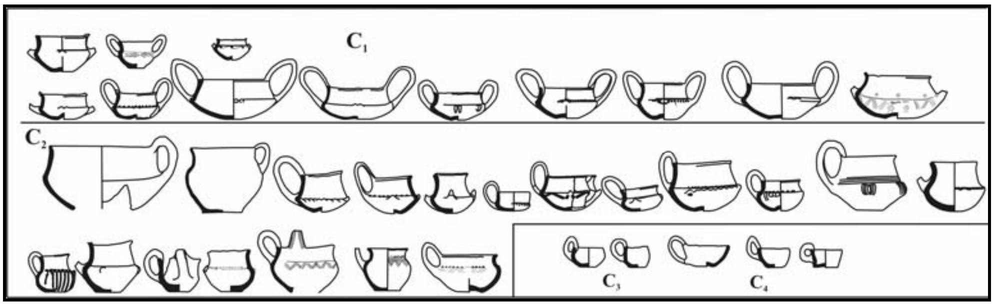

Fig. 25. Recipiente din categoria C (cești).

Categoria D (pixidele) conține recipiente de mici dimensiuni care îşi găsesc prototipurile în lumea egeeană. Asemănările dintre pixidele protogeometrice şi cele găsite în spațiul culturii Babadag au fost observate încă din 1976 de B. Hänsel care sincroniza în acest fel faza a II-a a culturii Babadag (fig. 26/A) cu perioada protogeometrică a necropolei de la Kerameikos[97].

[97] Hänsel 1976.

Recipientele de acest tip au dimensiuni reduse, sunt confecționate din pastă de bună calitate ce conține aditivi cu granulație fină. Majoritatea exemplarelor dețin o prelungire a marginii care permite o atașare a capacului. Pixidele sunt frecvent decorate cu motive executate prin incizie ce urmează de regulă o mişcare bilaterală.

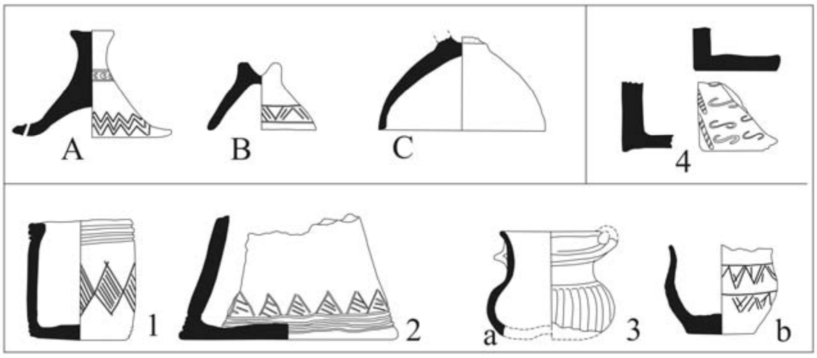

Fig. 26. Recipiente din categoria D (pixide).

Categoria E (străchinile). Au de cele mai multe ori o formă dependentă cu contur simplu, însă sunt şi exemplare cu deschidere nerestricționată cu contur simplu sau compus. O caracteristică generală a acestei categorii de vase este deschiderea largă.

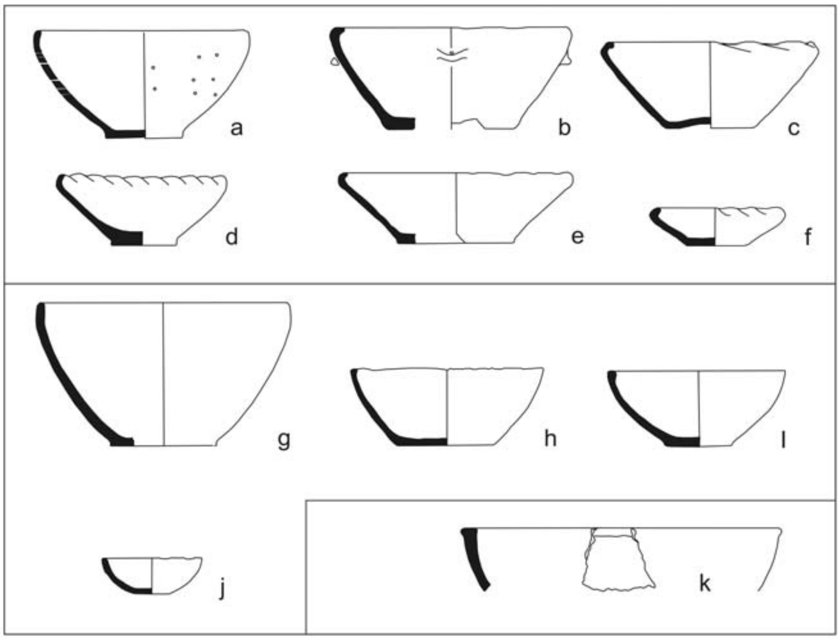

Fig. 27. Recipiente din categoria E (străchini).

Pe ansamblu, am putut identifica două modalități principale de confecționare: E_1 – străchini cu deschiderea restricționată (fig. 27/a–f); E_2 – străchini cu deschidere nerestricționată (fig. 27/g–j); E_3 – străchini cu deschidere nerestricționată şi profil compus (cu marginea răsfrântă spre exterior) (fig. 27/k).

Străchinile sunt unele dintre cele mai frecvente recipiente, deținând procentaje mari în siturile de la Enisala – *Palanca* (34,12%) şi Niculițel – *Cornet* (30,08%), fiind pe locul secund în aşezările de la Revărsarea – *Dealul Tichileşti* (25,18%), Garvăn – *Mlăjitul Florilor* (29,97%) şi Jijila – *Cetățuie* (26,04%). În cadrul acestora, cele mai numeroase exemplare pot fi atribuite subcategoriei E_1, cele de tip E_2 şi E_3 deținând ponderi mai reduse.

Categoria F (vasele de bucătărie). Sunt recipiente cu suprafața nelustruită, confecționate dintr-o pastă în compoziția căreia s-au folosit aditivi non-plastici cu granulație destul de mare (cioburi pisate, pietre mici de calcar etc.), textura recipientelor fiind mai puțin densă decât la cele cu suprafața lustruită. Arse probabil în mediu oxidant sau neutru, destul de neuniform, borcanele au o culoare gălbui-roşietică sau cenuşie. Pe ansamblu putem considera aceste vase rezistente la stres termic, dar mai puțin rezistente la stres mecanic şi cu permeabilitate redusă, fiind folosite probabil la gătit sau la alte acțiuni ce implică folosirea focului sau la depozitarea unor produse solide.

Slaba rezistivitate la stres mecanic, precum şi desele expuneri la temperaturi ridicate au determinat o frecvență mare de înlocuire a acestor recipiente, care de cele multe ori se regăsesc în stare fragmentară.

Borcanele au modalități puțin diverse de modelare, caracterizându-se mai ales printr-o deschidere largă a gurii şi lipsa aproape cu desăvârşire a punctelor ascuțite în cadrul conturului. Din punctul de vedere al axului simetric vertical putem sesiza, în ciuda stângăciei modelării, că cele mai multe recipiente prezintă un astfel de ax, dar şi existența unor recipiente care au fost realizate voit cu o simetrie redusă (vasele cu toartă) (fig. 28); *Recipiente cu ax simetric vertical*: F_1 – recipiente cu deschidere restricționată, de formă dependentă; F_2 – recipiente cu deschidere restricționată şi formă independentă; F_3 – recipiente cu deschidere nerestricționată (formă tronconică); *Recipiente cu grad scăzut de simetrie*: F_4 – recipiente cu deschidere restricționată, de formă dependentă; F_5 – recipiente cu deschidere nerestricționată.

Categoria F înregistrează cea mai mare frecvență în situl de la Jijila – *Cetățuie* (32,34%), se situează pe locul secund la Enisala – *Palanca* (27%83), pe locul al treilea la Revărsarea – *Dealul Tichileşti* (24,89%), procentajul lor scăzând sub 20% la Niculițel – *Cornet* (15,26%) şi Garvăn – *Mlăjitul Florilor* (12,93%). Forma cea mai frecventă este cea dependentă, cu deschidere restricționată (subcategoria F_1 – 71,68% la Babadag; 60,56% la Enisala – *Palanca*; 59,34% la Garvăn – *Mlăjitul Florilor*; 43,52% la Jijila – *Cetățuie*; 46,86% la Niculițel – *Cornet*), fiind urmate de cele ale subcategoriilor F_2 şi F_3, cele incluse în subcategoriile F_4 şi F_5 având o apariție sporadică.

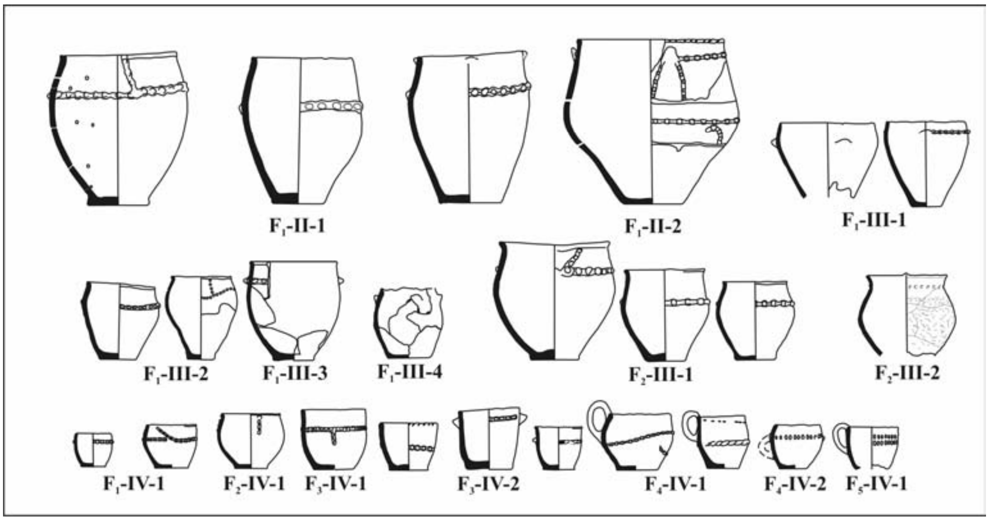

Fig. 28. Recipiente din categoria F (vase de bucătărie).

Categoria G (strecurători). Recipientele din această categorie au de regulă dimensiuni reduse (grupa IV), sunt confecționate din pastă de bună calitate, dar suprafața lor nu este lustruită. Datorită numeroaselor perforații efectuate în lutul moale, denumirea de strecurătoare pare sugestivă pentru a indica eventuala lor utilitate.

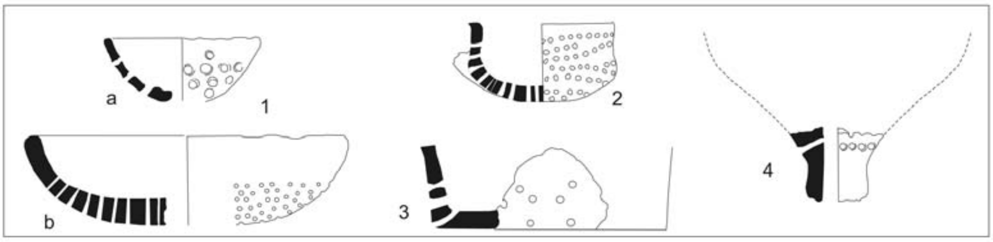

Fig. 29. Recipiente din categoria G (strecurători).

Vasele din această categorie, deşi reduse cantitativ, prezintă o varietate mare de modalități de realizare: G_1 – strecurători cu deschidere nerestricționată, asemănătoare unor străchini de mici dimensiuni cu partea inferioară perforată (fig. 29/1.a-b); Tipul G_2 – strecurători de formă independentă, care imită forma unor ceşti de tip C_2. Aceste vase aveau o toartă de tip I, iar partea inferioară a corpului era perforată (fig. 29/2); G_3 – străchini de forma unui trunchi de con. O descriere completă a formei este imposibilă datorită lipsei unui recipient întreg (fig. 29/3); G_4 – strecurători în forma unor pâlnii (fig. 29/4).

Categoria H (pâlnii). Acest tip de recipiente era necunoscut până de curând în repertoriul ceramic al culturii Babadag. Totuşi, în cursul prelucrării

materialului ceramic din aşezarea eponimă am putut identifica două fragmente ce ar putea sugera existenţa unor obiecte din lut asemănătoare unor pâlnii.

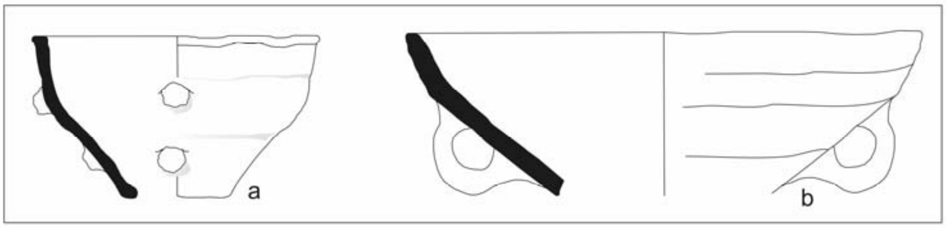

Fig. 30. Recipiente din categoria H (pâlnii).

Aceste accesorii au deschiderea nerestricţionată, iar forma lor este compusă. În partea inferioară au fost realizate toarte de tip III, iar baza prezintă un orificiu prin care se scurgea lichidul turnat (fig. 30).

Categoria I (Lămpi ?). Vasele încadrate de noi în această categorie au dimensiuni reduse şi o frecvenţă foarte scăzută; sunt realizate dintr-o pastă grosieră, suprafaţa lor fiind nelustruită. Urmele de ardere/afumare observate în interiorul lor ne-a determinat să considerăm că aceste recipiente puteau fi folosite ca lămpi. Pe ansamblu se pot deosebi două modalităţi de modelare (fig. 31): I_1 – vase de formă tronconică care aveau la bază trei picioare; I_2 – vase de formă alungită pe orizontală, cu picior.

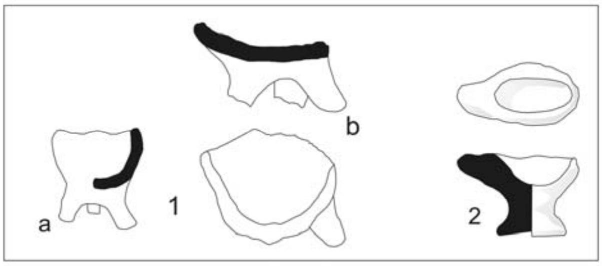

Fig. 31. Categoria I (lămpi).

Categoria J (capace). Capacele sunt accesorii mai puţin cunoscute în repertoriul ceramic al culturii Babadag. În demersul nostru am reuşit să identificăm nu mai puţin de 15 exemplare descoperite în aşezările dobrogene. Acestea au fost confecţionate dintr-o pastă de calitate grosieră, preparată cu aditivi non-plastici de granulaţie mare. Arderea şi modelarea erau efectuate rudimentar, fapt ce dă acestor obiecte un aspect neîngrijit. În general se pot observa două moduri de confecţionare, după cum urmează: J_1 – capace de formă conică sau calotiforme, apucătoarea fiind realizată prin impresiunea degetelor (fig. 32/1.a), fie prin alungirea corpului (fig. 32/1.b); J_2 – capace discoidale care dispun de apucătoare alungită, cu sau fără impresiuni de degete (fig. 32/2.a–b), sau cu toartă semicirculară (fig. 32/2.c).

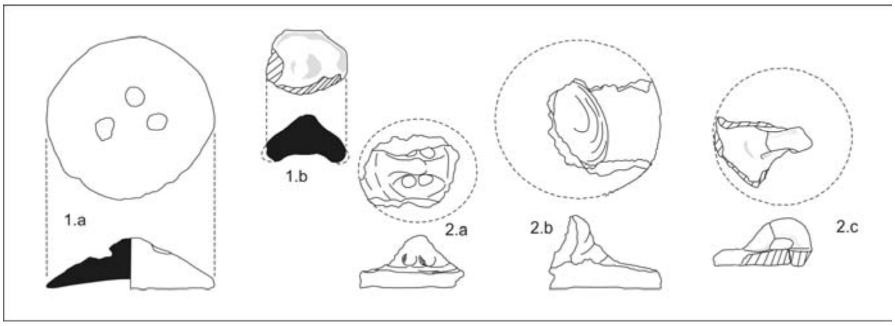

Fig. 32. Categoria J (capace).

Stilul decorativ

Stilurile sunt considerate în general de către arheologi reprezentări vizuale specifice unor contexte limitate în timp şi spaţiu, care transmit informaţii despre identitatea societăţilor care le-au creat şi despre contextul şi arealul în care acestea apar[98]. Importanţa stilisticii în studierea culturii Babadag este subliniată de rolul său cronologic, S. Morintz argumentând existenţa a trei faze de evoluţie a acesteia pe baza tehnicilor de aplicare a decorului[99].

Încă de la început, putem sublinia faptul că nu toate tipurile de recipiente erau decorate asemănător, fiind preferate mai ales recipientele cu suprafaţa lustruită. Cele mai frecvente şi mai variate combinaţii decorative erau aplicate pe vasele din categoriile A, B şi C, zona preferată fiind partea superioară şi mediană a corpului. Pentru recipientele categoriei E, cel mai des întâlnit decor este canelarea marginii, dar sunt şi cazuri în care s-a decorat şi partea superioară a corpului sau interiorul. Vasele cu porozitate ridicată şi suprafaţa nelustruită erau rareori decorate (categoria F), cu decoruri simple, compuse din şiruri de linii oblice sau alveole realizate în partea superioară a corpului sau pe buză. La aceste vase, o frecvenţă mult mai mare o au brâurile aplicate de obicei în jumătatea superioară a corpului.

Elemente folosite în realizarea decorului ceramicii

Benzile de decor reprezintă cea mai frecventă modalitate de dispunere folosită de olarii culturii Babadag. Pe ansamblu putem considera că decorul specific acestei culturi este realizat mai ales din linii drepte sau curbe, combinate sau nu cu elemente de dimensiuni mai mici care pot fi figuri geometrice sau elemente stilizate. Din acest motiv, pentru a simplifica expunerea, propunem împărţirea elementelor în două mari categorii (fig. 33):

– *Elemente liniare (principale)* care, după modul de realizare şi dispunere sunt: a. drepte, dispuse orizontal; b. drepte, dispuse vertical; c. drepte, dispuse oblic;

[98] Rice 1987, 244.
[99] Morintz 1964; Morintz 1987.

d. curbate – arcuri de cerc; e. cercuri. Aceste elemente sunt frecvent folosite în combinaţii multiple şi pot fi considerate ca principale indicatoare ale mişcării decorului;

– *Elemente geometrice şi specifice (secundare)* – de dimensiuni mai reduse, se exclud de obicei unele pe altele în cadrul aceluiaşi motiv şi sunt de regulă folosite în combinaţie cu cele liniare sau formează şiruri. Acestea pot fi considerate elemente compacte sau specifice şi pot fi: a. forme geometrice fără unghiuri (mai ales cercuri); b. forme geometrice cu unghiuri (puţin frecvent romburi, triunghiuri etc.); c. elemente stilizate (de exemplu, în forma literei „S”).

Mai ales pentru elementele liniare se observă folosirea a două tipuri de reprezentare: prin linii simple şi benzi. Această diferenţiere se poate face şi în cazul elementelor de decor secundare, dar datorită dimensiunii lor reduse, acest aspect nu modifică esenţial vizibilitatea decorului. Corelând cele două categorii de elemente şi modalităţile lor de redare, putem considera că elementele decorative folosite în compoziţia benzilor simetrice se pot împărţi în trei tipuri: 1 – elemente realizate din linii simple; 2 – elemente de decor realizate din benzi de linii paralele; 3 – elemente geometrice şi specifice.

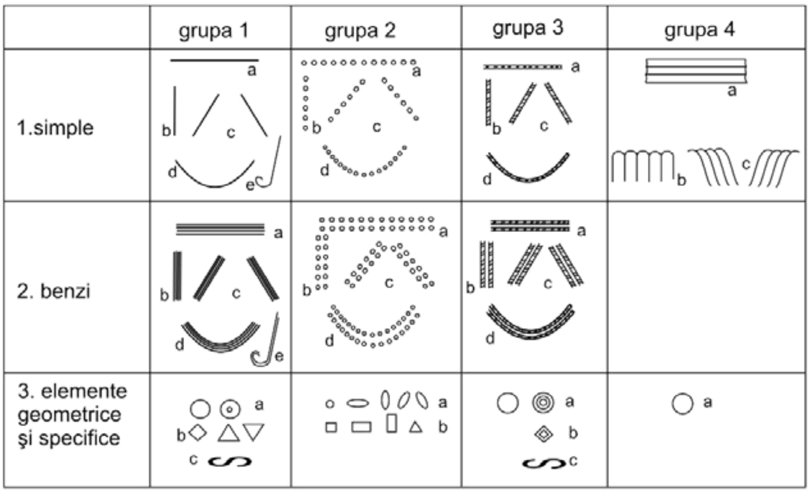

Fig. 33. Principalele elemente regăsite în compoziţiile stilistice ale ceramicii Babadag.

Din punct de vedere a compoziţiei şi execuţiei, elementele pot fi împărţite în patru grupe: 1. elemente de decor incizate realizate prin trasare; 2. elemente de decor incizate realizate prin apăsare; 3. elemente de decor imprimate; 4. elemente de decor realizate prin canelură.

Principalele suprafeţe decorate şi limitele câmpurilor

În linii mari, se pot deosebi patru categorii de expunere a decorului: a. elementele de decor sau motive dispuse simetric pe circumferinţa vaselor (atât la

interior cât şi la exterior) şi mai rar pe o axă verticală sub forma unor *benzi cu structuri şi mişcări diferite*; b. forme de decor complementare benzilor, folosite pentru *evidenţierea proeminenţelor sau bazei inferioare a toartelor* sau *dispuse independent* pe vas; c. forme de decor cu simetrie de rotaţie, folosite pentru decorarea zonei interioare a vaselor.

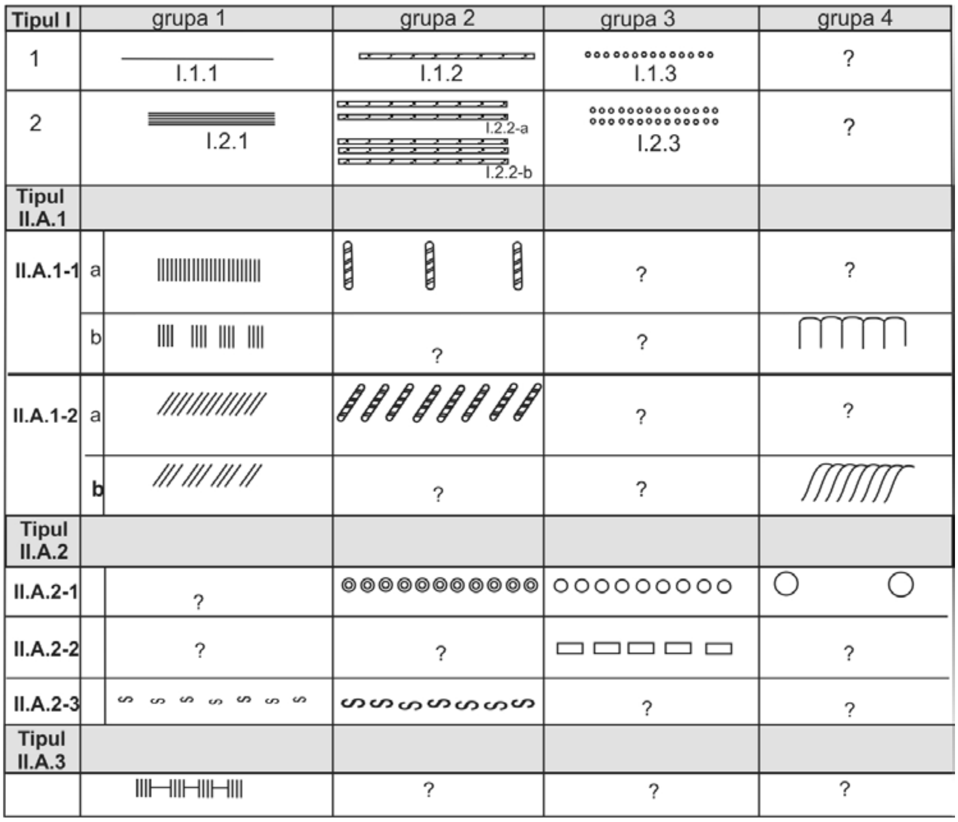

Fig. 34. Benzi de decor de tip I, II.A.1 şi II.A.2.

Tipuri de benzi de decor cu mişcare simetrică realizate pe circumferinţa recipientelor

Benzile de decor cu mişcare simetrică realizate pe circumferinţa recipientelor au fost cel mai frecvent folosite de olarii culturii Babadag. Din punctul de vedere al structurii, benzile sunt compuse din elemente de decor principale şi secundare şi benzi de încadrare/delimitare. În funcţie de structura elementelor componente, acestea pot fi *simple* sau *compuse*, indiferent de simetria pe care o urmează. Benzile *simple* sunt realizate prin repetarea unui singur element (principal sau secundar), în vreme ce benzile *compuse* sunt realizate prin folosirea a cel puţin două elemente diferite sau prin suprapunerea ori încadrarea benzilor simple.

Combinațiile dintre acestea sunt multiple. În funcție de structura şi tipul de simetrie[100] urmat putem distinge mai multe tipuri de decor:

Tip. I. Benzi de delimitare/încadrare (fig. 34);

Tip. II. Benzi de decor cu simetrie simplă: II.A. Benzi de decor cu mişcare de translație (fig. 34–35); II.B. – benzi de decor cu mişcare bilaterală după o axă verticală (fig. 36);

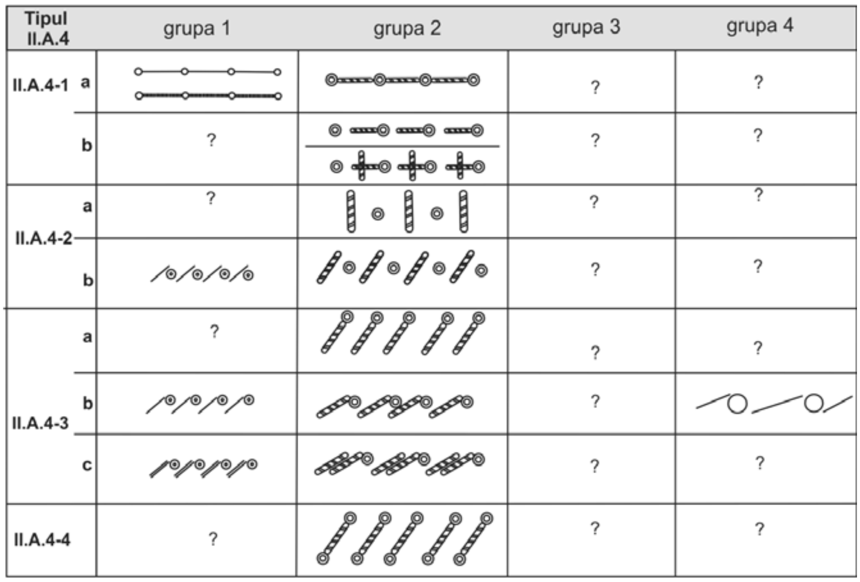

Fig. 35. Benzi de decor de tip II.A.4.

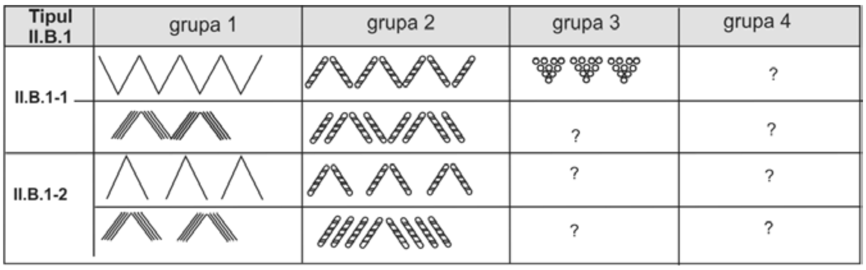

Fig. 36. Benzi de decor de tip II.B.1.

Tip. III. Benzi cu simetrie complexă: III.A. benzi de decor cu mişcare bilaterală după o axă orizontală (fig. 38); III.B. – benzi de decor cu mişcare bilaterală atât pe o axă verticală cât şi pe una orizontală (fig. 38); III.C – benzi de decor cu simetrie radială (fig. 39);

[100] Shepard 1956, 268.

Tip. IV. Forme de decor realizate prin suprapunerea unor benzi identice: IV.A – Forme de decor realizate prin suprapunerea unor benzi identice de tip II.A; IV.B – Forme de decor realizate prin suprapunerea benzilor de tip II.B.; IV.C – Forme de decor realizate prin suprapunerea unor benzi identice de tip III.B (fig. 40);

Tip. V. Forme de decor realizate prin suprapunerea unor benzi cu aceeaşi simetrie şi dispunere, dar structură diferită (fig. 40).

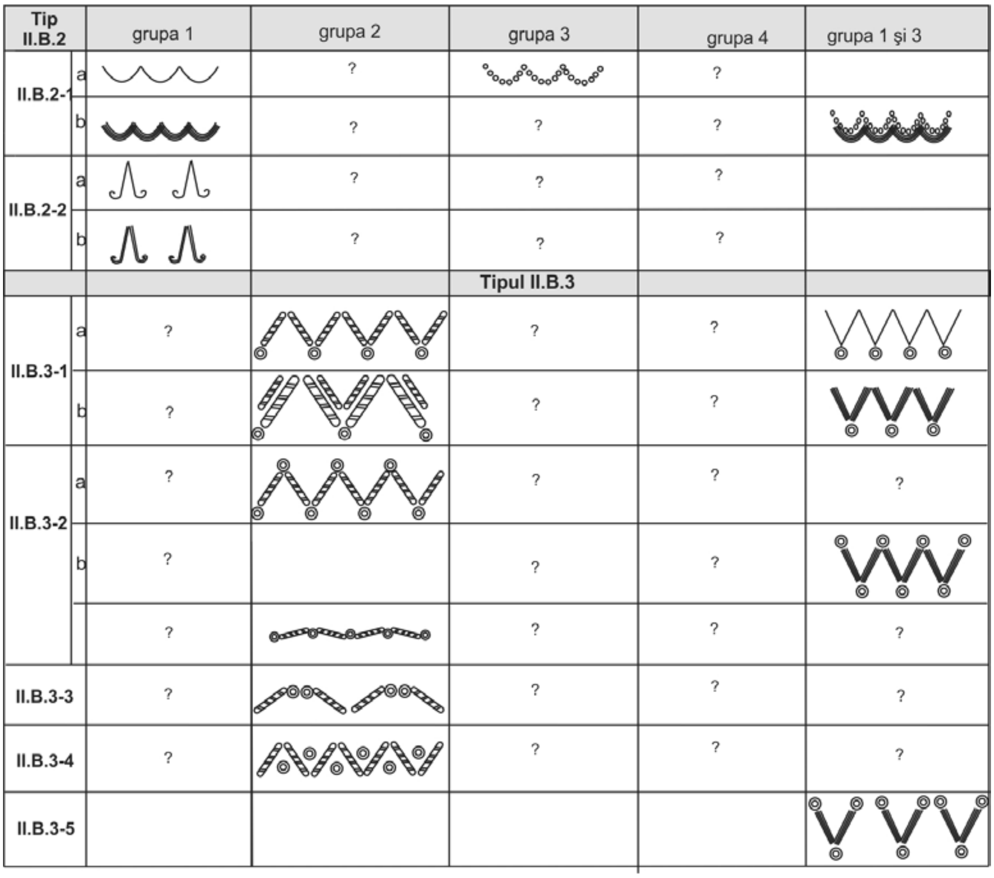

Fig. 37. Benzi de decor de tip II.B.2 şi II.B.3.

Tip. VI. Forme de decor realizate prin suprapunerea unor benzi cu simetrii diferite: VI.A – combinații care au la bază (ca bandă principală) benzi de tip II.B; VI.B – combinații care au la bază benzi de tip II.B, suprapuse de benzi de tip III.B; VI.C – combinații în care benzi de tip III.B sunt suprapuse de benzi de tip II.B; VI.D – combinații în care benzi de tip II.B sunt încadrate de benzi de tip II.A (fig. 40).

Tipul III.A		grupa 1	grupa 2	grupa 3	grupa 4	grupa 1 şi 3
III.A.1-1	a	III.A.1-1.a-1	III.A.1-1.a-2	?	?	?
	b	III.A.1-1.b-1		?	?	?
	c	III.A.1-1.c-1	III.A.1-1.c-2	?	?	?
III.A.1-2		III.A.1-2.a-1		?	?	?
III.A.2-1	a	?	III.A.2-1.a-2	?	?	?
	b	?	III.A.2-1.b-2	?	?	?
	c	?	III.A.2-1.c-2	?	?	?
Tipul III.B						
III.B1-1	a	III.B.1-1.a-1	III.B..1-1.a-2	?	?	?
	b	III.B.1-1.b-1	?	?	?	?
III.B1-2		III.B.1-2.a-1	?	?	?	?
III.B.2-1		?	III.B.2-1.a-2	?	?	?

Fig. 38. Benzi de decor de tip III.A şi III.B.

Tipul III.C		grupa 1	grupa 2	grupa 3	grupa 4
III.C.1	a	III.C.1-1.a-1	?	?	?
	b	III.C.1-1.b-1	?	?	?
III.C.2		?	III.C.2-1.a-2	?	?
III.C.3		?	III.C.3-1.a-2	?	?

Fig. 39. Benzi de decor de tip III.C.

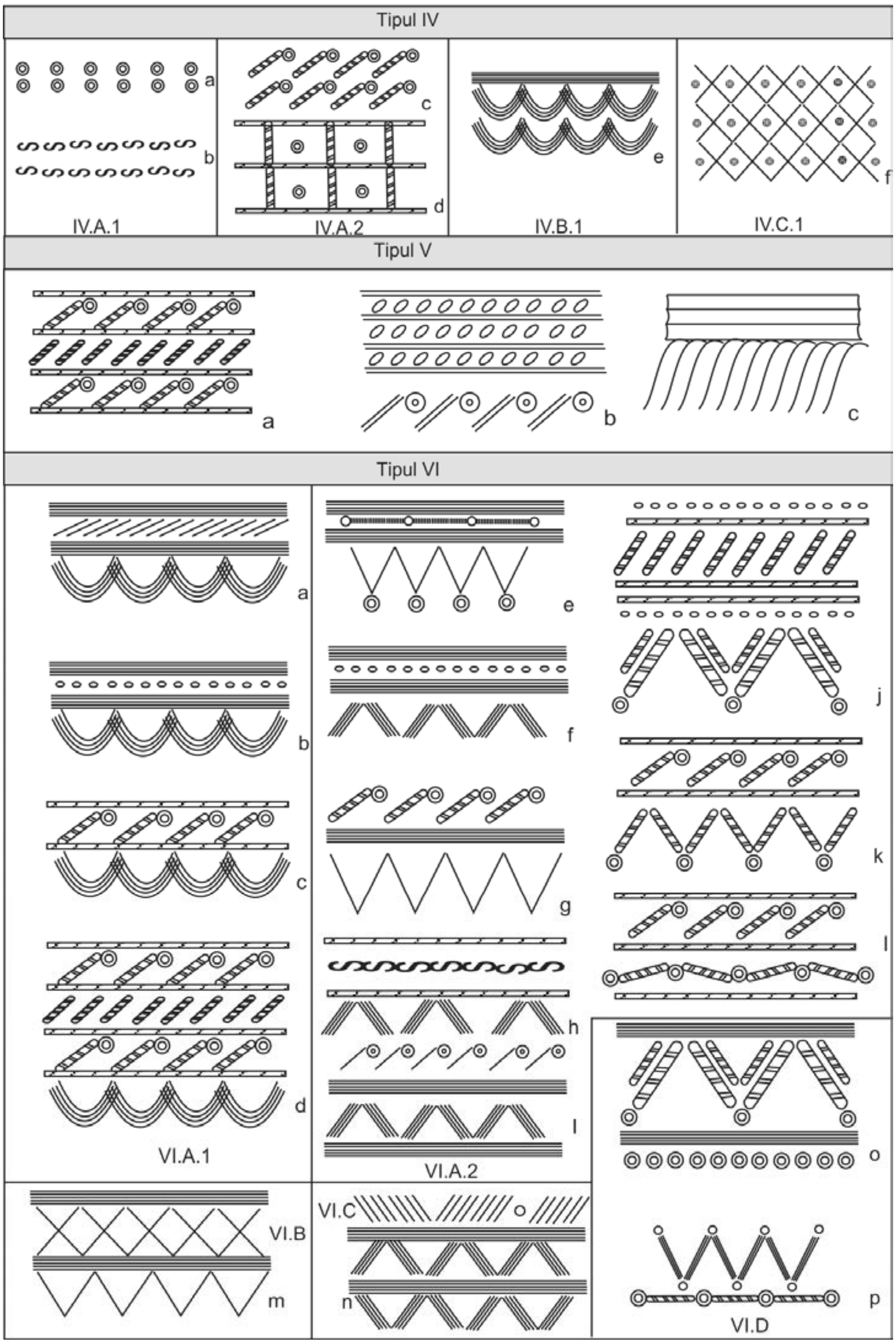

Fig. 40. Benzi de decor de tip IV, V şi VI.

Relația dintre motivele decorative şi formele ceramice

Analiza unor loturi mari de ceramică ne-a permis să observăm tipurile de decor şi frecvența decorării unor anumite categorii de recipiente. Putem considera că ornamentele apărute pe întreg arealul acestei culturi sunt relativ unitare, diferențele intervenind probabil datorită unor aspecte legate de cercetarea şi publicarea materialelor, precum şi a modului lor de selectare şi expunere. Putem astfel spune că nici unul din criteriile cronologice fixate de S. Morintz, bazate pe caracteristici stilistice, nu rezistă unui studiu mai amplu al unui lot numeros de material ceramic. Cele trei tehnici principale de decor coexistă şi au, cu unele excepții, ponderi asemănătoare. Se pare că acestea se asociază cu anumite tipuri de recipiente şi nu reprezintă, în mod obligatoriu, un indiciu cronologic.

Astfel, am putut sesiza că vasele bitronconice erau decorate îndeosebi cu elemente imprimate asociate cu cele incizate, mai ales în cazul decorurilor de tip II.A.4, II.A.2 şi VI.A.1, prezența imprimeurilor pe celelalte recipiente fiind relativ scăzută. Ceştile sunt decorate preponderent cu motive incizate prin care au fost realizate mai ales decoruri de tip II.B.1, numeroase fiind şi cele decorate cu şiruri de puncte (tip I) sau caneluri oblice (tip II.A.1). De altfel, canelurile apar aproape exclusiv pe ceşti şi străchini şi foarte rar pe vasele bitronconice. Dacă se poate vorbi despre o diferență între cele două etape mari din aşezarea eponimă, considerăm că din acest punct de vedere, cultura Babadag (în întregime) poate fi caracterizată drept una specifică orizontului cultural cu ceramică imprimată şi incizată evoluând paralel cu grupele Cozia, Insula Banului, Pšenicevo sau Saharna–Solonceni, sfârşitul său însemnând în plan ceramic o diminuare considerabilă a aplicării acestor decoruri.

Elemente de plastică

Până nu demult, reprezentările plastice atribuite culturii Babadag erau cu totul necunoscute, deşi unele descoperiri de acest gen au fost făcute încă de la debutul cercetărilor din aşezarea de la Babadag. Sugestivă în acest sens este observația din 1987 a lui V. Sîrbu care, referindu-se cu precădere la reprezentările antropomorfe, remarca „extrema raritate a reprezentărilor antropomorfe în prima epocă a fierului, 10–12 exemplare, fiecare diferită tipologic şi lipsa lor în zone şi culturi relativ bine cercetate (ex. culturile Babadag şi Basarabi)”[101].

Publicarea celor două *truse de magicieni* de la Babadag (fig. 41–42), precum şi a altor descoperiri din mediul Babadag, au schimbat radical această imagine, în 2003, G. Jugănaru identificând 71 de piese de acest gen[102]. În ansamblu, cele două depuneri de obiecte de lut se pot caracteriza prin numărul mare de piese pe care îl conțineau şi varietatea acestora; în cazul „trusei” nr. 2 remarcăm şi existența unor

[101] Sîrbu 1987, 91–157.
[102] Sîrbu, Jugănaru 1999; Jugănaru 2003a, 69.

urme de ardere secundară şi ruperea lor intenționată, unele obiecte prezentând lipsuri. Astfel de depuneri, puse în legătură cu unele ritualuri magico-religioase destul de răspândite în aria tracică din prima şi a doua epocă a fierului, se regăsesc atât în aşezări cât şi în morminte şi conțin fie numai figurine antropomorfe, fie numai zoomorfe alături de mai multe tipuri de piese[103].

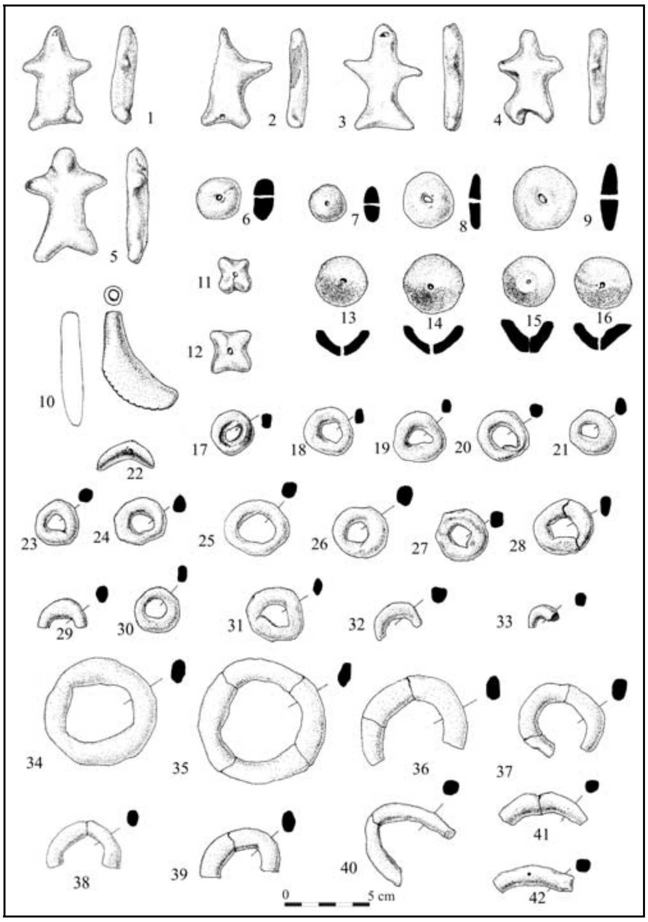

Fig. 41. Trusa de magicieni nr. 1 de la Babadag (după Sîrbu, Jugănaru 1997).

Analizând figurinele antropomorfe din prima epoca a fierului descoperite în lumea tracică, V. Sîrbu reuşea să identifice cca 280 de exemplare din peste 50 de situri[104]. Cu această ocazie, sublinia dificultatea întocmirii unei tipologii datorită marii varietăți de reprezentare a corpului uman, indicând totuşi existența unor tipuri

[103] Sîrbu 1993, 129 și urm.
[104] Sîrbu 1999, 47 şi urm.

caracteristice pentru anumite culturi arheologice. Descoperirile din aria Babadag şi Pšenicevo se pot delimita într-un mod de reprezentare ce redă în linii mari principalele părți anatomice, fără a detalia fața, îmbrăcămintea sau podoabele[105], într-un mod asemănător cu figurinele atribuite culturilor Sabatinovka–Noua–Coslogeni şi Tei de la sfârşitul epocii bronzului[106]. În acelaşi timp, acest mod de reprezentare umană este net diferit de cele întâlnite în mediul Gáva–Holihrady[107] şi chiar Saharna–Solonceni[108], unde apar din abundență figurine plate cu partea superioară de formă triunghiulară, mijlocul subțire şi partea inferioară ovală sau rotundă, fără indicarea picioarelor, care sunt asemănătoare celor regăsite în cultura Gârla Mare.

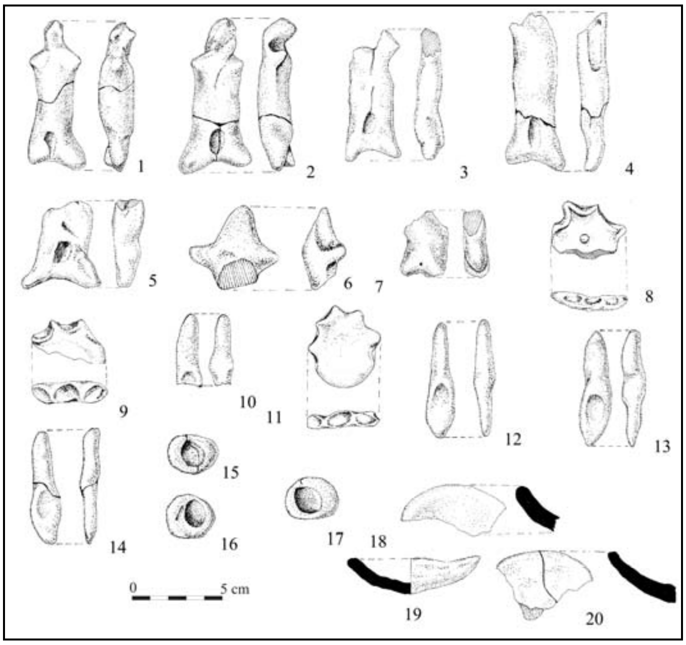

Fig. 42. Trusa de magicieni nr. 2 de la Babadag (după Sîrbu, Jugănaru 1997).

Reprezentările zoomorfe în mediul culturii Babadag sunt destul de rare, fiind cunoscute până în prezent doar trei exemplare ce provin din aşezarea eponimă (fig. 43). Dacă două dintre acestea pot fi considerate a fi reprezentări de mamifere (fără a putea preciza specia), cea de a treia este un pandantiv ornitomorf. Reprezentări de mamifere (bovidee, ovicaprine, porcine, cabaline) sunt des întâlnite în perioada

105 Sîrbu 1999, 50–51.

106 Sîrbu 1999, 53–54.

107 László 1995a, 85–97; Maleev 1992; Vasiliev 1985–1986; Boroffka 1994; Mareş *et alii* 2007–2008.

108 Mel'nikovskaja 1954, 69, fig. 33; Kašuba 2000, 337; Niculiță, Nicic 2008, 219; Nicic, Băț 2009.

timpurie a epocii fierului, mai ales în arealul culturilor cu ceramică canelată Gáva–Holihrady[109] sau Corlăteni–Chişinău[110] şi au o frecvenţă mai scăzută în arealul culturii Saharna–Solonceni[111] sau Babadag[112]. În schimb, figurinele ornitomorfe sunt destul de rare în contextul perioadei timpurii a epocii fierului. În acest sens putem doar aminti piesele descoperite în aşezarea de tip Chişinău–Corlăteni de la Trinca[113], dar şi în cea de la Teleac[114], precum şi vasul în formă de pasăre descoperit în complexul de cult de la Hlinjeni (cultura Saharna–Solonceni)[115].

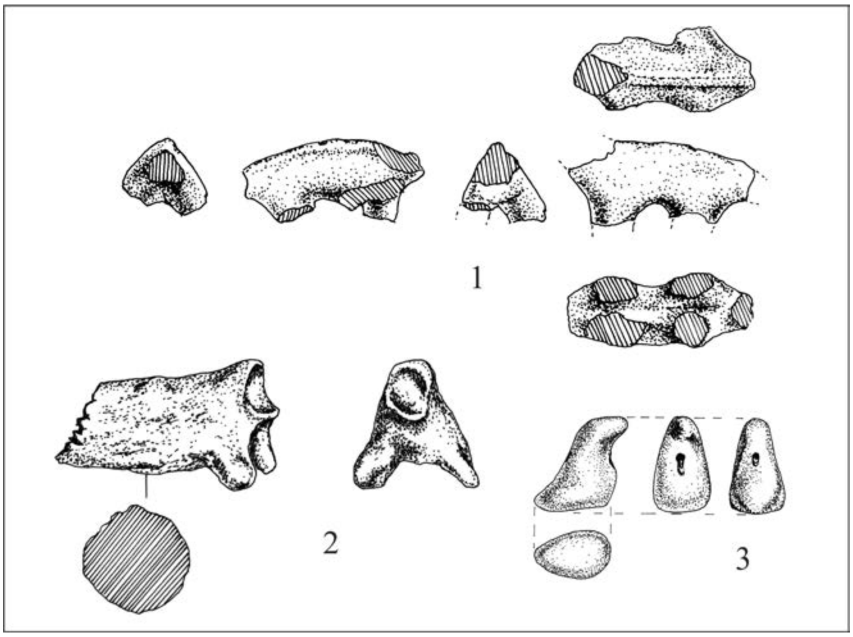

Fig. 43. Reprezentări zoomorfe din aşezarea de la Babadag.

Modul de viaţă în aşezările culturii Babadag

Din cauza numărului mic de studii interdisciplinare legate de arheozoologie şi arheobotanică, informaţiile referitoare la economia acestor populaţii sunt mai mult decât deficitare. Cele câteva indicii pe care le deţinem arată că purtătorii

[109] László 1994, 90, fig. 46–47; Ursache 1999–2000, 40–62; Mareş *et alii* 2007–2008; Maleev 1992; Vasiliev 1985–1986; Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991.
[110] Leviţki 1994a, 111, fig. 59/1–2.
[111] Kašuba 2000, 337–338, fig. 33/1, 4, 6.
[112] Jugănaru 2003a, 74.
[113] Leviţki 1994, 111, fig. 59/4,5.
[114] Vasiliev 1985–1986, 80, fig. 1.
[115] Gol'ceva 1995, 183 şi urm.; Gol'ceva, Kašuba 1995, 24, fig. 38.

culturii Babadag practicau cultivarea plantelor, mai ales a cerealelor. În acest sens, putem aminti menţiunile lui S. Morintz referitoare la unele gropi (silozuri) de la Babadag ce conţineau grâu carbonizat[116]. Alte dovezi indirecte ţin de existenţa în aşezări a bucăţilor de chirpici sau ceramică amestecată cu pleavă, a frecătoarelor şi râşniţelor din piatră sau a secerilor din bronz, fier şi os care probabil erau folosite în cursul recoltării.

Creşterea animalelor pare să fi avut un rol important în asigurarea resurselor de hrană ale acestor populaţii. Cele câteva studii arheozoologice existente, efectuate pe loturi restrânse de materiale provenite din aşezările de la Rasova – *Malul Roşu*[117], Revărsarea – *Dealul Tichileşti*, Teliţa – *Amza*[118] şi Babadag[119] arată ponderea importantă deţinută mai ales de cornutele mari dar şi de ovicaprine care erau folosite atât pentru carne cât şi pentru lapte, sacrificarea făcându-se la vârste mature[120]. Porcinele deţineau şi ele un procent important din totalul surselor de hrană, cele mai multe exemplare fiind tăiate în jurul vârstei de doi ani. Alături de acestea şi calul a fost folosit în alimentaţie, chiar dacă rolul său în cadrul comunităţii era fără îndoială polivalent.

Aceleaşi studii menţionate mai sus indică prin prisma analizei materialului osteologic practicarea vânătorii şi a pescuitului. Putem astfel menţiona preferinţa comunităţilor Babadag pentru vânarea unor mamifere de talie mare precum cerbul roşu (*Cervus elaphus*), căpriorul (*Capreulus capreolus*), bourul (*Bos primigenus*) sau mistreţul (*Sus ferus*), dar şi a unora de talie mai mică precum iepurele de câmp (*Lepus europaeus*), bursucul (*Meles meles*) sau vulpea (*Vulpes vulpes*). Din aceleaşi situri provin şi puţine oase de peşte care ilustrează mai ales consumul crapului (*Cyprinus carpio*) şi somnului (*Silurus glanis*), în vreme ce ştiuca (*Esox lucius*), şalăul (*Stizostedion locioperca*), bibanul (*Perca fluviatilis*) şi sturionii (*Acipenseridae*) deţineau ponderi mai reduse în alimentaţie.

Cronologia relativă şi absolută

Observaţii asupra stratigrafiei de la Babadag

Din punctul de vedere al cronologiei relative cultura Babadag a fost împărţită de S. Morintz, pe baza cercetărilor din aşezarea eponimă, în trei faze de evoluţie caracterizate prin anumite tehnici de realizare a decorului[121]. Totuşi, în urma cercetărilor noastre efectuate în aşezări ale culturii Babadag precum Jijila –

[116] Morintz 1987.
[117] Vasilescu-Ureche, Haimovici 1976.
[118] Haimovici, Bodi 2003.
[119] Haimovici 2008.
[120] Haimovici 2008, 153.
[121] Morintz 1964; Morintz 1986; Morintz 1987; Jugănaru 2005.

Cetățuie[122], Niculițel – *Cornet*, Enisala – *Palanca*[123], Revărsarea – *Dealul Tichileşti*[124], dar şi în aşezarea eponimă, am sesizat existența unor situații oarecum contradictorii cu această schemă cronologică.

Analizând materialul arheologic provenit de la Babadag în funcție de contextul descoperirii, am observat că există o serie de semne de întrebare asupra existenței aici a unui nivel caracterizat de ceramică decorată exclusiv prin incizii, aşa cum a fost definită faza I. În acest sens, S. Morintz ilustra materialul ceramic descoperit în trei gropi (gr. 70, 120 şi 128 din Suprafața A) (fig. 46–49). Conținutul gropilor 70 şi 128 – din motive necunoscute – a fost prezentat incomplet, în realitate vasele decorate cu incizii fiind asociate cu cele decorate prin imprimare. Mai mult decât atât, vasul imprimat din gr. 128 este ilustrat ca fiind caracteristic fazei a doua a culturii Babadag[125]. Având în vedere aceste precizări, singurul complex care conținea exclusiv ceramică incizată rămâne groapa 120. De altfel, fragilitatea argumentelor care să susțină existența unei faze cu ceramică incizată la Babadag reiese şi din rapoartele publicate ulterior, S. Morintz şi colaboratorii săi făcând referiri doar la descoperirea sporadică a unor fragmente ceramice ce pot fi atribuite acestei faze, folosind pentru datarea unora din fragmentele ceramice termenul de Babadag I–II[126].

Cercetările recente (Casetele 1–9, 1996–2010 – fig. 44) au arătat că cel mai vechi nivel de locuire de la Babadag este reprezentat de gropi şi bordeie săpate direct în solul steril (nivelul 6), acestea fiind suprapuse de amenajările nivelului următor (nivelul 5). Dintre numeroasele complexe descoperite în cel mai vechi nivel de locuire de la Babadag doar o mică parte conțineau material ceramic exclusiv incizat, insuficient în opinia noastră pentru definirea unei etape de locuire diferite. În cele mai multe cazuri, ceramica decorată cu motive incizate apare asociată cu ceramică decorată prin imprimare, motiv care ne îndreptățeşte să considerăm că cel mai vechi nivel de locuire, la fel ca şi cel imediat superior (nivelul 5), pot fi atribuite fără îndoială unui orizont cu ceramică imprimată, respectiv fazei a II-a a culturii Babadag, aşa cum a fost definită de S. Morintz.

Fazei a III-a a culturii Babadag (după S. Morintz) îi putem atribui nivelurile notate de la 1 la 4, unde în urma analizei materialului ceramic descoperit, am putut observa o diminuare sensibilă a decorării vaselor. Astfel, dacă în nivelurile 5 şi 6, 73,84% din recipientele categoriilor A_1 şi A_2 erau decorate, procentajul acestora scade la 38,78% pentru nivelurile superioare (1–4). Din punct de vedere stilistic, decorarea prin canelură a acestor vase este puțin

[122] Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

[123] Ailincăi *et alii* 2011.

[124] Ailincăi 2010a. Cercetările arheologice de la Revărsarea – *Dealul Tichileşti* urmează a fi publicate sub formă monografică – Sorin Cristian Ailincăi, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările de la Revărsarea, Isaccea, județul Tulcea* (în pregătire).

[125] Morintz 1987, Fig. 8/6.

[126] Morintz 1987; Morintz, Jugănaru 1995; Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995.

frecventă. Diferenţe notabile se înregistrează în privinţa decorurilor realizate prin imprimare şi incizie (mai ales la cele de tip II.A.4 şi VI.A.1 şi VI.A.2). O scădere procentuală mai puţin vizibilă se poate observa în cazul ceştilor. Dacă în nivelurile inferioare 75,84% dintre acestea erau decorate, în cele superioare, procentajul se reduce la 60%. Tipurile de decor aplicate sunt în mare parte asemănătoare, sesizându-se totuşi o creştere a numărului ceştilor canelate de la 26 (niv. 5–6) la 42 (niv. 1–4).

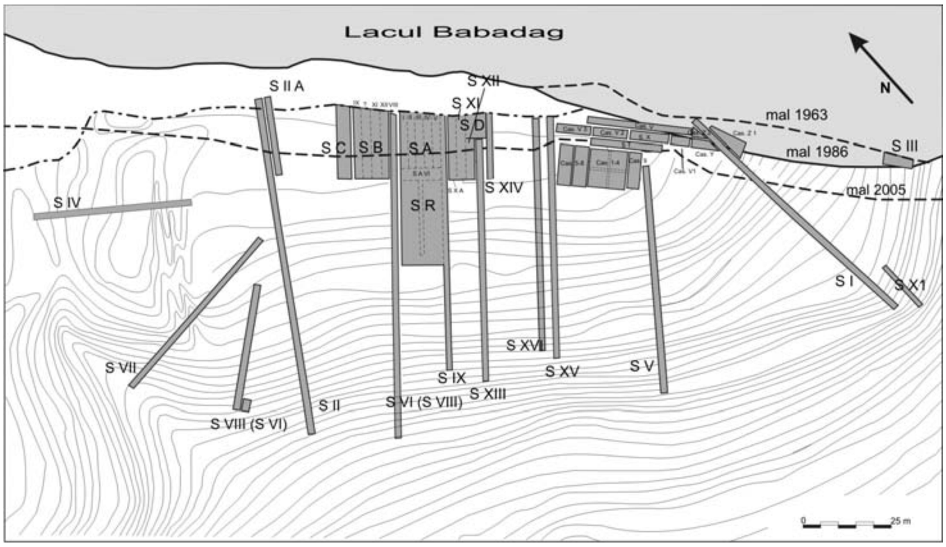

Fig. 44. Planul topografic al cercetărilor arheologice de la Babadag (după Morintz 1987).

În opinia noastră, principiile folosite de S. Morintz pentru delimitarea celor trei faze de evoluţie a aşezării şi a culturii Babadag reprezintă o imagine eronată a interpretării stratigrafiei din aşezarea eponimă. De altfel, inexactitatea acestor caracteristici este subliniată şi de situaţiile întâlnite şi în celelalte aşezări ale culturii Babadag, unde cele trei tehnici de ornamentare se asociază în complexe închise. Din nefericire, pierderea multor informaţii arheologice, precum şi numeroasele carenţe de cercetare şi înregistrare împiedică efectuarea unei analize mai detaliate, mai ales în cazul aşezării de la Babadag. Totuşi, în linii mari, se pot sesiza două etape de evoluţie în cazul acestei aşezări din punct de vedere stilistic, *prin diminuarea şi nu dispariţia totală* a decorurilor realizate prin motive incizate şi imprimate. Folosirea canelurii ca element caracteristic de identificare a etapei târzii este, credem noi, falsă. Acest tip de decor apare aplicat în mică măsură pe vasele bitronconice, dar mai ales pe ceşti şi marginea străchinilor, recipiente care apar în toate nivelurile aşezării de la Babadag, înregistrându-se totuşi o creştere în privinţa ceştilor decorate în această manieră[127].

[127] Ailincăi 2011.

Elemente de cronologie relativă şi absolută

Din cele expuse mai sus se poate observa fragilitatea interpretării situației stratigrafice din aşezarea eponimă, care a reprezentat practic axa periodizării culturii Babadag. Putem astfel pune sub semnul întrebării existența primei şi celei de a treia faze a acestei culturi conform criteriilor fixate de S. Morintz, care, dacă totuşi ar fi fost valabile, ar trebui să se regăsească şi în alte aşezări cu mai multe niveluri de locuire cât şi separat.

Pe ansamblu se poate totuşi sesiza că în toate siturile în care cercetarea a cuprins suprafețe relativ mari au fost înregistrate şi motive decorative realizate prin imprimare, într-adevăr, cu frecvențe diferite. Astfel, dacă în situri precum Jijila, Garvăn, Niculițel, Țibrinu sau chiar nivelurile inferioare de la Babadag frecvența decorării ceramicii este una destul de ridicată, în aşezările de la Enisala – *Palanca*, Canlia, Luncavița – *Valea Joiței*, Rasova sau ultimele niveluri de la Babadag, numărul recipientelor decorate cu motive incizate şi imprimate scade simțitor.

Evidența stratigrafică de la Babadag, expusă în rândurile de mai sus, precum şi prezența în unele situri precum Enisala – *Palanca*[128] şi Luncavița – *Valea Joiței*[129] a unor fibule ce urmează o datare mai târzie, ne poate sugera faptul că sfârşitul culturii Babadag este marcat în plan ceramic printr-o scădere semnificativă a decorării ceramicii în general, tipurile de decor prezente în aceste situri arătând expuneri mai simple, preponderente fiind decoruri precum cele de tip I, II.A.1, II.A.2 sau II.C.2.

În aceste condiții putem considera că manifestarea culturală de tip Babadag poate fi încadrată în întregime în orizontul cultural cu ceramică imprimată (în care S. Morintz includea doar faza a II-a), împreună cu grupele Pšeničevo, Insula Banului, Cozia, Saharna–Solonceni, cu care de altfel este şi contemporană. Stratigrafia de la Babadag, cu cele şase niveluri de locuire identificate atât în cercetările vechi cât şi în cele recente, departe de a demonstra suprapunerea criteriilor expuse de S. Morintz, indică mai degrabă faptul că spre sfârşitul evoluției culturii Babadag se înregistrează o scădere considerabilă a frecvenței decorării recipientelor, tipurile de vase şi de decor fiind în linii mari aceleaşi.

Analizând evoluția cronologică şi raporturile cu mediile culturale anterioare, contemporane şi ulterioare, putem considera că în Dobrogea cultura Babadag urmează probabil nemijlocit culturii Coslogeni, al cărei sfârşit are loc cândva în sec. XI a.Chr.[130].

Totuşi, unele elemente indică, cel puțin în estul Munteniei şi sudul Moldovei, că monumentele culturii Babadag au fost precedate de un orizont cu ceramică canelată timpurie[131], acest fapt fiind susținut şi de aşezarea de la

[128] Ailincăi *et alii* 2011.
[129] Ailincăi 2008a.
[130] Bojadžiev 1992, 17 şi urm.; Görsdorf, Bojadžiev 1996, 150 şi urm.
[131] Motzoi-Chicideanu 1999–2001.

Vlădeşti – *Popina Lată* (aflată în arealul culturii Babadag, dar care nu conţine material ceramic imprimat)[132], stratigrafia aşezării de la Cândeşti[133], stratigrafia necropolei de la Sboryanovo[134] şi de unele date încă insuficient cunoscute din NE Bulgariei[135]. În acelaşi timp, în S Moldovei, între sfârşitul culturii Noua şi apariţia în această zonă a culturii Babadag, se interpune atât grupul Corlăteni (stratigrafia de la Cândeşti), al cărui debut în Moldova se poate data încă din sec. XII a.Chr., cât şi un orizont cu ceramică incizată marcat, cel puţin în momentul de faţă, de aşezarea de la Tămăoani şi necropola de la Folteşti, care poate fi atribuit probabil secolului al XI-lea a.Chr.[136].

Deşi este posibil ca manifestarea culturală de tip Babadag să fi început în cursul secolului al XI-lea a.Chr., mai probabil spre sfârşitul acestuia, nu deţinem în momentul de faţă nici un element de datare absolută care să indice această dată, poate doar nivelul $VIIb_2$ de la Troia (1120–950 a.Chr.)[137]. Totuşi, în acest nivel este prezentă şi ceramică specifică culturii Coslogeni, fiind greu de precizat în ce moment apare ceramica decorată cu motive incizate şi imprimate. În opinia noastră, prezenţa acestei specii ceramice la Troia ar trebui legată mai întâi de descoperirile din Bulgaria, mă refer aici atât la cultura Pšeničevo, cât şi la manifestările înrudite din zona de coastă a Bulgariei, a căror apariţie pare a succeda nemijlocit sfârşitul epocii bronzului (faza Alada a culturii Čerkovna, pe ceramica căreia se regăsesc unele motive decorative premergătoare epocii fierului)[138] şi, deşi nu există dovezi concludente poate fi datată încă de la sfârşitul secolului al XI-lea a.Chr.[139]. Situaţia de la Troia nu indică separarea stratigrafică a ceramicii incizate de cea imprimată, departajarea făcându-se pe baza stratigrafiei de la Babadag (Babadag I → Babadag II) care aşa cum am arătat nu este conformă cu realitatea. De altfel, decorul compus din cercuri legate de tangente, realizat prin incizie este destul de rar şi în arealul culturii Babadag (16 cazuri în Dobrogea, la care se adaugă descoperirile de la Siliştea – *Conac* şi Vânători) şi în cele mai multe cazuri apare asociat cu motive imprimate.

Analizând toate grupele cu ceramică imprimată, am observat o evoluţie a acestora ce cuprinde în linii mari sec. X–IX şi în unele cazuri chiar sec. VIII a.Chr., cele mai timpurii date venind dinspre sud, din mediul Pšeničevo. Se poate pune astfel întrebarea dacă această modă în decorarea ceramicii nu a apărut în spaţiul balcanic ca urmare a contactului cu lumea egeo-anatoliană, răspândindu-se apoi către N spre Dunărea Inferioară (Insula Banului şi Babadag) şi la E de Carpaţi (Cozia, Saharna–Solonceni)? În aceste condiţii, apariţia decorurilor imprimate şi

[132] Renţa 2008.
[133] Florescu, Florescu 1983.
[134] Stoyanov 1997.
[135] Hänsel 1976; Tončeva 1980.
[136] László 1986; László 1989.
[137] Koppenhöfer 1997, 346.
[138] Czyborra 2001, 109 şi urm; Lešakov 1990, 1–17.
[139] Czyborra 2001, 109 şi urm.

incizate la începutul epocii fierului în SE Europei ar trebui legată mai ales de perioada protogeometrică, aşa cum o demonstrează şi asocierile cu ceramică decorată în acest stil de la Troia ($VIIb_3$) şi Kastanas (niv. 10–4), precum şi unele analogii semnalate deja de B. Hänsel între unele descoperiri de la Babadag, Ljubenkova şi Ovčarovo şi necropola protogeometrică de la Kerameikos[140].

Cele mai multe indicii arată o datare a culturii Babadag începând cu sec. X–IX a.Chr., perioadă în care se încadrează în linii mari şi grupele înrudite. În acest sens, putem aminti, cu anumite semne de întrebare referitoare la condiţiile descoperirii, capacul de pixidă de la Babadag pe care B. Hänsel îl considera asemănător cu cel din mormântul nr. 37 de la Kerameikos, aflat într-un context corespunzător perioadei protogeometrice târzii[141] (sec. X a.Chr.), dar şi depozitul de bronzuri de la Sâmbăta Nouă I (Ha B_1 – sec. X a.Chr.), depus într-un vas specific culturii Babadag şi probabil, aşa cum susţinea B. Hänsel, într-o aşezare a acestei culturi.

Acelaşi interval cronologic este indicat şi de o brăţară din tablă de bronz cu nervuri longitudinale descoperită în situl de la Babadag (fig. 15/27), dar şi de exemplare similare ce provin din aşezările de la Platoneşti – *Valea Babii* şi Ţăndărei[142]. La acestea se adaugă şi secera cu buton (*Knopfsichlen*) descoperită în aşezarea de la Platoneşti – *Valea Babii*, care poate fi încadrată în tipul *Cenadu Mare–Şpălnaca I*, varianta cea mai târzie a acestor seceri, care se regăseşte şi în depozitele seriei *Moigrad–Tăuteu* (Ha B_1 – sec. X a.Chr.)[143].

Dintre fibulele descoperite în context arheologic clar în aşezările culturii Babadag, o importanţă deosebită o au cele două exemplare realizate din fier de la Revărsarea – *Dealul Tichileşti*, datate în sec. X–IX a.Chr. (fig. 17/18–19)[144].

În linii mari, putem considera că cultura Babadag a evoluat paralel cu celelalte grupe cu ceramică imprimată cât şi cu orizontul cu ceramică canelată din Muntenia (pre-Basarabi), grupul Corlăteni şi grupul Mediaş din Transilvania (niv. 2 de la Teleac). Contemporaneitatea cu *orizontul ceramicii canelate* din Muntenia şi Moldova, începând cu sec. X a.Chr., este dovedită şi de prezenţa fragmentelor ceramice imprimate (specifice culturii Babadag) în aşezarea de la Dridu – *La Metereze*, de unde provine şi un depozit de bronzuri datat în perioada Ha B_1[145]. O etapă de coexistenţă a ceramicii imprimate (culturile Babadag şi Cozia) cu cea canelată este dovedită şi de descoperirile de la Bucu – *Pochină* care pare contemporană cu ultima etapă de funcţionare a necropolei de la Sboryanovo (în care apare ceramică imprimată), datată la sfârşitul secolului al X-lea – începutul secolului al IX-lea a.Chr.[146].

140 Hänsel 1976.
141 Hänsel 1976, 133; Hänsel 1982, 16–18.
142 Renţa 2008, 108, Fig. 96/1–2, 5, 10, 12.
143 Petrescu-Dîmboviţa 1978, 18–25.
144 Bader 1983; Kašuba 2006.
145 Enăchiuc 1995, 279–310; Renţa 2008.
146 Stoyanov 1997.

Despre etapa finală a culturii Babadag

În privinţa etapei finale a culturii Babadag, trebuie să menţionăm că, în majoritatea cazurilor, sfârşitul culturilor cu ceramică imprimată este considerat ca fiind marcat de apariţia *fenomenului* Basarabi. În cazul culturii Babadag, s-a menţionat încă de la început că faza a III-a este contemporană cu acest stil ceramic. În opinia noastră, apariţia fenomenului Basarabi la Dunărea de Jos şi necropolele de tip Stoicani au determinat sfârşitul culturii Babadag cel puţin în E Munteniei, S Moldovei şi NV Dobrogei, unde locuirile cu ceramică în stil Basarabi urmează pe cele Babadag, acest moment fiind însă greu de presupus în date absolute. O datare în jur de 800 a.Chr. este, credem noi, prea timpurie, aceasta fiind data relativă a primelor manifestări de tip Basarabi în aria iniţială de formare şi, din aceste motive, considerăm necesar luarea în calcul a unui decalaj cronologic până la răspândirea stilului Basarabi în NV Mării Negre. Aşa cum am văzut, cele mai multe elemente de datare absolută din necropolele de tip Stoicani (în a căror aşezări s-a descoperit şi ceramică Basarabi[147]) converg spre a doua jumătate a secolului al VIII-lea şi prima jumătate a secolului al VII-lea a.Chr., reprezentând etapa finală a stilului Basarabi. Din aceste motive considerăm mai indicată o datare a siturilor cu ceramică Basarabi din zona Dunării de Jos începând cu mijlocul secolului al VIII-lea a.Chr., situaţia fiind apropiată de cea din Transilvania, unde majoritatea descoperirilor atribuite fenomenului Basarabi pot fi încadrate cronologic de la mijlocul secolului al VIII-lea până la jumătatea secolului al VII-lea a.Chr.[148].

Apariţia fenomenului Basarabi marchează în acelaşi timp şi sfârşitul orizontului cu ceramică canelată din Muntenia; în acest sens, menţionăm situaţia de la Popeşti unde stratul Ha II (cu ceramică Basarabi) suprapune straturile Ha I 1 şi Ha I 2 (pre-Basarabi cu ceramică canelată), datate în sec. X–IX a.Chr.[149]. Interesantă în acest sens ar fi fost publicarea materialelor Basarabi de la Dridu – *La Metereze*[150].

Dacă presupunerea noastră este corectă, acest lucru ar putea însemna o prelungirea a existenţei culturii Babadag în Muntenia şi sudul Moldovei, dar şi a grupului Cozia, inclusiv până la începutul secolului al VIII-lea a.Chr., aşa cum se poate observa în cazul culturii Saharna–Solonceni al cărei sfârşit este marcat de apariţia aspectului Şoldăneşti–Selişte, dar şi în cazul culturii Pšeničevo, care îşi continuă existenţa şi în sec. VIII a.Chr., aşa cum o demonstrează cel puţin descoperirile din dolmenul de la Dolni Glavanac[151].

Este posibil ca în interiorul Dobrogei, comunităţile care au creat cultura Babadag să îşi fi continuat existenţa. Trebuie să precizăm că toate indiciile cronologice expuse mai sus sunt legate de aşezări ce pot fi considerate specifice

[147] Excepţie face chiar necropola de la Stoicani, dar probabil aşezarea de care ţine cimitirul nu se afla în punctul *Cetăţuia*, ci probabil într-o altă zonă încă necercetată.

[148] Ursuţiu 2002, 73 şi urm.

[149] Vulpe 2004–2005, 22 şi urm.; Palincaş 2004–2005, 55–64.

[150] Renţa 2008, 99.

[151] Nekhrizov 2000, 322, Fig. 24/3.

pentru perioada clasică a culturii Babadag, în care decorarea ceramicii deține o frecvență ridicată. Există totuşi o serie de descoperiri care pot fi considerate reprezentative pentru sfârşitul culturii Babadag (cu o frecvență redusă a aplicării decorului), şi aici mă refer la nivelurile superioare ale aşezării eponime, la locuirile de la Enisala – *Palanca*[152] şi Luncavița – *Valea Joiței*[153] şi, probabil, şi la cele de la Tulcea – *Tabără*[154] şi Canlia – *Gura Canliei*[155].

Zona litorală şi întemeierea coloniilor greceşti

Stabilirea cu precizie a finalului culturii Babadag este în momentul de față greu de realizat, mai ales în lipsa aplicării unor metode moderne de datare. Elemente noi ar putea aduce însă raportarea cronologică față de unele evenimente istorice cum ar fi, de exemplu, întemeierea coloniilor greceşti din V Mării Negre.

Aşa cum am arătat în cele de mai sus, amplasamentul siturilor hallstattiene pe malul Mării Negre sau al unui golf al acesteia ar fi înlesnit contactul coloniştilor greci cu autohtonii, fapt care însă nu a fost încă demonstrat arheologic în siturile mai intens cercetate de la Enisala – *Palanca* şi Babadag, de unde provin şi cele mai târzii dovezi ale existenței culturii Babadag cunoscute până în prezent.

Referindu-ne la vestigiile din prima epocă a fierului, atragem atenția că acestea nu sunt singulare în arealul complexului lagunar Razim–Sinoie. În acest sens amintim siturile binecunoscute de la Babadag – *Cetățuie*[156], Enisala – *Palanca*[157] şi *Dealul Gras*[158], acestea fiind reciproc vizibile, la fel ca şi locuirea din punctul *La Bursuci*, situat la S de localitatea Sarichioi[159]. În acelaşi areal, mai sunt semnalate locuirile identificate la Enisala – *Călugăra*[160], Beidaud – *Dealul Carabalâc*[161], Jurilovca–*Orgame*[162] şi Istria–*Istros*[163], dar şi unele situri recent identificate în urma unor cercetări de suprafață la Visterna şi Agighiol.

Din acest punct de vedere, importantă ar fi o reconstituire cât mai obiectivă a zonei pentru epoca preistorică. Cercetările privitoare la evoluția Deltei Dunării au arătat că aceasta s-a format într-un fost golf maritim ce includea atât teritoriul său

152 Ailincăi *et alii* 2011.

153 Ailincăi 2008a.

154 Baumann 1975.

155 Irimia 1981.

156 Morintz 1964; Morintz 1986; Morintz 1987; Morintz, Jugănaru 1995; Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995.

157 Lăzurcă, Mănucu-Adameşteanu 1980; Ailincăi *et alii* 2011.

158 Dragomir 1974.

159 Ailincăi, Micu 2006.

160 Informația ne-a fost oferită cu amabilitatea de V. Lungu şi A. Baralis cărora le mulțumesc şi cu această ocazie.

161 Simion, Lăzurcă 1980; Simion 2003.

162 Coja 1972; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006.

163 Fragmente ceramice specifice culturii Babadag, descoperite la Histria, ne-au fost arătate de dr. C. Domăneanțu.

actual, cât şi al lagunei Razim–Sinoie, prin aluviunile aduse de Dunăre sau re-sedimentate de curentul circular al Mării Negre, care a creat în Pleistocen sistemul de grinduri conjugate din Deltă (Letea, Caraorman). După formarea acestui sistem de grinduri, care au închis golful iniţial, teritoriul Deltei a devenit o lagună, ce a evoluat ulterior în strânsă legătură cu cele trei braţe, în ordinea formării lor: Sfântu Gheorghe, Sulina şi Chilia. Încă din 1983, a fost propusă o cronologie absolută referitoare la formarea Deltei Dunării, bazată pe rezultatele unor date ^{14}C prelevate din scoici bivalve: 1. formarea barierei de aluviuni la cca 12700–8000 B.P.; 2. braţul Sf. Gheorghe I s-a format între 10100–7400 B.P.; 3. formarea braţului Sulina între 7400–1400 B.P.; 4. braţele Sf. Gheorghe II şi Chilia şi-au început evoluţia în jur de 2800 B.P., formarea lor continuând şi în prezent[164].

Noile studii efectuate pe grindul Caraorman au inclus şi prelevarea unor date ^{14}C de pe scoici articulate. Pe baza acestor date s-a constatat că sfârşitul formării braţului Sf. Gheorghe I în faza regresivă este concomitent cu începutul formării braţului Sulina la cca 3640 ± 140 B.P., iar sfârşitul fazei regresive a acestuia s-a produs între 2000–1700 B.P. În acelaşi timp, primul nivel de aluviuni depus de braţul Chilia apare mult mai târziu abia spre 1200 B.P.[165]

Formarea *complexului lagunar Razim–Sinoie* este legată direct de geneza Deltei Dunării. Cordonul litoral care îl închide are o vârstă relativ recentă, cuprinsă între 1500–3500 de ani. După formarea acestuia, ca un cordon relativ unitar, au dispărut practic şi cetăţile porturi Histria şi Enisala[166]. Acest proces era în desfăşurare în perioada primei epoci a fierului, iar din acest motiv putem considera că aşezările de la Babadag, Enisala, Sarichioi, *Orgame*, *Istros* erau situate într-un golf (*Halmyris*) la Marea Neagră, a cărui apă avea probabil o salinitate redusă.

Pe de altă parte, relativa raritate a siturilor arheologice din perioada timpurie a epocii fierului în zona litorală a Dobrogei, cu excepţia zonei actualului complex Razim–Sinoie (fig. 45), poate fi pusă atât pe seama transgresiunilor Mării Negre, cât şi a eroziunii suferite de zona loessoidă a litoralului dobrogean. În acest sens, un caz binecunoscut este cel al siturilor eneolitice şi din epoca bronzului de pe litoralul bulgăresc, aflate sub nivelul actual al mării[167]. În ultimii 2000 de ani, nivelul Mării Negre a crescut cu cca 4 m[168], cercetările geologice efectuate în zona cetăţilor greceşti dovedind că, în acea perioadă, ţărmul Mării Negre se găsea la cel puţin 100 m mai în larg[169], apele mării aflându-se la –4 m faţă de nivelul actual. Astfel, în prezent, o mare parte a oraşului Histria şi a necropolei acestuia se află sub apele lacului Sinoie[170].

---

[164] Panin *et alii* 1983, 249–255.
[165] Giosan *et alii* 2006, 758–759.
[166] Romanescu 2006, 67.
[167] Draganov 1995.
[168] Panin, Jipa 2002, 560.
[169] Caraivan 1982, 15–32; Caraivan 1983, 9–16.
[170] Alexandrescu 1970, 81.

Fig. 45. Delta Dunării și complexul lagunar Razim–Sinoie în faza Sulina (după Romanescu 2006).

Din punct de vedere cronologic, locuirea hallstattiană de la Enisala – *Palanca* a fost încadrată încă din 1980 în cea de a treia fază de evoluție a culturii Babadag[171], conform cronologiei propuse de S. Morintz[172]. Datarea târzie a acestei locuiri este susținută şi de fibula de bronz cu buclă pe arc, asemănătoare cu un exemplar descoperit în Creta, la Psychro[173], datat în perioadă geometrică (tipul IIg după Sapouna-Sekellarakis). Descoperirea recentă a unei astfel de fibule în aşezarea de tip Basarabi de la Mironeşti – *Malu Roşu*[174] susține atât datarea propusă pentru faza finală a culturii Babadag (cel puțin în sec. VIII a.Chr.), cât şi contemporaneitatea, cel puțin parțială, cu *fenomenul* Basarabi[175].

[171] Lăzurcă, Mănucu-Adameşteanu 1980.
[172] Morintz 1964; Morintz 1987.
[173] Stoyanov 1997, 77; Sapouna-Sekellarakis 1978, 51, fig. 7/216.
[174] Popa, Schuster 2007, 161, fig. 14/3.
[175] Ailincăi 2010b.

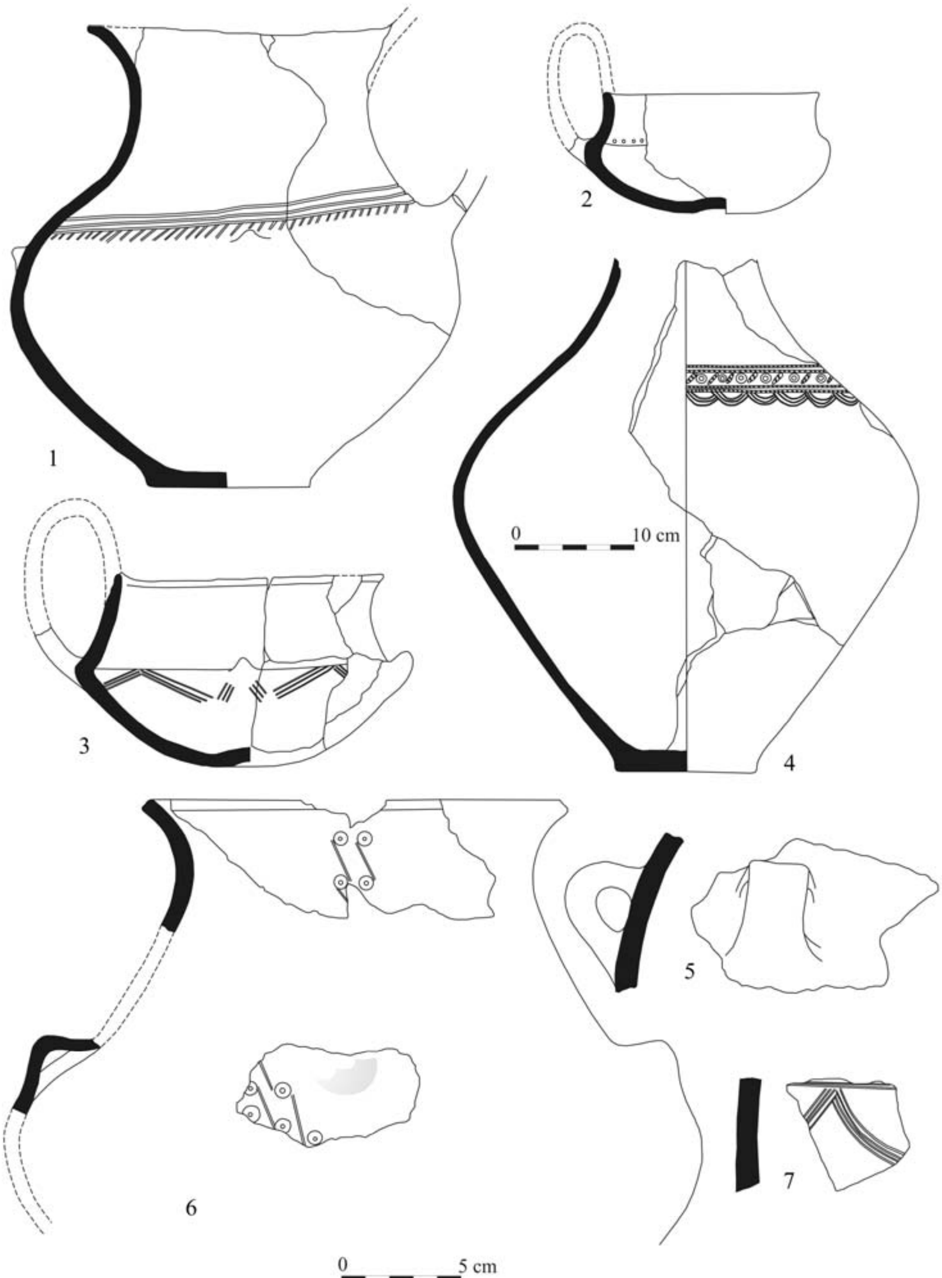

Fig. 46. Babadag, Suprafaţa A–II, gr. 70.

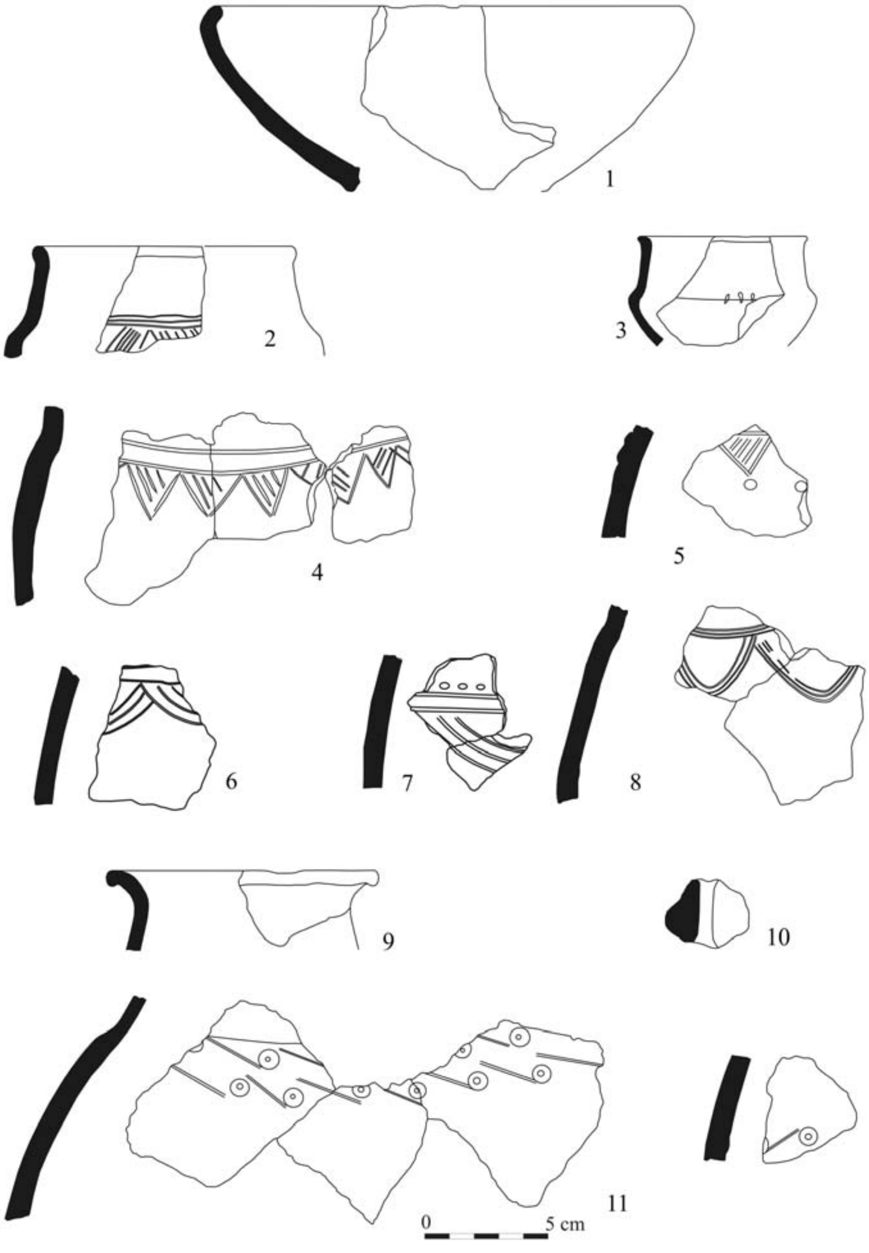

Fig. 47. Babadag, Suprafața A–VIII, gr. 120.

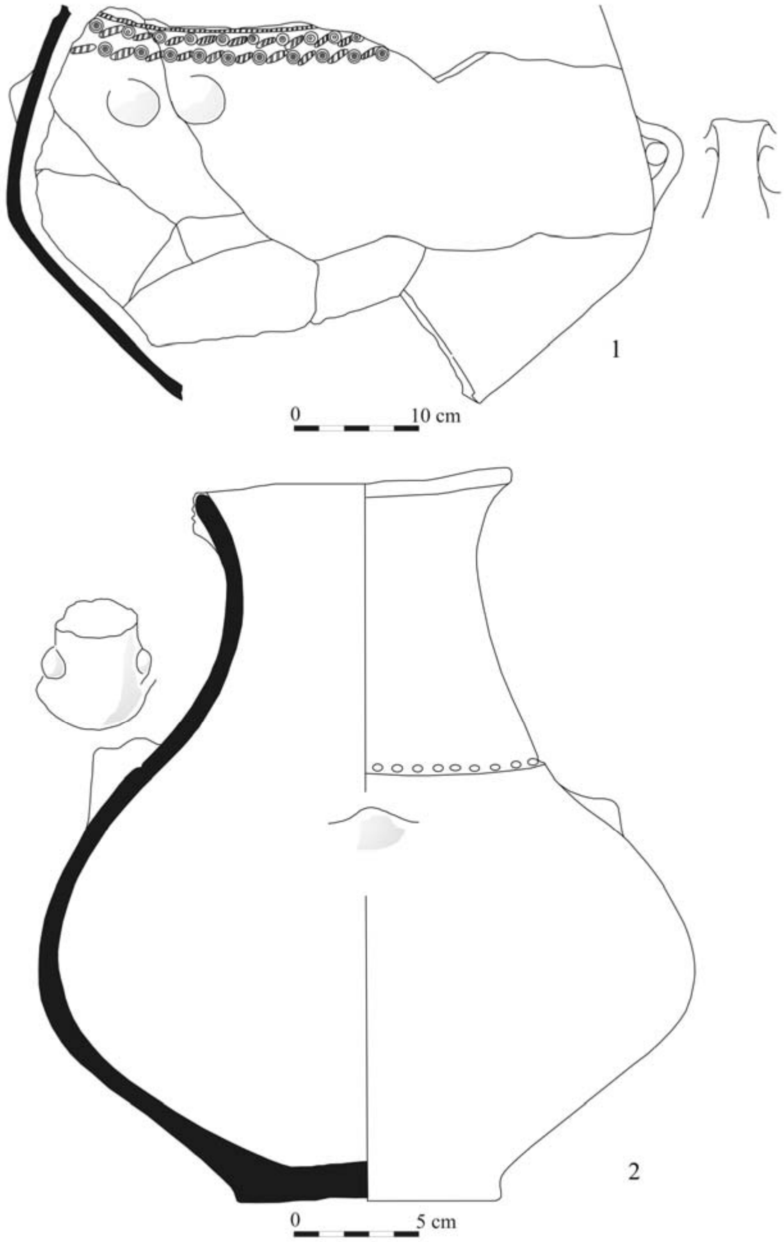

Fig. 48. Babadag, Suprafața A–VI, gr. 128.

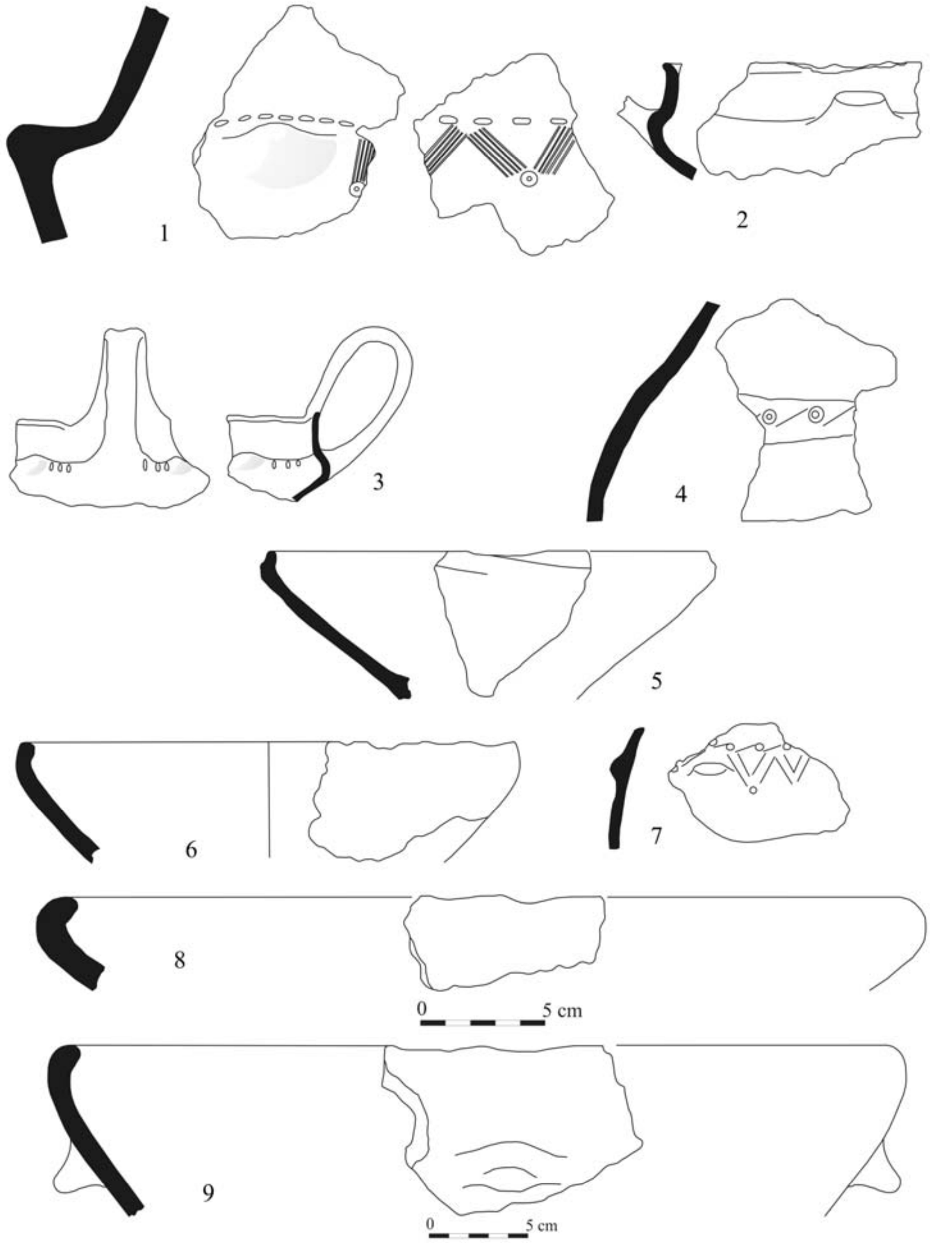

Fig. 49. Babadag, Suprafața A–VI, gr. 128.

În momentul de față, putem data finalul culturii Babadag către mijlocul secolului al VII-lea a.Chr. sau, cel mai probabil, la începutul acestui veac. Astfel,

în opinia noastră, manifestarea culturală de tip Babadag nu mai exista în momentul sosirii aici a primilor colonişti greci. Cea mai veche colonie grecească de pe coasta vestică şi probabil din întregul bazin al Mării Negre pare să fi fost *Istros*, fondată de colonişti milesieni pe la jumătatea secolului al VII-lea a.Chr., cândva în perioada 657–630 a.Chr.[176]. Aproximativ aceeaşi datare o urmează şi descoperirile cele mai vechi de la *Orgame*, unde, pe lângă cele câteva fragmente ceramice din seria *Middle Wild Goat I*, databile în cel de al treilea sfert al secolului al VII-lea[177], a fost cercetat şi un complex funerar databil pe la 650–630 a.Chr.[178].

THE BEGINNING OF IRON AGE IN DOBRUDJA

ABSTRACT

After the ’90s, the amount of data on Early Iron Age in the area between the Danube and the Black Sea has increased substantially due to the numerous investigations carried out in Babadag culture sites. The processing of this data requires a new synthetic analysis that completes Sebastian Morintz’s study from 1987. Our article sets out to organize the known old and new data regarding the evolution of Babadag culture, mainly in Dobrudja, insisting on the types of settlements, funerary practices, crafts and food production. It all led to new chronological conclusions based both on the analysis of materials and on the new stratigraphic observations from Babadag settlement. We also paid special attention to the sites on the Black Sea shore at the time the Greek colonies were founded.

In our opinion, the principles used by S. Morintz to define the three phases of evolution of the Babadag settlement and culture represent an incorrect interpretation of stratigraphy of the eponymous settlement. As a matter of fact, the inexactitude of these characteristics is also emphasized by the cases encountered in the other settlements of Babadag cultures, where the three decoration techniques – used by S. Morintz as chronological landmarks – are associated in “closed” contexts. From the stylistic point of view, we can notice two phases of evolution in Babadag settlement, as incised and impressed patterns *became scarcer, but did not disappear completely*. We think that it’s a false assumption to consider that grooving is characteristic to the later phase. This type of decoration appears less on type A vessels, but more often on cups and on the rim of bowls – types of vessels that appear in all the layers of Babadag settlement; however, grooved cups become more frequent. Under these circumstances, we may consider the Babadag culture to have occurred entirely within the impressed pottery cultural horizon (where S. Morintz included only phase II), together with groups Pšeničevo, Insula Banului, Cozia, Saharna–Solonceni, which are also contemporaneous to Babadag culture. The stratigraphy from Bababag, with the six layers identified in older and more recent investigations is far from proving the overlapping of criteria presented by S. Morintz, but rather indicates that, by the end of Babadag culture, the decoration of vessels becomes significantly scarcer, while the types of vessels and decoration patters are generally the same.

According to the analysis of the chronologic evolution and the relations with the previous, contemporaneous and subsequent cultural contexts, we may consider that Babadag culture in Dobrudja probably directly follows *Coslogeni culture* that ended in the 11th c. BC. Most information dates Babadag culture from the 10th–9th c. BC, when the related groups were also dated. To this effect we can mention – with certain reservations regarding the conditions of discovery – the pyxis lid from

[176] Alexandrescu 1962; Alexandrescu 1978; Avram 2001; Dimitriu 1964; Dimitriu 1965; Dupont 1983; Vulpe 1997.

[177] Mănucu-Adameşteanu 2000; Mănucu-Adameşteanu 2008, 16, 18–19.

[178] Lungu 2000; Lungu 2007; Lungu 2008.

Babadag that B. Hänsel considers similar to the lid found in burial no. 37 from Kerameikos, in a context corresponding to the late protogeometric period (10th c. BC), as well as the bronze items hoard from Sâmbăta Nouă I (Ha B_1 – 10th c. BC), found in a vessel specific to Babadag culture and probably in a settlement of Babadag culture – as B. Hänsel presumed. A bronze sheet bracelet with longitudinal ribs found in the site from Babadag but with unknown stratigraphic context, as well as similar items from Babadag culture settlements from Platoneşti – *Valea Babii* and Ţăndărei associated with impressed pottery point out to the same time interval. To these we may add the button sickle (*Knopfsichlen*) found in the settlement from Platoneşti – *Valea Babii*, which can be ascribed to *Cenadu Mare–Şpălnaca I* type, according to M. Petrescu-Dîmboviţa, representing the most recent variant of this sickle's characteristics for *Moigrad–Tăuteu* hoard horizon (Ha B_1 – 10th c. BC). Among the fibulae found in a clear context in Babadag culture settlements, two iron items from Revărsarea – *Dealul Tichileşti*, dated to the 10th–9th c. BC, are of special importance.

The contemporaneity of Babadag culture with the *grooved pottery horizon* from Walachia and Moldavia as of 10th c. BC is also proven by the presence of impressed pottery fragments (specific to Babadag culture) in the settlement from Dridu – *La Metereze* where there is also a bronze items hoard dated to Ha B_1. A phase of coexistence of impressed pottery (Babadag and Cozia cultures) with grooved pottery is pointed out by the finds from Bucu – *Pochină*, which look contemporaneous with the last stage of Sboryanovo necropolis (where impressed pottery was found) dated to the end of the 10th c. – early 9th c. BC.

At this time, we may determine the end of Babadag culture about mid 7th c. BC, most likely early 7th c. BC. Thus, in our opinion, Babadag culture no longer existed when the first Greek colonists arrived. The oldest Greek colony on the western coast and probably in the entire Black Sea basin seems to have been *Istros*, founded by Milesian colonists around mid 7th c. BC, sometime around 657–630 BC. The oldest finds from *Orgame* have approx. the same dating. There, besides some ceramic fragments from *Middle Wild Goat I* series, datable to the third quarter of the 7th c. BC, a burial ground datable around 650–630 BC was also investigated.

Key words: Early Iron Age, Babadag culture, Dobrudja, Lower Danube, Black Sea.

BIBLIOGRAFIE

Adamescu 2011 — Adamescu, A., *Descoperiri din prima epocă a fierului în aşezarea din prima epocă a fierului de la Suceveni–Stoborăni, jud. Galaţi*, Peuce S.N. 9, 377–436.

Ailincăi 2008a — Ailincăi, S.C., *Noi descoperiri din prima epocă a fierului pe teritoriul comunei Luncaviţa (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 6, 133–148.

Ailincăi 2008b — Ailincăi, S.C, *The Dead Among the Living in the Babadag Settlement from Niculiţel–Cornet (Tulcea county, Romania)*, în Sîrbu, V., Ştefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Brăila – Braşov, 11–30.

Ailincăi 2008c — Ailincăi, S.C., *The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area*, în Sîrbu, V., Vaida, L.D. (eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th Intrenational Colloquium of Funerary Archaeology, Bistriţa, May 9th-11th, 2008*, Cluj–Napoca, 9–33.

Ailincăi 2010a — *Noi consideraţii asupra locuirii din prima epocă a fierului (cultura Babadag) de la Teliţa–Amza, com. Teliţa, jud. Tulcea*, Pontica 43, 51–76.

Ailincăi 2010b	*Noi considerații referitoare la cercetările arheologice efectuate în așezarea culturii Babadag de la Revărsarea–Dealul Tichileşti, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 8, 37–78.
Ailincăi 2010c	Ailincăi, S.C., *New observations on the First Iron Age Discoveries at Revărsarea–Cotul Tichileşti, Isaccea, Tulcea County*, în Bolohan, N., Mățău, Fl., Tencariu, F. (eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iaşi, 351–379.
Ailincăi 2011	Ailincăi, S.C., *Ceramica culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea*, Peuce S.N. 9, 55–178.
Ailincăi, Constantinescu 2008	Ailincăi, S.C., Constantinescu, M., *O groapă cu oseminte umane descoperită în așezarea culturii Babadag de la Enisala–Palanca*, în Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 121–131.
Ailincăi, Dobrinescu 2006	Ailincăi, S.C., Dobrinescu, C., *Aşezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Țibrinu „La lac" (com. Mircea Vodă, jud. Constanța)*, Istros 13, 135–157.
Ailincăi, Micu 2006	Ailincăi S.C., Micu, C., *L'habitation du premier Âge du Fer de l'établissement de Sarichioi « La Bursuci » (dép. de Tulcea)*, Pontica 39, 65–73.
Ailincăi, Mihail 2010	Ailincăi, S.C., Mihail, F., *Psalii din corn descoperite în aşezări ale culturii Babadag din nordul Dobrogei*, SP 7, 189–200.
Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003	Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A., *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, ArhMold 26, 307–324.
Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006	Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A., *A pit with human remains attributed to the Babadag culture discovered in pre-colonial level at Orgame*, în Mănucu-Adameşteanu, M. (ed.), *A la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International. 40 ans de recherches archéologiques à Orgamé/Argamum*, Bucureşti, 81–107.
Ailincăi *et alii* 2006	Ailincăi, S.C., Jugănaru, G., Țârlea, A.C., Vernescu, M., *Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement*, Peuce S.N. 3–4, 77–108.
Ailincăi *et alii* 2007	Ailincăi, S.-C., Jugănaru, G., Țârlea, A.C., Vernescu, M., *Complexe cu oseminte umane descoperite în aşezarea din prima epocă a fierului de la Babadag*, în *Studia In Honorem Florea Costea*, Braşov, 46–76.
Ailincăi *et alii* 2011	Ailincăi, S. C., Jugănaru, G., Țârlea, A., Mihail, F., Vernescu, M., *Noi date referitoare la aşezarea culturii Babadag de la Enisala – Palanca, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Cercetările arheologice din perioada 2003–2006*, RevArh S.N. 7, 1–2, 157–199.
Alexandrescu 1962	Alexandrescu, P., *Autour de la date de fondation d'Histria*, StCl 4, 49–69.
Alexandrescu 1970	Alexandrescu, P., *Peisajul histrian în antichitate*, Pontica 3, 77–86.
Alexandrescu 1978	Alexandrescu, P., *Histria IV. La céramique d'époque archaïque (VIIe–IVe s.)*, avec la collaboration de S. Dimitriu et M. Coja, Bucarest – Paris.
Aricescu 1965	Aricescu, A., *Depozitele de bronzuri din Dobrogea*, SCIV 16, 1, 17–42.
Aricescu 1970	Aricescu, A., *Depozite de unelte, arme şi podoabe de bronz din Dobrogea*, Pontica 3, 25–76.
Avram 2001	Avram, A., *Coloniile greceşti din Dobrogea*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor*, I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti, 533–634.

Bacalu 1978 — Bacalu, V., *Zăcământul de fier de la Iulia – Dobrogea de Nord. Considerațiuni privind importanța sa economică*. Peuce 5, 111–126.

Bader 1983 — Bader, T., *Die Fibeln in Rumänien*, PBF 16, 6, München.

Baumann 1975 — Baumann, V., H., *Noi mărturii istorice dintr-un sondaj arheologic,* Peuce 4, 213–232.

Baumann 1995 — Baumann, V., H., *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoaşterea habitatului natural (sec. I–IV p. Chr.)*, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 1, Tulcea.

Băjenaru, Popescu 2012 — Băjenaru, R., Popescu, A.-D., *Pumnalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu şi mijlociu din spațiul carpato-dunărean*, în Sîrbu, V., Matei, S. (eds.), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din preistorie şi evul mediu – Nucu–„Fundu Peşterii", județul Buzău*, Biblioteca Mousaios IV, Buzău, 365–433.

Berciu 1965 — Berciu, D., *Băştinaşii*, în Pippidi, D.M., Berciu, D., *Din istoria Dobrogei*, vol. I, Bucureşti, 13–136.

Bojadžiev 1992 — Bojadžiev, I.D., *Hronologija na praistoričeskite kultury na teritorijata Dobrudža*, Dobrudja 9, 10–19.

Bojadžiev 1995 — Bojadžiev, I.D., *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria*, în Bailey, D.W., Panayotov, I. (eds.), *Prehistoric Bulgaria*, Monographs in World Archaeology 22, Madison Wisconsin, 149–192.

Bonev 1995 — Bonev, A., *The Gold Treasure from the Vulchitrun Village (Pleven District) and the Problems of cultural Contacts in Southeast Europe in the Second Half of the Second Millenium BC*, în Bailey, D.W., Panayotov, I. (eds.), *Prehistoric Bulgaria*, Monographs in World Archaeology 22, Madison Wisconsin, 277–308.

Boroffka 1987 — Boroffka, N., *Folosirea fierului în România de la începuturi până în sec. VIII î.e.n.,* Apulum 24, 55–78.

Boroffka 1994 — Boroffka, N., *Ein neues hallstattzeitliches Idol aus Teleac,* Apulum 31, 75–78.

Brujako 2005 — Brujako, I.V., *Kimmerijcy, frakijcy i mogil'nik Stoicany*, RevArh S.N. 1, 2, 202–211.

Brujako 2007 — Brujako, I.V., *Mogil'nik epohi srednego gal'štata „Kartal-III" na nižnem Dunae*, în Skorij, S.A. (ed.), *Rannij zaliynij vik Evrazij: do 100-riččja vid dlja naroždennja Oleksija Ivanovič Terenožkina. Materiali Mižnarodnoj naukovoj konferencij (16-19 travnja 2007 p.)*, Kiev – Čigirin, 40–43.

Brujako 2008 — Brujako, I.V., *O kostjume naselenija predskifskoj epohi severo-zapadnogo pričernomor'ja (po materialam mogi'lnika „Kartal-III)*, RevArh S.N. 4, 2, 139–145.

Brujako, Dzigovskij, Manzura 2007 — Brujako, I.V., Dzigovskij, A.N., Manzura, I.V., *Raskopki Nižnedunajskoj arheologičeskoj ekspedicii na teritorii posada gorodiša „Kartal" (2006)*, în Gavriljuk, N.O. (ed.), *Archelogični vidkritt'ja v Ukraine v 2005–2007 rr.*, Kiev, 102–104.

Brujako *et alii* 2005 — Brujako, I.V., Manzura, I.V., Subbotin, L.V., Topal, D.A., *Sloi rannego železnogo veka gorodiša Kartal (učastok Kartal–posad)*, în Gavriljuk, N.O. (ed.), *Archelogični vidkritt'ja v Ukraine v 2003–2004 rr.*, Kiev, 5–9.

Caraivan 1982 — Caraivan, G., *Evoluția zonei Mamaia în cuaternarul târziu*, Pontica 15, 15–32.

Caraivan 1983 — Caraivan, G., *Evoluția zonei lacului Agigea în cuaternarul târziu*, Pontica 16, 9–16.

Cheluță-Georgescu 1979	Cheluță-Georgescu, N., *Cercetări efectuate în necropola romană (Capidava – 1978)*, MCA, a XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 179–182.
Ciocea, Chicideanu 1984	Ciocea, E., Chicideanu, I., *Observații asupra necropolei hallstattiene de la Stoicani*, SCIVA 35, 4, 331–344.
Coja 1972	Coja, M., *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman – Argamum (?)*, BMI 41, 3, 33–42.
Constantinescu, Mirițoiu 2008	Constantinescu, M., Mirițoiu, N., *Anthropological analysis of the human ostological remains from the Niculițel–Cornet site*, în Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Brăila – Brașov, 69–83.
Czyborra 2001	Czyborra, M.A., *Die ältere Eisenzeit türkisch Thrakiens und Südostbulgariens*, Berlin.
Dergačev, Bočkarev 2006	Dergačev, V., Bočkarev, V., *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de Est*, Iași.
Diaconu, Anghelescu 1968	Diaconu, P., Anghelescu, N., *Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, RevMuz 5, 4, 348–351.
Dimitriu 1964	Dimitriu, S., *Tot despre data întemeierii Histriei*, SCIV 15, 2, 251–257.
Dimitriu 1965	Dimitriu, S., *Poziția Histriei arhaice în cadrul cronologiilor secolelor VII–VI î.e.n.*, SCIV 16, 4, 663–674.
Draganov 1995	Draganov, V., *Submerged Coastal Settlements from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdoviza Baz near Kiten*, în Bailey, D.W., Panayotov, I. (eds.), *Prehistoric Bulgaria*, Madison Wisconsin, 225–241.
Dragomir 1974	Dragomir, I.T., *Descoperiri hallstattiene în incinta cetății medievale Enisala*, SCIVA 25, 1, 131–136.
Dupont 1983	Dupont, O., *Classification et détermination de provenance des céramiques greques orientales archaïques d'Istros. Raport Préliminaire*, Dacia N.S. 27, 19–43.
Enăchiuc 1995	Enăchiuc, V., *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 279–310.
Florescu, A., Florescu, M. 1983	Florescu, A., Florescu, M., *Aspecte ale civilizației traco-getice în zona de curbură a Carpaților,* SAA 1, 72–93.
Gergova 1987	Gergova, D., *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, PBF 14, 7, München.
Giosan *et alii* 2006	Giosan, L., Donnely, J.P., Constantinescu, Șt., Filip, F., Ovejanu, I., Vespremeanu-Stroe, A., Vespremeanu, E., Duller, G.A.T., *Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications*, Geology 34, 9, 757–760.
Gol'ceva 1995	Gol'ceva, N., V., *Considerații preliminare asupra stratigrafiei cultural-cronologice a cetățuiei de la Hlinjeni II*, Anuarul MNIM 2, 183–194.
Gol'ceva, Kašuba 1995	Gol'ceva, N.V., Kašuba, M.T., *Glinženy II. Mnogoslojnyj pamjatnik Srednego Podnestrov'ja*, Tiraspol.
Görsdorf, Bojadžiev 1996	Görsdorf, J., Bojadžiev, J., *Absolute Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner 14C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, EurAnt 2, 106–173.
Haimovici 2008	Haimovici, S., *Studiul materialului arheozoologic din așezarea hallstattiană de la Babadag*, Peuce S.N. 6, 149–164.

Haimovici, Bodi 2003	Haimovici, S., Bodi, G., *Studiul paleofaunei descoperită în trei situri hallstattiene din nordul Dobrogei*, Peuce S.N. 1 (14), 477–476.
Hänsel 1976	Hänsel, B., *Beiträge zur regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, vol. 1, 2, Bonn.
Hänsel 1982	Hänsel, B., *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, în Hänsel, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, PAS 1, Berlin, 1–38.
Harţuche 1976	Harţuche, N., *Unele probleme ale postpaleoliticului în lumina săpăturilor din peşterile Dobrogei*, Pontica 9, 13–21.
Harţuche, Silvestru 1992	Harţuche, N., Silvestru, O., *Consideraţii asupra cercetărilor din aşezarea Babadag de la Siliştea – Nazîru, judeţul Brăila*, Istros 6, 17–24, 343–361.
Horedt 1964	Horedt, K., *Die Verwendung des Eisen in Rumänien bis in das 6. Jahrundert v.u.Z.*, Dacia N.S. 8, 119–132.
Iconomu 1996	Iconomu, C., *Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca – Iaşi,* ArhMold 19, 21–56.
Iconomu 1997	Iconomu, C., *Unele rezultate şi probleme privind evoluţia triburilor trace din prima epocă a fierului în conformitate cu cercetările arheologice din judeţul Iaşi,* în *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque international, Septembre1993, Tulcea,* Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 2, Tulcea, 125–137.
Irimia 1968	Irimia, M., *Un depozit de bronzuri la Constanţa*, Pontice 1, 89–105.
Irimia 1974	Irimia, M., *Cercetările arheologice de la Rasova – Malul Roşu. Raport preliminar (Cu privire specială asupra Hallstattului în Dobrogea)*, Pontica 7, 75–137.
Irimia 1981	Irimia, M., *Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14, 67–122.
Irimia 2003	Irimia, M., *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag–Kultur–Gemeinschaften betreffend*, Thracia 15, 251–268.
Irimia 2011	Irimia, M., *Depozitul de piese de făurărie de la Ţibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanţa), 1997–1998*, Pontica 44, 23–68.
Irimia, Conovici 1993	Irimia, M., Conovici, N., *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa*, Pontica 26, 51–114.
Jugănaru 1997	Jugănaru, G., *Manifestări timpurii ale Primei Epoci a Fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn – Mlăjitul Florilor jud. Tulcea)*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque international, Septembre 1993, Tulcea,* Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 2, Tulcea, 103–110.
Jugănaru 2003a	Jugănaru, G., *Coroplastica în cultura Babadag*, Peuce S.N., 1 (14), 75–90.
Jugănaru 2003b	Jugănaru, G., *Inventarul arheologic al aşezării de tip Babadag de la Teliţa – Amza. Campania 2000,* Peuce S.N., 1 (14), 91–112.
Jugănaru 2005	Jugănaru, G., *Cultura Babadag*, I, Constanţa.
Jugănaru, Ailincăi 2003	Jugănaru, G., Ailincăi, S., *Noi date referitoare la fortificaţia aşezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, Peuce S.N 1 (14), 51–62.
Jugănaru, Topoleanu 1994	Jugănaru, G., Topoleanu, F., *Gropi funerare în aşezarea hallstattiană de la Niculiţel–Cornet (jud. Tulcea)*, Istros 7, 71–82.
Kašuba 2000	Kašuba, M.T., *Rannee Železo v lesostepi meždu Dnestrm i Siretom (Kultura Cozia – Saharna)*, Stratum 3, 241–488.

Kašuba 2006	Kašuba, M.T., *Fibeln mit Bügelkugeln in der Moldau und Anmerkungen zum ägäischen Einfluß im 10.–9. Jahrhundert v.Chr.*, PZ 81, 213–235.
Kašuba, Zanoci 2010	Kašuba, M.T., Zanoci, A., *Locuinţele comunităţilor hallstattiene din spaţiul est-carpatic în secolele XII–VIII a.Chr. (tradiţii, deosebiri culturale şi perspectivele cercetării comparative)*, Tyragetia S.N. 4, 1, 49–102.
Kobal 2000	Kobal, J., *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF 20, 4, Stuttgart.
Koppenhöfer 1997	Koppenhöfer, D., *Troia VII – Versuch einer Zusammen – schau einschiesslich der Ergebnisse des Jahres 1995*, Studia Troica 7, 295–353.
László 1975	László, A., *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, SCIVA 26, 1, 17–39.
László 1977	László, A., *Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebeite Rumäniens*, ActaArchHung 29, 53–75.
László 1986	László, A., *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului" hallstattian cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, MemAntiq 12–14, 65–91.
László 1989	László, A., *Les groupes régionaux anciennes du Hallstatt à l'Est de Carpates*, în *La civilisation du Hallstatt. Bilan d'une rencontre*, Liège, 111–129.
László 1994	László, A., *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*, B.Thr. 6, Bucureşti.
László 1995a	László, A., *La nécropole de Stoicani et quelques aspects du problème „thraco-cimmérien"*, SAA 2, 87–102.
László 1995b	László, A., *Statuetele antropomorfe ale culturii Gáva-Holihrady*, MemAntiq 20, 85–97.
László 2006	László, A., *Sur les coutumes funéraires des populations du Bas–Danube au début de l'Âge du Fer*, în Lungu, V., Simion, G., Topoleanu, F. (eds.), *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer). Actes du IVe Colloque International d Archéologie Funéraire*, Tulcea, 105–116.
Lăpuşnean, Niculiţă, Romanovskaja 1974	Lăpuşnean, V.L., Niculiţă, I.T., Romanovskaja, M.A., *Pamjatniki rannego železnogo veka*, Chişinău.
Lăzurcă, Mănucu-Adameşteanu 1980	Lăzurcă, E., Mănucu-Adameşteanu, Gh., *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea,* MCA, a XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 146–156.
Leahu 1997	Leahu, V., *Depozitul de obiecte din bronz descoperit la Arsura*, CCDJ 15, 325–352.
Leštakov 1990	Leštakov, K., *Ukrasa na k'snobronzovata keramika ot vryh Alada v Iztočnite Rodopi*, ArheologijaSofia 1, 1–17.
Leviţki 1994	Leviţki, O., *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi,* Bucureşti.
Lungu 2000	Lungu, V., *Pratiques funéraires et formes d'organisation sociale dans la nécropole de la cité grecque d'Orgamé*, în Simion, G., Lungu, V. (eds.), *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea, 101–118.
Lungu 2007	Lungu, V., *Necropoles greques du Pont Gauche : Istros, Orgamé, Callatis*, în Grammenos, D.V., Petropoulos, E.K. (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, BAR International Series 1675 (I), 337–382.

Lungu 2008 — Lungu, V., *Les funérailles de Patrocle et les plus anciennes nécropoles ioniennes de la mer Noire*, în Özbek, O. (ed.), *Funeral rites, rituals and ceremonies from Prehistory to Antiquity*, Tübitak, 153–170.

Maleev 1992 — Maleev, Yu.N., *Kultova halštatska plastika ot leso-stepnoto Podnestrovie*, ArheologijaSofia 2, 13–24.

Mareş *et alii* 2007–2008 — Mareş, I., László, A., Niculică, B., Ignat, M., *La plastique zoomorphe et anthropomorphe de l'habitat hallstattiene ancien de Siret (dép. de Suceava)*, SAA 13–14, 81–111.

Mănucu-Adameşteanu 1992 — Mănucu-Adameşteanu, M., *Orgamé Polis*, Pontica 25, 55–68.

Mănucu-Adameşteanu 1996 — Mănucu-Adameşteanu, M., *Câteva piese corinthiene din colecţia Muzeului de Istorie şi Arheologie al ICEM Tulcea*, Peuce 12, 39–46.

Mănucu-Adameşteanu 2000 — Mănucu-Adameşteanu, M., *Céramique archaïque d'Orgame*, în Avram, Al., Babeş, M. (eds.), *Civilisation grecque et cultures périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti, 195–204.

Mănucu-Adameşteanu 2008 — Mănucu-Adameşteanu, M., *Orgame/Argamum II. Ceramica arhaică*, Bucureşti.

Meljukova 1979 — Meljukova, A. I., *Skifija i frakinskij mir*, Moscova.

Mel'nikovskaja 1954 — Mel'nikovskaja, O.N., *Archeologiceskie rayvedki na poselenii u.s. Cahnaucy*, KSIIMK 56, 69–75.

Metzner-Nebelsick 2002 — Metzner-Nebelsick, C., *Der „Thrako-Kimmerische" formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*, vol. 1–2, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Leidorf.

Morintz 1964 — Morintz, S., *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia N.S. 8, 101–118.

Morintz 1971 — Morintz, S., *Probleme ale Hallstatt-ului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag*, Peuce 2, 19–24.

Morintz 1986 — Morintz, S., *Săpăturile de la Babadag, 1973–1974, 1977–1981*, MCA, a XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982, Bucureşti, 58–64.

Morintz 1987 — Morintz, S., *Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, TD 8, 1–2, 39–71.

Morintz, Jugănaru 1995 — Morintz, S., Jugănaru, G., *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în Sectorul V al aşezării hallstattiene de la Babadag (1991–1992)*, Peuce 11, 177–202.

Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995 — Morintz, S., Jugănaru, G., Munteanu, M., *Aşezarea din prima epocă a fierului de la Babadag*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă 1, Bucureşti, 222–235.

Morintz, Şerbănescu 1974 — Morintz, S., Şerbănescu, D., *Cercetări arheologice la Hârşova şi împrejurimi*, SCIVA 25, 1, 47–69.

Moscalu 1976 — Moscalu, E., *Die Frühhallstattzeitliche Gräber von Meri*, TD 1, 77–86.

Moscalu, Beda 1988 — Moscalu, E., Beda, C., *Un tumul cu car-cazan votiv aparţinând culturii Basarabi*, TD 9, 24–47.

Moscalu, Beda 1991 — Moscalu, E., Beda, C., *Ein Grabhügel der Basarabi-Kultur mit Votivkesselwagen aus Rumänien*, PZ 66, 197–218.

Moszolics 2000 — Moszolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundehorizonte Hajdúböszörmeny, Románd und Bükkszentlászló*, PAS 17, Kiel.

Motzoi Chicideanu 1999–2001 — Motzoi Chicideanu, I., *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der kleinen Walachei*, Dacia N.S. 43–45, 197–229.

Nestor 1952 — Nestor, I., *Şantierul Valea Jijiei,* SCIV 3, 19–111.

Nicic, Băţ 2009 — Nicic, A., Băţ, M., *Date noi şi consideraţii privind plastica antropomorfă din arealul culturii Cozia – Saharna*, în Zanoci, A., Arnăut, T., Băţ, M. (eds.), *Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiase I. Niculiţă, anno septuagesimo aestatis suae dedicatur*, Chişinău, 87–94.

Niculiţă, Nicic 2008 — Niculiţă, I., Nicic, A., *Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna – Ţiglău. Consideraţii preliminare*, Tyragetia S.N. 1, 2, 205–232.

Nekhrizov 2000 — Nekhrizov, G., *A Cromlech near Dolni Glavanak in the Eastern Rhodopes (preliminary communication)*, în Nikolova, L. (ed.), *Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory*, BAR International Series 854, 319–324.

Olteanu 1971 — Olteanu, Şt., *Cele mai vechi mărturii arheologice privind extracţia şi reducerea minereului de fier pe teritoriul Dobrogei*, SCIV 22, 2, 295–299.

Olteanu 1975 — Olteanu, Şt., *Exploatări miniere în Dobrogea preromană în lumina cercetărilor recente*, Peuce 4, 21–26.

Palincaş 2004–2005 — Palincaş, N., *Zur chronologischen Stellung der kannellierten (Vor-Basarabi) Keramik von Popeşti*, Dacia N.S. 48–49, 55–64.

Panin, Jipa 2002 — Panin, N., Jipa, D., *Danube River Sediment Input and its Interaction with the North-Western Black Sea*, Estuarine, Coastal and Shelf Science 54, 551–562.

Panin *et alii* 1983 — Panin, N., Panin, S., Herz, N., Noakes, J.E., *Radiocarbon dating of Danube delta deposits*, Quaternary Research 19, 249–255.

Petrescu-Dîmboviţa 1953a — Petrescu-Dîmboviţa, M., *Cetăţuia de la Stoicani*, MCA 1, 13–155.

Petrescu-Dîmboviţa 1953b — Petrescu-Dîmboviţa, M., *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, MCA 1, 157–211.

Petrescu-Dîmboviţa 1977 — Petrescu-Dîmboviţa, M., *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti.

Petrescu-Dîmboviţa 1978 — Petrescu-Dîmboviţa, M., *Die Sichlen in Rumänien. Mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF 18, 1, München.

Petrescu-Dîmboviţa 1998 — Petrescu-Dîmboviţa, M., *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF 10, 4, Stuttgart.

Petrescu-Dîmboviţa, Marin 1974 — Petrescu-Dîmboviţa, M., Marin, D., *Noi cercetări arheologice la Stoicani (jud. Galaţi)*, SCIVA 25, 1, 71–98.

Pop *et alii* 2002 — Pop, H., Bejinariu, I., Băcueţ-Crişan, D., Băcueţ-Crişan, S., *Şimleul Silvaniei, jud. Sălaj,* CCA, *Campania 2001,* 304–306.

Popa, Schuster 2007 — Popa, T., Schuster, C., *Descoperiri din Hallstattul Mijlociu (cultura Basarabi) la Mironeşti*, BMTAGiurgiu 10, 159–180.

Renţa 2008 — Renţa, E., *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomiţa*, Târgovişte.

Rice 1987 — Rice, P.M., *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago.

Romanescu 2006 — Romanescu, Gh., *Complexul lagunar Razim–Sinoie. Studiu morfohidrografic*, Iaşi.

Sapouna Sekellarakis 1978 — Sapouna Sekellarakis, E., *Die Fibeln der Griechischen Inslen*, PBF 14, München.

Săcărin 1985	Săcărin, C., *Depozitul de bronzuri de la Liubcova – Ţiglărie*, Banatica 8, 91–106.
Shepard 1956	Shepard, A.O., *Ceramics for the Archaeologists*, Washington.
Simion 2001	Simion, G., *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, în *Der Nordkarpatische Raum in der bronzezeit*, Baia Mare, 315–333.
Simion 2003a	Simion, G., *Aşezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea*, în *Culturi Antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie şi Protoistorie*, vol. I, Tulcea, 79–98.
Simion 2003b	Simion, G., *Situl hallstattian de la Revărsarea – Tichileşti*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie şi protoistorie*, vol. 1, Tulcea, 99–114.
Simion 2004–2005	Simion, G., *Arme şi podoabe inedite de bronz din judeţul Tulcea*, Pontica 37–38, 99–110.
Simion, Lăzurcă 1980	Simion, G., Lăzurcă, E., *Aşezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea*, Peuce 8, 37–54.
Sîrbu 1987	Sîrbu, V., *Figurinele antropomorfe şi zoomorfe traco-geto-dacice din prima şi a doua epocă a fierului*, Istros 5, 91–157.
Sîrbu 1993	Sîrbu, V., *Credinţe şi practici magico-vrăjitoreşti la traco-geto-daci*, Banatica 12, 1, 129–175.
Sîrbu 1994	Sîrbu, V., *Sacrificii umane şi practici funerare insolite în arealul tracic, în Hallstatt şi La Tène*, Istros 7, 83–122.
Sîrbu 1997	Sîrbu, V., *Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'areal thrace du Hallstatt et du La Tène,* în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque international, Septembre 1993, Tulcea,* Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 2, Tulcea, 193–221.
Sîrbu 1999	Sîrbu, V., *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, Istros 9, 47–86.
Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008	Sîrbu, V., Ailincăi, S.C., Simion, G., *Jijila – Cetăţuie o aşezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.
Sîrbu, Jugănaru 1999	Sîrbu, V., Jugănaru, G., *Practici magice la tracii culturii Babadag*, în *Studia in honorem Ion Niculiţă*, Chişinău, 92–104.
Smirnov 1955	Smirnov, G.D., *Saharnjanskii mogilnik II*, Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii Nauk SSSR 25, 5, Chişinău, 117–120.
Slobozianu, Ţicu 1966	Slobozianu, H., Ţicu, I., *Aşezarea antică de la Schitul (regiunea Dobrogea)*, SCIV 17, 4, 679–702.
Soroceanu, Medeleţ 1999	Soroceanu, T., Medeleţ, F., *Die bronzene Kette mit Anhängern von Moldova Veche, am Eisernen Tor*, în Boroffka, N., Soroceanu, T. (eds.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuschungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa*, Rahden, 181–213.
Stoia 1989	Stoia, A., *The beginning of Iron Technology in Romania*, în Sørensen, M.L.S., Thomas, R. (eds.), *The Bronze Age-Iron Age Transition in Europe. Aspects of continuity and change in European societies c. 1200 to 500 B.C.*, BAR International Series 483, I, Londra, 43–67.
Stoyanov 1997	Stoyanov, T., *Early Iron Age Necropolis. Sboryanovo,* I, Sofia.
Tončeva 1980	Tončeva, G., *Chronologie du Hallstatt Ancien dans la Bulgarie de Nord-Est*, Sofia.
Topoleanu, Jugănaru 1995	Topoleanu, F., Jugănaru, G., *Aşezarea de tip Babadag de la Niculiţel „Cornet" (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988.,* Peuce 11, 203–229.

Ursache 1999	Ursache, C., N., *Despre plastica zoomorfă de la începutul epocii fierului*, ActaMM 21, 40–62.
Ursachi 1995	Ursachi, V., *Zargidava. Cetatea de la Brad,* B.Thr. 10, Bucureşti.
Ursulescu, Popovici 1997	Ursulescu, N., Popovici, D., *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpathes,* în *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque international, Septembre 1993, Tulcea,* Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 2, Tulcea, 51–65.
Ursuțiu 2002	Ursuțiu, A., *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureş)*, Cluj–Napoca.
Vasić 1999	Vasić, R., *Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Kosovo und Makedonien)*, PBF 14, 12, Stuttgart.
Vasilescu-Ureche, Haimovici 1976	Vasilescu-Ureche, R., Haimovici, S., *Studiu preliminar al materialului faunistic din aşezarea hallstattiană de la Rasova–Malul Roşu*, Pontica 9, 29–36.
Vasiliev 1985–1986	Vasiliev, V., *Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în aşezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, ActaMN 22–23, 79–90.
Vasiliev 1995	Vasiliev, V., *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du Premier Âge du Fer en Transylvanie*, B.Thr. 12, Bucureşti.
Vasiliev, Andrițoiu 1985	Vasiliev, V., Andrițoiu, I., *Noi date despre aşezarea fortificată de la Subcetate, (jud. Hunedoara),* Apulum 22, 31–36
Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991	Vasiliev, V., Aldea, A., Ciugudean, H., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice; aşezarea fortificată de la Teleac,* Cluj.
Vasiliev, Gaiu 1980	Vasiliev, V., Gaiu, C., *Aşezarea fortificată din prima vârstă a fierului de la Ciceu - Corabia, jud. Bistrița Năsăud,* ActaMN 17, 31–63.
Vlassa, Dănilă 1962	Vlassa, N., Dănilă, S., *Săpăturile arheologice de la Sărățel (com. Sărata, raionul Bistrița, regiunea Cluj),* MCA 8, 341–347.
Vulpe 1997	Vulpe, A., *En marge de Ps. -Scymnus 766–770*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque international, Septembre 1993,* Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 2, Tulcea, 181–185.
Vulpe 2004–2005	Vulpe, A., *50 years of systematic archaeological excavations at the pre- and protohistoric site at Popeşti*, Dacia N.S. 48–49, 19–38.
Vulpe 2008	Vulpe, A., *Zu den Grabsitten der Älteren Hallstattzeit in Rumänien*, în Verse, F., Knoche, B., Graefe, J., Hohlbein, M., Schierhold, K., Sieman, C., Uckelmann, M., Woltermann, G. (eds.), *Durch die Zeiten ... Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag*, Rahden, 269–273.
Zah 1970	Zah, E., *Exploatarea fierului în Dobrogea veche*, Pontica 4, 46–71.
Zaharia 1965	Zaharia, E., *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaş, 1958,* Dacia N.S. 10, 83–104.
Zanoci 1999	Zanoci, A., *Fortificațiile hallstattiene timpurii din spațiul est carpatic*, în Arnăut, T., Zanoci, A., Matveev, S. (eds.), *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chişinău, 105–120.
Zanoci 2011	Zanoci, A., *Tipologia şi evoluția construcțiilor defensive din spațiul est-carpatic în secolele XII/XI–III a.Chr.*, Tyragetia S.N. 5, 1, 117–152.

LIST OF THE CAPTIONS

Fig. 1. Early Iron Age sites in Lower Danube region.
Fig. 2. The settlement from Babadag (photo by M. Stoian).
Fig. 3. Cross section of the settlement from Babadag (graphic reconstruction).
Fig. 4. The settlement from Jijila, view from the north (photo by M. Stoian).
Fig. 5. Jijila – *Cetăţuie*. Southern fortification (after Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008).
Fig. 6. Jijila – *Cetăţuie*. Eastern fortification (after Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008).
Fig. 7. House above the surface, found at Babadag. A. Layout; b–c. reconstruction proposals (drawings by D. Luchian – b and C. Geanbai – c).
Fig. 8. Layouts of huts: a. Enisala – *Palanca* (Ailincai *et al* 2011); b. Rasova – *Malul Roşu* (Irimia 1974); c. Murighiol – *Ghiolul Pietrei* (Lungu 1991); d. Revărsarea – *Dealul Tichileşti*; and graphic reconstruction (1–2) of huts (drawings by D. Luchian).
Fig. 9. The plan of Surface A (I–VI) from Babadag, layer VI (S. Morintz archive).
Fig. 10. Orientation of the dead in settlements, according to position after disposal.
Fig. 11. Human burial in pre-colonial layer at Orgame (after Ailincăi, Miriţoiu, Soficaru 2005).
Fig. 12. Early Iron Age funerary finds from Lower Danube area.
Fig. 13. Early Iron Age socket axes from Dobrudja.
Fig. 14. Early Iron Age bronze sickles from Dobrudja.
Fig. 15. Bronze items from Early and Middle Iron Age found in Dobrudja: 1, 5–7, 10–11. Garvăn; 2–4, 9, 12, 14, 16, 18, 19–20, 27–28. Babadag; 8. Satu Nou; 17. Jijila; 21. Izvoarele; 22–23. Ostrov; 24. Luncaviţa; 25. Enisala; 26. Niculiţel.
Fig. 16. The bronze hoard from Pădureni (after Petrescu-Dîmboviţa 1977).
Fig. 17. Iron items from Early and Middle Iron Age Dobrudja: 1–2, 4–6, 11–13, 17, 21–23. Babadag; 3, 7–8. Garvăn – *Mlăjitul Florilor*; 9–10, 14–16. Jurilovca – *Orgame*; 18–19. Revărsarea – *Dealul Tichileşti*; 20. Revărsarea – *Cotul Tichileşti*.
Fig. 18. Types of polished stone tools: 1–3, 5–6, 10. Babadag; 4, 7, 12. Niculiţel; 11. Garvăn.
Fig. 19. Horn and bone arrow heads: 1–4, 6–9. Babadag; 5. Satu Nou; 10. Garvăn.
Fig. 20. Types of tools: 1, 3–4, 6–7, 10–12. Babadag; 2. Garvăn; 5, 7. Satu Nou; 9. Niculiţel.
Fig. 20. Adornments made of hard animal matter: 1–2. Jijila; 3–4. Babadag.
Fig. 22. Antler cheek-pieces: 1–4, 6, 11–15. Babadag; 5. Siliştea; 7–8. Niculiţel (after Jugănaru 2005); 9–10. Bucu (after Renţa 2008).
Fig. 23. Category A vessels (amphoras).
Fig. 24. Category B vessels (mugs).
Fig. 25. Category C vessels (cups).
Fig. 26. Category D vessels (pyxes).
Fig. 27. Category E vessels (bowls).
Fig. 28. Category F vessels (kitchen ware).
Fig. 29. Category G (strainers).
Fig. 30. Category H (funnels).
Fig. 31. Category I (lamps).
Fig. 32. Category J (covers).
Fig. 33. Main elements found in Babadag pottery decoration.
Fig. 34. Simetric bands – types I, II.A.1 and II.A.2.
Fig. 35. Simetric bands – type II.A.4.
Fig. 36. Simetric bands – type II.B.1.
Fig. 37. Simetric bands – types II.B.2 and II.B.3.
Fig. 38. Simetric bands – types III.A and III.B.
Fig. 39. Simetric bands – type III.C.
Fig. 40. Simetric bands – types IV–VI.
Fig. 41. "Magician's kit" no. 1 from Babadag (after Sîrbu, Jugănaru 1997).

Fig. 42. “Magician’s kit” no. 2 from Babadag (after Sîrbu, Jugănaru 1997).

Fig. 43. Animal clay figurines from Babadag.

Fig. 44. Topographic layout of the investigations at Babadag (after Morintz 1987).

Fig. 45. The Danube Delta and the lagoon complex Razim–Sinoie in Sulina Phase (after Romanescu 2006).

Fig. 46. Babadag, Surface A–II, pit no: 70.

Fig. 47. Babadag, Surface A–VIII, pit no: 120.

Fig. 48. Babadag, Surface A–VI, pit no: 128.

Fig. 49. Babadag, Surface A–VI, pit no: 128.

DOCUMENTE INEDITE DIN PRIMELE PERIOADE ALE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DE LA HISTRIA (1914–1942)

MIRCEA ANGELESCU*

Rezumat: Autorul propune reconstituirea evoluției cercetărilor de teren pe baze topografice, desfăşurate la Histria în perioada conducerii şantierului de V. Pârvan (1914–1915, 1921–1927) şi S. Lambrino (1928–1942). Interpretarea informațiilor furnizate de trei fotografii aeriene verticale realizate în perioada interbelică, aflate în arhiva Institutului Național al Patrimoniului, coroborate de ansamblul documentației referitoare la situl arheologic, permite un demers de restituire a topografiei antice a Histriei, precum şi a peisajului zonei înconjurătoare.

Cuvinte-cheie: Histria, Pârvan, Lambrino, aerofotografie, topografie urbană.

În momentul de față, Histria este oraşul antic cel mai bine cunoscut pe plan internațional din țara noastră şi una dintre coloniile greceşti cel mai intens cercetate din întregul bazin pontic. La aproape o sută de ani de la începerea săpăturilor aici, o privire asupra concepției care a dus la efectuarea lor ne apare a fi necesară, mai ales că ea este acum mai uşor de pus în evidență.

Primele informații topografice sunt cele ale lui Ernest Desjardins[1], care a identificat, în 1868, mai multe aşezări antice în Dobrogea, printre care şi Histria. La aceste informații se adaugă cele furnizate în 1894 de neobositul Pamfil Polonic, care, în calitatea sa de inginer topometru al Muzeului Național de Antichități din Bucureşti, în numeroasele sale expediții în Dobrogea, a marcat cu precizie pe hărțile topografice realizate de armată în 1885[2] şi poziția Histriei (fig. 1), alături de alte numeroase puncte de pe malul lacului Sinoe.

La începutul secolului trecut, în studiul[3] său publicat în anul 1904, căpitanul M.D. Ionescu-Dobrogianu descrie o excursie făcută „la cetatea veche Istropolis”, pe care o identifică cu precizie. Apoi, în 1909, Constantin Moisil[4], publică un studiu privind localizarea cetății Histria, bazându-se pe indiciile furnizate de

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: mircea.angelescu@cultura.ro.

[1] Desjardins 1868.

[2] Desenate şi fotolitografiate la Marele Stat Major, scara 1:50.000.

[3] Ionescu-Dobrogianu 1904, 222.

[4] Moisil 1909, 166–168.

E. Desjardins, notele nepublicate ale lui P. Polonic şi informaţiile căpitanului M.D. Ionescu-Dobrogianu.

Atât în perioada interbelică, cât şi în cea de după 1949, cercetarea de teren a fost efectuată, în principal, având în vedere încercarea de întregire din punct de vedere planimetric a structurilor cetăţii, prin definirea cadrelor sale topografice succesive, aşa cum, de altfel, colectivul de cercetare şi-a şi propus[5].

Evident, fiecare dintre aceste perioade a fost marcată şi influenţată de personalitatea celui ce a condus şantierul: Vasile Pârvan (1914–1915, 1921–1927), Scarlat Lambrino (1928–1942), Emil Condurachi (1949–1970), Dionisie M. Pippidi (1971–1981), Petre Alexandrescu (1982–1989), dar ele au stat sub semnul aceluiaşi criteriu topografic. Schimbarea concepţiei, în sensul renunţării la acesta şi al axării activităţii de cercetare pe rezolvarea unor importante probleme istorice ale Histriei, este sesizabilă începând cu perioada 1990–1999, când la conducerea şantierului s-au aflat Petre Alexandrescu şi Alexandru Suceveanu, fiind continuată de cel din urmă până la pensionare, în 2010[6].

Rezultatele cercetărilor din perioada interbelică sunt mai puţin cunoscute publicului ştiinţific din cauza politicii sistematice de minimalizare sau chiar de negare a existenţei lor în istoriografia perioadei comuniste. În realitate, eforturile lui V. Pârvan şi S. Lambrino nu s-au raportat – aşa cum greşit, pare a se crede până azi – numai la spaţiul cetăţii romane târzii şi, în plus, ele sunt cu adevărat importante.

De altfel, prezentarea foarte exactă şi bine documentată a acestor cercetări, ca şi a rezultatelor lor, concretizate în cunoştinţele noastre privind topografia Histriei antice, precum şi a peisajului înconjurător, au fost strălucit rezumate de Al.S. Ştefan[7].

„Perioada Pârvan” (1914–1915; 1921–1927)

Coroborarea rapoartelor publicate de V. Pârvan de informaţiile privind localizarea Histriei (E. Desjardins, C. Moisil, şi, mai ales, P. Polonic) furnizează o preţioasă documentaţie privind configuraţia ruinelor şi a terenului din acest areal, la începutul secolului al XX-lea. Ele se dovedesc cu atât mai utile în condiţiile lipsei unei ridicări topometrice premergătoare începerii săpăturilor arheologice de la Histria.

Reconstituirea evoluţiei cercetărilor lui V. Pârvan şi a rezultatelor acestora este posibilă şi perfect sugestivă pentru concepţia axată pe criteriul topografic. Iată de ce ne apar ca deosebit de valoroase – şi indispensabile pentru orice demers de restituire a topografiei Histriei – rapoartele preliminare, chiar dacă foarte succinte,

[5] Condurachi *et alii* 1950, 75; Condurachi *et alii* 1954, 7–8; Condurachi *et alii* 1957, 86; Condurachi 1966, 5–8; Adameşteanu 1967, 374–380.

[6] Suceveanu 1994, 125, 130; Suceveanu 2003–2005, 24; Suceveanu 2012, 78.

[7] Ştefan 1974a, 95–108; Ştefan 1974b, 39–51; Ştefan 1975, 51–62; Ştefan 1976, 43–51; Ştefan 1986, 33; Ştefan 1987.

pentru primele două campanii arheologice (1914 şi 1915)[8]. Ele sunt, de altfel, singurele documente rămase de la V. Pârvan, dedicate integral aspectelor strict arheologice referitoare la cetate şi la topografia de ansamblu a zonei histriene (aria locuită, necropola tumulară, precum şi viziunea sa asupra aspectului peisajului antic al regiunii).

În ciuda relativ scurtei activităţi a lui V. Pârvan la Histria (1914–1915 şi 1921–1927), din această perioadă datează câteva contribuţii majore:

– pentru epoca greacă: cercetarea şi descoperirea elementelor definitorii ale unei prime zone sacre a cetăţii[9] (aceea în care săpăturile continuă şi azi – sector T) şi semnalarea, pentru prima dată, a locuirii aparţinând epocilor arhaică şi clasică pe platoul de la V de cetate[10];

– pentru epoca romană: decopertarea laturilor de N, de V şi de S (parţial) ale zidului de incintă roman târziu, iniţierea explorării unor cartiere din interior (Piaţa Mare, unele artere de circulaţie, edificiul Terme I, sectorul Metaxa), degajarea a două basilici creştine (în exteriorul incintei – Basilica Netzhammer şi pe latura de SE a cetăţii romane târzii – Basilica Pârvan), identificarea şi efectuarea primelor sondaje privind incinta romană timpurie[11];

– pentru reconstituirea peisajului antic: formularea ipotezei insularităţii iniţiale a nucleului urban estic (zona cetăţii romane târzii)[12], observaţii asupra necropolelor tumulare de la NV de cetate, identificarea unei *levée de terre* între necropola tumulară şi cetate (spre NV) şi furnizarea primelor informaţii despre alimentarea cu apă a cetăţii[13].

„Perioada Lambrino” (1927–1942)

O concepţie topografică similară este prezentă şi în cercetările din perioada 1927–1942, desfăşurate sub conducerea lui S. Lambrino. Acesta nu s-a concentrat numai asupra unor obiective care suscitaseră deja interesul lui V. Pârvan, ci a extins cercetarea spre V. Fără a dispune (nici pentru această perioadă) de rapoarte de săpătură complete[14], reconstituirea progresului cercetărilor, deşi dificilă, este

---

[8] Campania 1914: Pârvan 1915a, 117–121; Pârvan 1915b, 253–270; cf. şi Pârvan 1915c, 291–296; campania 1915: Pârvan 1916a, 190–199; Pârvan 1916b, 18–29. Pentru săpăturile din anii 1914–1927, vezi şi Lambrino 1927–1932, 378–410.

[9] Pârvan 1916b, 23–26.

[10] Pârvan 1915a, 118.

[11] Pârvan 1915a, 118–119; Pârvan 1915b, col. 254 şi urm.; Pârvan 1916b, 18–23; cf. Florescu, Cantacuzino 1954, 285.

[12] Pârvan 1916b, 27–28.

[13] Pârvan 1914, col. 430: *"unterirdische Reste von römischen Kanälen und Wasserleitungen, jetztgestellt bei Caranasuf (dem alten Histria)"*.

[14] Câteva indicii oferă, totuşi, Adameşteanu 1967, 375. Pentru cauzele informaţiei lacunare referitoare la „perioada Lambrino” a cercetărilor de la Histria şi şansele de recuperare a ei, vezi Avram 2002–2003, 185–188; Avram 2004, 705–709; Suceveanu 2003–2005, 22; Alexandrescu 2004–2005.

totuşi posibilă. Din punct de vedere topografic, rezultatele acestei perioade pot fi rezumate astfel:

– pentru epoca greacă: sondajele efectuate în interiorul cetăţii romane târzii au oferit date importante privind extinderea depunerilor arhaice, au dus la presupunerea existenţei altor două arii sacre[15] şi au pus în evidenţă, în cartierul de V, la cca 3 m adâncime, existenţa unor ziduri cu grosimi de peste 2 m[16]; nu în ultimul rând, a fost efectuat un prim sondaj la limita de N a platoului de la V de cetate[17], ale cărui rezultate au constituit punctul de pornire al săpăturilor de după 1949, în perimetrul ulterior denumit „sector X".

– pentru epoca romană: s-a finalizat identificarea şi a fost confirmat traseul incintei romane târzii pentru latura estică[18], au fost continuate şi extinse cercetările asupra termelor (edificiul Terme I) şi clădirilor înconjurătoare, precum şi în zona edificiilor publice (Basilica civilă Rhemaxos, Basilica din faţa Turnului G, *tabernae* etc.), de-a lungul arterei dintre Terme I şi Piaţa Mare[19]; s-au efectuat săpături la construcţiile târzii de la V de Zona sacră identificată de V. Pârvan[20] şi s-a realizat cercetarea aproape completă a traseului zidului de incintă roman timpuriu („de la V de cele trei valuri")[21];

– pentru reconstituirea peisajului antic: nu au fost aduse contribuţii importante în această direcţie, cercetările concentrându-se asupra Histriei romane şi mai ales asupra cetăţii romane târzii. Este de presupus, însă, că o continuare a programului ştiinţific iniţiat de Scarlat şi Marcelle Flot-Lambrino, dar brutal întrerupt de izbucnirea celui de-al doilea război mondial şi, mai apoi, de instaurarea regimului comunist, ar fi dus şi la avansarea acestor cercetări către V, în direcţia necropolei tumulare.

Din aceeaşi epocă datează şi unele dintre primele consideraţii privind studiul programelor urbanistice ale Histriei (cum ar fi articolul lui S. Lambrino referitor la distrugerea şi refacerea Histriei în sec. III p.Chr.[22], în care apare şi o încercare de delimitare mai precisă a momentului care separă Histria timpurie de cea târzie). Sunt de remarcat, de asemenea, şi observaţiile de natură topografică înregistrate de Marcelle Lambrino[23] şi consideraţiile sale asupra configuraţiei originare a terenului[24], între care şi stabilirea încă de atunci a faptului că Histria aparţinea categoriei oraşelor fără acropolă[25].

---

[15] Lambrino 1938, 11–15, 97, 353–359.

[16] Lambrino 1927–1932.

[17] Condurachi, Dimitriu 1954, 205.

[18] Lambrino 1931a, 5.

[19] Lambrino 1930, 7–23; Lambrino 1931a; Lambrino 1931b, 77–83; Lambrino 1927–1932, 378–410; Lambrino 1933, 4–60; Lambrino 1938, 14.

[20] Pippidi 1954, 231.

[21] Lambrino 1931a, 5. Vezi şi Florescu, Cantacuzino 1954, 285–286; Adameşteanu 1955, 219.

[22] Lambrino 1933.

[23] Lambrino 1938, 11–15, 358.

[24] Lambrino 1938, 11–12, 353.

[25] Lambrino 1938, 353.

În fine, aceleiaşi perioade îi datorăm şi primele fotografii aeriene[26] efectuate la Histria. Tocmai aceste fotografii vor fi comentate în cele ce urmează.

Din perioada în care cercetarea arheologică a Histriei s-a aflat sub conducerea lui S. Lambrino, ne sunt astăzi cunoscute trei fotografii aeriene[27]. Toate trei ne arată că, încă de la început, terenul oferea indicaţii clare cu privire la principalele elemente ale cetăţii romane[28], ceea ce reprezintă şi o explicaţie a amplasării primelor cercetări şi apoi a motivelor dezvoltării lor ulterioare.

Fotografia aeriană nr. 1 – Aero A (fig. 7)

Suprafaţă:

O primă fotografie surprinde doar o arie situată la V de cetate, cuprinsă între actualul sector X şi extremitatea sudică a incintei romane timpurii. Suprafaţa acoperită este de circa 380 × 660 m şi presupunem că scopul fotografierii a fost precizarea traseului zidului roman timpuriu şi a configuraţiei zonei sale înconjurătoare.

Elemente de datare:

Aerofotografia ne arată că săpăturile pentru identificarea traseului zidului de incintă roman timpuriu se aflau într-un stadiu incipient: fusese identificată şi cercetată Poarta nr. I, fusese săpată, aproximativ la jumătatea lungimii laturii de V a incintei, o secţiune E-V transversală, fuseseră începute săpăturile în punctul de flexiune a zidului spre S. Stadiul cercetărilor pentru dezvelirea acestui monument ne sugerează că fotografia este anterioară anului 1931, anul realizării celei de a doua fotografii.

Ce se vede în fotografie:

Aşa cum am precizat, zidul de incintă roman timpuriu este singurul monument identificabil în această fotografie. Se poate observa aspectul terenului înaintea începerii săpăturilor, ceea ce ne oferă prilejul de a constata că traseul acestui zid era observabil, la nivelul solului, încă înainte de începerea săpăturilor.

[26] Lambrino 1938, 10, fig. 1. Vezi mai departe, în articolul de faţă, analiza celor trei fotografii.

[27] Toate cele trei fotografii au fost găsite în arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului (I.N.P.) şi nu au numere de inventar. Dată fiind vechimea lor, este de presupus că fotografiile au făcut parte din fondul documentar al Muzeului Naţional de Antichităţi (al cărui director a fost S. Lambrino, în aceeaşi perioadă în care conducea şantierul Histria), fond care a fost completat, în domeniul aerofotografic, de Al.S. Ştefan, prin achiziţii de la I.G.F.C.O.T., efectuate în anii ’70 ai secolului al XX-lea, fiind ulterior cedat, prin transferuri succesive, Muzeului Naţional de Istorie a României şi I.N.P. (sub diversele sale denumiri postdecembriste). Nu este exclusă şi posibilitatea ca fotografiile să fi ajuns la I.N.P. prin preluarea de către acesta, la un moment dat, a arhivei Comisiunii Monumentelor Istorice.

[28] Lambrino 1927–1932, 378: «L’étendue de l’établissement ancien, que le relief du sol indiquait assez clairement, sa situation (…) firent voir avec certitude où il devait chercher cette colonie milésienne. Et les fouilles qu’il [n.n. V. Pârvan] entreprit aussitôt ont pleinement confirmé le choix qu’il avait fait.». Cf. şi fotografiile din Pârvan 1923, 18, fig. 2, 19, fig. 3.

Cele patru puncte cercetate de-a lungul zidului roman timpuriu, vizibile pe această fotografie, sunt[29]:

1. pe ţărmul sudic al lacului Istria (mai precis la limita zonei inundabile), unde pot fi observate două secţiuni paralele cu zidul, aflate în imediata sa apropiere, atât la E (20 × 2 m), cât şi la V (25 × 2 m);

2. o secţiune E-V perpendiculară pe traseul zidului (32 × 2 m), în care se poate observa zidul roman timpuriu;

3. Poarta I, a cărei dezvelire începuse atât la exterior, cât şi la interior (cele două turnuri–bastion fuseseră degajate pe laturile de N şi de S) şi o secţiune de cca 20 m lungime, în interiorul cetăţii, paralelă cu zidul de incintă şi efectuată, probabil, cu scopul de a determina grosimea lui în acest punct. În ambele cazuri, se observă faptul că pământul rezultat din săpătură era depus pe marginea vestică, cu excepţia secţiunii din interior unde pământul a fost depus pe marginea estică. Este interesant de observat că pe fotografie pot fi identificate şi drumurile **g** şi **c** (fig. 3) care vin dinspre NV şi V, pentru a se întâlni la Poarta I;

4. la cca 33 m spre S, fusese abia începută o săpătură, în punctul de flexiune a incintei romane timpurii spre E. Este clar că decizia privind amplasarea săpăturilor a fost luată datorită faptului că traseul zidului era perfect identificabil la suprafaţa solului şi că în acest punct prezenta o evidentă schimbare de direcţie.

În afara acestui important monument, în suprafaţa acoperită de fotografie mai sunt identificabile următoarele săpături, dintre care unele, probabil, continuau cercetările din locurile în care fuseseră amplasate sondaje de către V. Pârvan[30]:

5. în marginea de NV a imaginii poate fi observată o secţiune NV-SE, lată de cca 1,5 m, din care fotografia a surprins o lungime de cca 12 m; secţiunea se află la o distanţă de cca 50 m de ţărmul lacului, fiind plasată în zona în care mai târziu se va dezvolta sectorul X;

6. o altă suprafaţă cercetată este cea în care s-au efectuat două secţiuni perpendiculare una (10 × 1,5 m) pe cealaltă (5 × 1 m), situate la o distanţă de cca 240 m de ţărmul lacului şi la cca 110 m spre V de zidul roman timpuriu;

● în extremitatea sudică a suprafeţei redate de fotografie mai poate fi observat un tumul (fig. 7, nr. 7; S – 1 – 018[31]), precum şi drumul folosit de lucrătorii care veneau din sat; drumul urma curba de nivel, determinată de marginea de S a platoului, şi trecea chiar pe lângă extremitatea sudică a zidului de incintă roman timpuriu, pentru a se îndrepta apoi spre cetate, în diagonală, pe lângă „Casa Pârvan";

● în fotografie mai poate fi observată o clădire rectangulară (fig. 7, nr. 8), de aproximativ 17 × 17 m, situată la cca 24 m spre N faţă de Poarta I, în interiorul cetăţii (chiar în dreptul bastionului F), dar care nu a fost cercetată nici atunci şi nici mai târziu.

---

[29] Punctele de interes, identificabile pe fotografia–document reprodusă la fig. 7, sunt numerotate pe aceasta, în ordinea descrierii.

[30] Pârvan 1915a, 118.

[31] Angelescu 2009, 37–65.

Din păcate, fotografia nu cuprinde decât o mică parte a zonei ocupate de situl arheologic şi, deci, nu permite alte considerații.

Fotografia aeriană nr. 2 – Aero B (fig. 8)

Suprafață:

A doua fotografie redă o zonă mult mai mare decât prima: suprafața este delimitată spre N şi E de lacul Sinoe, spre S cuprinde o arie ce acoperă o distanță de până la 200–250 m de zidurile cetății, iar spre V cam jumătate din suprafața platoului. Aceasta este fotografia aeriană din care a fost decupată imaginea publicată de Marcelle Lambrino în lucrarea sa, *Les vases archaïques d'Histria*, apărută în 1938.

Elemente de datare:

În arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice această fotografie poartă mențiunea „realizată de armată în 1931"[32]. Ca element suplimentar de datare, putem adăuga faptul că, la data efectuării acestei fotografii aeriene, spațiul dintre incinta romano-bizantină şi Valul I încă nu fusese cercetat, ceea ce plasează momentul fotografierii înainte de vara anului 1935[33].

Ce se vede în fotografie:

a. Platoul

Suprafața platoului înregistrată în această imagine este mărginită la E de incinta romană timpurie.

Se observă continuarea săpăturilor vizibile pe fotografia nr. 1:

– f.1. (1) la extremitatea N a zidului roman timpuriu, pe țărmul lacului Istria, secțiunile începute anterior apar prelungite spre S cu aproximativ 5 m, pentru a permite cercetarea celor două paramente;

– f.1. (2) secțiunea E-V, perpendiculară pe traseul zidului (32 × 2 m) şi amplasată aproximativ la jumătatea lungimii sale, nu pare să fi fost continuată;

– f.1. (3) Poarta I apare dezvelită în întregime, prin realizarea de secțiuni pe lângă zidurile E-V ale celor două turnuri, care sunt foarte clar conturate; de asemenea, pare a fi vizibilă începerea degajării zidului de incintă, pe distanțe scurte, atât spre N, cât şi spre S;

– f.1. (4) punctul de flexiune spre E a incintei este acum complet descoperit, iar săpătura a înaintat cca 15 m spre N şi cca 85 m pe direcția S-E, adică până la capătul acestui tronson; mai mult, începuse şi cercetarea paramentului interior al zidului şi fusese descoperit primul bastion, aflat la o distanță de aproximativ 4 m de capătul zidului[34];

---

[32] O confirmare recentă, dar indirectă, a datei găsim la L. Giardino (2004–2007, 18).

[33] Despre obiectivele cercetate în campania 1935, vezi Vulpe 1935, 185; vezi şi Vulpe 1934, 200–202, precum şi Ştefan 1975, 57, n. 66.

[34] Pentru situația actuală a cercetării din acest punct, vezi Dabîca 2009, 82–84.

– f.1 (6) cele două secțiuni anterioare s-au transformat într-o suprafață situată la o distanță de cca 240 m de țărmul lacului şi la cca 110 m spre V față de zidul roman timpuriu.

La cca 90 m spre SV de punctul de flexiune a incintei romane timpurii, poate fi reperat un sondaj de mici dimensiuni (aproximativ 6 × 6 m), amplasat în centrul unei zone mai înalte, iar la o distanță de cca 75 m față de acest sondaj, mai poate fi observată o altă săpătură de dimensiuni reduse (10 × 1,5 m), amplasată chiar pe marginea drumului folosit de săteni pentru a veni la lucrul desfăşurat în cetate (această săpătură se află la aproximativ 20 m de locul în care va fi amplasată, 40 de ani mai târziu, secțiunea Sb, efectuată pentru a verifica traseul zidului de incintă arhaic al platoului).

b. Spațiul dintre cele două incinte romane

b.1. Pământ depus

Pământul rezultat din săpăturile anterioare a fost depus de regulă pe marginea sondajelor şi a secțiunilor.

b.2. Săpături

Sondaje

În centru, poate fi observată depresiunea vizibilă şi astăzi, pe care Pârvan o numea „un mare bazin rotund, poate artificial”[35]. Într-adevăr, în această fotografie, depresiunea luată în discuție are o formă aproximativ circulară. Foarte aproape de centrul depresiunii pot fi observate urmele unei săpături – foarte probabil acea cercetare de teren despre care V. Pârvan spunea că a condus la descoperirea fundațiilor unei clădiri complet distruse de umezeală – situată „pe o insuliță”, în centrul acestui bazin[36]. În jurul acestui „bazin” pot fi observate 12 sondaje de diferite dimensiuni:

● la cca 110 m spre NE de capătul sudic al incintei romane timpurii pot fi văzute, de o parte şi de alta a drumului de pământ pentru accesul lucrătorilor, două mari grămezi de materiale de construcție din care va fi ridicată, în imediata apropiere, casa paznicului. Lângă fiecare dintre aceste depozite de materiale poate fi observat câte un sondaj de mici dimensiuni (la 30 m spre S şi, respectiv, 20 m spre N de drumul lucrătorilor);

● un alt sondaj, de cca 3 × 3 m, poate fi reperat la mijlocul distanței dintre acestea şi cele executate în marginea de V a „bazinului”, deci la cca 40 m spre N de ultimul sondaj menționat;

● în aceeaşi zonă mai pot fi observate două sondaje rectangulare (de cca 5 × 5 m) pe marginea de V a bazinului central; la cca 10 m spre V de ele vor fi construite cele două depozite ale şantierului (depozitele nr. 3 şi nr. 4 de astăzi);

[35] Pârvan 1915a, 118.
[36] Pârvan 1915a, 118.

● la S de „bazin”, într-o suprafaţă mai joasă şi care astăzi este inundabilă, au fost executate nu mai puţin de şapte sondaje;

● pe marginea de NE a aceluiaşi „bazin”, poate fi observat un alt sondaj, de cca 7 × 5 m.

Traseul aleii principale era mai apropiat de „Casa Pârvan” decât astăzi, deşi avea aceeaşi direcţie N-S (dar cu un traseu aflat atunci cca 10 m mai spre E), terminându-se lângă o casă mică. Această casă constituie extremitatea sudică a clădirii administrative ce conţine astăzi, alături de alte încăperi, bucătăria şi sala de mese a şantierului. Din apropirea acestei mici clădiri, pornea un drum de pământ care ducea spre Poarta Mare a cetăţii, având aproximativ acelaşi traseu cu aleea de astăzi.

Aleea care duce din aleea principală către turnul K al incintei romano-bizantine avea un traseu liniar, aşa cum apare şi pe aerofotografia din 1969 a Histriei. La cca 30 m spre SV de turnul K, se văd urmele a două sondaje de formă rectangulară.

Pe această fotografie mai pot fi observate fundaţiile vechiului muzeu construit în timpul lui V. Pârvan[37], foarte aproape de marginea zonei inundabile aflate imediat la N de acesta.

La o distanţă de cca 50 m de colţul de SV al muzeului şi la 17 m de marginea „bazinului”, sunt încă vizibile urmele a două secţiuni în formă de L (cu latura lungă de cca 15 m şi cea scurtă de 7 m), alături de care (spre SE) se mai vede o secţiune de 1,5 × 15 m. Amândouă reprezintă săpături mai vechi. Pe fotografie mai apar „Casa Pârvan” („Casa Mare”) şi în apropierea ei, spre S, urmele săpăturilor începute de V. Pârvan şi care conduseseră la identificarea basilicii *extra muros*[38].

La E de „Casa Pârvan”, se poate vedea o secţiune de cca 30 m, orientată NV-SE, secţiune care a coborât până la o adâncime destul de mare, dacă este să ţinem seama de cantitatea mare de pământ depusă pe marginile sale. Imediat spre N, pot fi văzute urmele a patru sondaje care par a fi fost la fel de adânci, judecând tot după cantităţile de pământ aflate pe margine. La câţiva metri spre S, poate fi încă sesizat un alt sondaj, mai vechi, de aproximativ 5 × 3 m.

Lângă turnul K, în apropierea locului de depozitare a pământului din săpături, pot fi văzute urmele a două mici suprafeţe, în curs de cercetare (9 × 4 m şi 5 × 4 m), aflate la o distanţă de cca 25 m în diagonală faţă de colţul de SV al turnului K şi chiar în capătul de S al Valului III.

c. Cetatea romano-bizantină

c.1. Pământ depus

Zonele în care a fost evacuat pământul rezultat din săpături, cu ajutorul vagonetelor, sunt foarte vizibile pe fotografie, atât spre N şi NV, cât şi spre S şi SV:

---

[37] Achim 2010, 117–132.

[38] Pârvan 1915a, 118.

● în exteriorul turnului A (spre E şi N);

● la N de turnul B – poate fi observat terasamentul unei linii de vagonete, pe o distanţă de cca 35 m, care a servit la evacuarea pământului din Sectorul Metaxa (clădirile din vecinătatea curtinei **a**, la interior);

● în dreptul curtinelor **b**, **c** şi **d** (la marginea zonei inundabile de la N) unde pământul era evacuat cu vagonete care circulau pe terasamente construite în dreptul turnurilor C şi E;

● în dreptul Porţii Mari – pământul era evacuat la o distanţă de cca 50 m spre NV, distanţă pe care era amenajat un alt terasament;

● în exteriorul colţului de SV al cetăţii, pe o rază de cca 50 m (în această zonă era amplasat un terasament pentru vagonete paralel cu incinta[39]);

● la S de curtina **k** – unde ajung terasamentele mai multor şine de vagonete pentru evacuarea pământului din zona Terme I – Basilica Rhemaxos;

● la S de „basilica de pe zidul de S al cetăţii" – este amenajat un terasament pentru linia de vagonete folosită pentru evacuarea pământului rezultat din săpăturile de la Terme I[40], de la cercetarea basilicii civile de lângă Terme I[41], precum şi din punctele marcate pe fotografie cu literele C şi B („Promontoriul Pârvan"[42]);

● aproape de ţărmul din acel moment al lacului Sinoe era evacuat pământul eliminat din secţiunile realizate pentru identificarea traseului fortificaţiei romano-bizantine.

Este de remarcat existenţa, încă de la începutul săpăturilor de la Histria, a preocupării pentru transportarea[43] şi depunerea pământului rezultat din săpături în afara cetăţii romano-bizantine, la distanţe cât mai mari (fig. 4).

c.2. Săpăturile care apar în fotografie ca fiind finalizate sau în curs de execuţie sunt numeroase şi ne oferă o imagine a întinderii lucrărilor executate sub conducerea lui V. Pârvan şi, mai apoi, a lui S. Lambrino:

c.2.a. Sondaje

– două sondaje (5 × 3 şi 5 × 2 m) în partea de E a cetăţii, pe locul unde săpăturile de după 1954 vor conduce la descoperirea edificiului numit Domus I;

– un mic sondaj în extremitatea estică a Acropolei, chiar în marginea dinspre lacul Sinoe (posibil din epoca Pârvan);

– un sondaj (aproximativ 5 × 5 m), care a condus la descoperirea străzii **c**, plasat la cca 10 m V de intersecţia acestei axe de circulaţie cu strada din faţa basilicii episcopale;

– patru secţiuni, la interval de cca 30 m una de cealaltă, între „Promontoriul Pârvan" şi lacul Sinoe, pentru identificarea traseului laturii sudice a incintei romane

---

39 Pârvan 1923, 32, fig. 14.

40 Pârvan 1916a, 19.

41 Lambrino 1927–1932, 348–389.

42 Pământul depus, care forma „Promontoriul Pârvan" (cu o înălţime de aproximativ 6 m), a fost îndepărtat în 1992 şi, apoi, în 2007.

43 Pârvan 1915a, 117.

târzii; ele sunt atribuibile lui Pârvan, inclusiv datorită disipării pământului excavat[44] (fig. 5);

– un sondaj de formă aproximativ circulară, la intersecția străzilor **d1** şi **d2**, în zona sudică a cetății romane târzii;

– un sondaj de cca 6 × 3 m şi o secțiune EV de aproximativ 10 m lungime, la E de *tabernae*;

– un sondaj, la 30 m E de turnul E;

– un sondaj, la 130 m SE de turnul A, pentru identificarea traseului estic al incintei romane târzii (epoca Pârvan?) şi la cca 10 m de capătul sudic al şanțului continuu care porneşte de la turnul A;

– o secțiune de cca 15 m pentru identificarea traseului estic al incintei romane târzii, pe latura de N a promontoriului stâncos care constituie cea mai înaintată parte spre lacul Sinoe;

– un sondaj în Piața Mare, puțin la V de clădirile aflate la N de basilica creştină din Piața Mare.

c.2.b. Săpături mari

Conform rapoartelor de săpătură şi celorlalte publicații ale lui V. Pârvan şi S. Lambrino, în primele campanii arheologice de la Histria a fost dezvelită incinta romană târzie pe laturile de V, N, S şi parțial de E. Planul schematic, publicat de Pârvan, cu traseul incintei romane târzii[45] confirmă stadiul săpăturilor, ilustrat de fotografia nr. 2. În afară de această confirmare, fotografia ilustrează şi săpăturile lui S. Lambrino – fie că este vorba de cercetări începute în timpul directoratului său, fie constituind continuarea celor începute de V. Pârvan pe traseul incintei romane târzii[46]:

– latura de V a incintei romane târzii este complet degajată, lucrările continuând numai la turnurile C şi D;

– latura de N este de asemenea complet degajată până la turnul A;

– latura de E este degajată pe o lungime neîntreruptă de cca 120 m spre S de turnul A şi pare să confirme „fractura" pomenită de Pârvan pentru traseul acesteia; pe această latură, în direcția SE în care continuă incinta, se mai văd două sondaje la o distanță de cca 40 m unul de celălalt (V. Pârvan?);

– latura de S este degajată pe o distanță de cca 90 m de la turnul K, aflat în colțul de SV al cetății; săpăturile pentru incintă se opresc aici într-un terasament pentru vagonete, care este amenajat peste zidul de incintă, pentru evacuarea pământului rezultat din săpăturile de la basilica civilă, descoperită de S. Lambrino imediat la E de edificiul Terme I;

– urmează, pe o distanță de cca 50 m, până la următorul terasament pentru vagonete (care va da naştere „Promontoriului Pârvan"), o zonă de aproximativ

[44] Ele se suprapun cu zonele marcate ca fiind descoperite de V. Pârvan, în conformitate cu datele prezentate în Canarache, Dimitriu 1954, 164, pl. XIII; cf. şi Lambrino 1927–1932, 381, fig. 1.

[45] Pârvan 1915b, 236–270.

[46] Pentru principalele completări la aceste cercetări vezi Hamparțumian, Sion 1980, 19–31; Domăneanțu, Sion 1982, 377–394, cu bibliografia anterioară referitoare la incintă.

50 × 50 m, în care se desfăşoară săpăturile arheologice din punctul marcat pe fotografie cu litera B; cu greu pot fi distinse Basilica Pârvan, strada **d2** şi complexul de construcţii aflat la N de stradă; se observă mai multe săpături în diverse puncte din zona B şi probabil urma sondajului originar al lui V. Pârvan din interiorul basilicii[47]; astfel, putem observa că nu V. Pârvan este cel care a procedat la golirea interiorului basilicii, navele şi suporturile care susţineau structura portantă a navelor laterale, precum şi cele trei intrări în bazilică, dinspre V, fiind îndepărtate abia prin săpăturile vizibile pe această fotografie;

– pe aceeaşi latură, se mai văd urmele a patru sondaje pentru traseul incintei făcute de V. Pârvan şi aflate la 15, 50, 120 şi 150 m distanţă faţă de „Promontoriul Pârvan”.

În interiorul cetăţii fuseseră cercetate sau erau în curs de cercetare:

– sectorul notat cu B (în zona Basilicii Pârvan);

– sectorul notat cu C (zona de la E de Terme I, Basilica Rhemaxos şi *tabernae*);

– zona Pieţei Mari, până la jumătatea basilicii creştine cu criptă, clădirile din partea de N a pieţei şi basilica civilă, care constituie limita de S a pieţei;

– o zonă îngustă din interiorul cetăţii, în proximitatea curtinelor **c**, **d** şi **e**;

– aria din interiorul cetăţii aflată în dreptul turnului B;

– sectorul Metaxa, cercetat de Harilau Metaxa sub conducerea lui V. Pârvan, începând din 1915[48], dar unde, în momentul realizării fotografiei, lucrările erau sistate.

Din păcate, nicio precizare cronologică nu este posibilă. Singurele elemente pentru a aprecia adâncimea, continuarea sau vechimea săpăturilor sunt cantitatea şi structura mai mult sau mai puţin compactă a pământului rezultat din săpătură.

În sfârşit, nu putem să nu observăm câteva elemente care ţin de aspectul peisajului histrian în această perioadă, dar şi de construcţiile sau amenajările realizate pentru şantier.

– Astfel, în dreptul sectorului T, lăţimea plajei este surprinzător de mare – distanţa de la incinta romană târzie până la malul lacului fiind, în acea perioadă, de aproximativ 65 m. De la stâncile care marchează punctul cel mai estic al cetăţii în raport cu lacul Sinoe, ţărmul urmează o linie aproximativ paralelă cu incinta romană târzie, îndreptându-se în direcţie NNV.

– Nu se observă modificări notabile ale peisajului nici în zona inundabilă de la NV de cetate şi nici în ceea ce priveşte configuraţia ţărmului pe latura de S a incintei.

– Drumul de acces al lucrătorilor din sat nu s-a modificat faţă de perioada anterioară, el urmând curba de nivel de pe latura de S a platoului, trecând pe la capătul de S al incintei romane timpurii şi continuând, în diagonală, spre Poarta Mare – printre „Casa Pârvan” şi casa care va adăposti mai târziu bucătăria şantierului şi care pare acum dotată cu o curte mică, îngrădită spre V.

---

[47] Lambrino 1938, 356–357.

[48] Pârvan 1916a, 190–199 = Pârvan 1916b, 19 şi 23–24. Despre Harilau Metaxa, vezi Dumitrescu 1931–1944, 555–556.

– „Casa Pârvan” era ridicată în forma actuală, iar aleea principală trecea la aproximativ 5 m V de ea, urmând un traseu NS.

Fotografia nr. 2 ne oferă informaţii preţioase privind dezvoltarea cercetărilor arheologice la Histria, la începutul anilor ’30 ai secolului al XX-lea, precum şi despre peisajul histrian din epoca în care a fost realizată.

Fotografia aeriană nr. 3 – Aero C (fig. 9)

Suprafaţă:

Cea de a treia fotografie aeriană este probabil realizată după 1935, aşa cum ne indică amploarea săpăturilor şi mulţimea de elemente colaterale care reies la o atentă analiză a ei. Ea cuprinde aproximativ aceeaşi suprafaţă, cu menţiunea că este mai restrânsă spre S (doar până la punctul de flexiune spre S a zidului de incintă roman timpuriu) şi V, dar este mai extinsă spre N şi E decât precedenta.

Elemente de datare:

Principalul element de datare a aerofotografiei după 1935 îl constituie ilustrarea cercetărilor întreprinse între latura de V a incintei romane târzii şi valul 1 – care apar acum extinse de la Poarta Mare (spre N) şi până la turnul K (spre S). Având în vedere amploarea acestor săpături, este de bănuit că momentul realizării acestei fotografii ar fi de plasat la 3–5 mai târziu.

Ce se vede în fotografie:

a. Platoul

În fotografia nr. 3, nu apare decât o foarte mică parte a platoului şi nu se văd urme de cercetări arheologice, dar zona cuprinsă lasă în afară toate punctele în care pe fotografiile anterioare apăreau excavaţii.

Incinta romană timpurie nu apare decât parţial şi nu se observă modificări faţă de fotografiile precedente – cu excepţia faptului că cercetările nu par să fi continuat.

b. Zona dintre cele două incinte romane

Principalele elemente noi care apar în această zonă sunt:

– un sondaj la N de clădirea „Bucătărie”, în apropierea celui vizibil pe aerofotografia anterioară;

– o clădire nouă, de mici dimensiuni, lângă „Bucătărie”, iar între ele o curte, cele două clădiri fiind împrejmuite cu un gard;

– un grup de trei construcţii apare la V de vechiul muzeu construit în timpul lui V. Pârvan;

– construirea părţii de N a depozitului 5;

– o curte mică este delimitată la E de „Casa Pârvan”;

– nu mai continuă cercetarea basilicii *extra muros* şi nici sondajele efectuate anterior la E de „Casa Pârvan”;

– continuă cercetarea capătului de N al secțiunii NV-SE, plasată la E de „Casa Pârvan”;

– apariția unui nou sondaj, la cca 50 m în linie dreaptă spre E față de intrarea estică în „Casa Pârvan”;

– muzeul Lambrino apare construit, precum şi două construcții mai mici, la o distanță de aproximativ 80 m V de Poarta Mică (de lângă turnul K);

– o alee ce pare, după culoarea foarte deschisă, destul de frecventată, leagă muzeul Lambrino de turnul F;

– casa paznicului (gardianului) este construită la V de intersecția aleii principale cu cea care duce la turnul K şi este dotată cu o curte destul de mare, care se întinde spre S şi V, fiind delimitată de un gard;

– se vede construcția terminată a depozitului 3, la cca 10 m spre V de sondajele efectuate anterior în marginea depresiunii centrale; în vecinătate, spre E, începuse deja construcția depozitului 4.

c. Cetatea romano-bizantină

c.1. Sondaje:

– şase sondaje sunt efectuate în centrul cetății – în zona în care va fi descoperit, 50 de ani mai târziu, *atrium*-ul marii basilici episcopale – pentru care se amenajează şi o linie de vagonete care ajută la evacuarea pământului prin Piața Mare;

– două sondaje de mici dimensiuni au fost executate în curțile interioare ale edificiilor Domus I şi Domus II.

c.2. Săpături mari:

– apare basilica BTG, la care se văd navele şi săpătura din capătul de E al navei de N – sondaj reluat de C. Domăneanțu[49];

– au continuat cercetările în zona B – sunt vizibile cu precizie zidul de incintă şi flexiunea sa spre NE, precum şi, la E de „Promontoriul Pârvan”, traseul complet al zidului pe o distanță de cca 70 m;

– a fost dezvelită complet o porțiune de cca 40 m din latura de S a incintei, în dreptul edificiului Domus II;

– se observă o importantă creştere spre SE a „Promontoriului Pârvan” – care acum ajunge până la țărmul lacului Sinoe –, marea cantitate de pământ fiind o dovadă a intensității săpăturilor;

– cercetările din interiorul cetății romane târzii au continuat să se extindă către N, scoțând la lumina zilei construcțiile aflate între strada care uneşte Piața Mare cu Terme I – pe toată distanța dintre basilica Rhemaxos şi Poarta Mare;

– în Piața Mare nu mai continuă cercetarea clădirilor aflate în partea nordică a pieței şi atenția lui S. Lambrino se concentrează asupra laturii estice a acestui

[49] Domăneanțu 2003, 165–166; Domăneanțu 2004, 159–160.

spațiu public – investigarea basilicii creştine ajunge până în dreptul criptei şi este cercetată toată zona de la N de basilică – până la strada **a**;

– cercetarea pare să nu mai continue în zona turnului B sau a sectorului Metaxa;

– turnul A este în continuare cercetat, ca şi zona aflată la V de curtina **a** a zidului de incintă roman târziu;

– tot în această zonă se observă imediat că a continuat cercetarea laturii de E a incintei romane târzii, al cărei traseu este acum foarte clar degajat pe o distanță de cca 75 m (de comparat cu fotografia nr. 2, fig. 8); se vede o secțiune E-V spre interiorul cetății, cu o lungime de cca 15 m; după o întrerupere de cca 10 m, cercetarea incintei este reluată şi continuată pe o lungime de cca 36 m (în dreptul sălii absidate orientate N-S din sectorul T[50]); aspectul săpăturii accentuează impresia de „fractură” în acest punct;

– în acelaşi perimetru, situat la vest de curtina **a,** se observă o suprafață de 25 × 25 m care a fost cercetată, deasupra a ceea ce azi numim templul A[1] şi templul lui Zeus (pot fi observate traseele a patru ziduri romano-bizantine);

– plaja din dreptul sectorului T s-a redus cu cca 40 m, ceea ce este cu atât mai surprinzător cu cât linia țărmului lacului Istria (de la N), cât şi cea a lacului Sinoe, de la S de cetate, nu s-au modificat.

Observații topografice rezultate din studiul aerofotografiilor

Linia țărmului lacului Sinoe a suferit o modificare importantă în intervalul scurs între realizarea fotografiei nr. 2 (1931) şi cea a fotografiei nr. 3 (probabil spre 1940).

Astfel, în dreptul sectorului T, observăm că plaja se îngustează cu 30–35 m (de la o lățime de cca 65 m ajunge la cca 30 m). De la stâncile care marchează punctul cel mai estic al cetății; incinta târzie se îndreaptă spre NNV, având un traseu aproximativ paralel în raport cu linia țărmului. Aşadar, configurația țărmului în deceniul patru al secolului trecut ne îndreptăţeşte să întrevedem ca posibilă interpretarea faimoasei „şosele” din dreptul sectorului T[51] drept vechea linie a țărmului.

Peisajul nu a suferit modificări nici în zona inundabilă de la NV de cetate, nici în ceea ce priveşte configurația țărmului pe latura de S a incintei.

Cele 12 sondaje din jurul depresiunii circulare vizibile şi astăzi („bazin”) sunt, probabil, cele la care se referea V. Pârvan atunci când sublinia necesitatea cercetării zonei pentru a desluşi rostul acestei depresiuni.

La cca 110 m spre NE de capătul sudic al incintei romane timpurii, pot fi observate două sondaje de mici dimensiuni (la 30 m spre S şi respectiv 20 m spre N față de drumul lucrătorilor).

[50] Basilică datată în sec. V p.Chr., descoperită în 1997 (Avram *et alii* 2007, 247).
[51] Canarache 1956, 306–307.

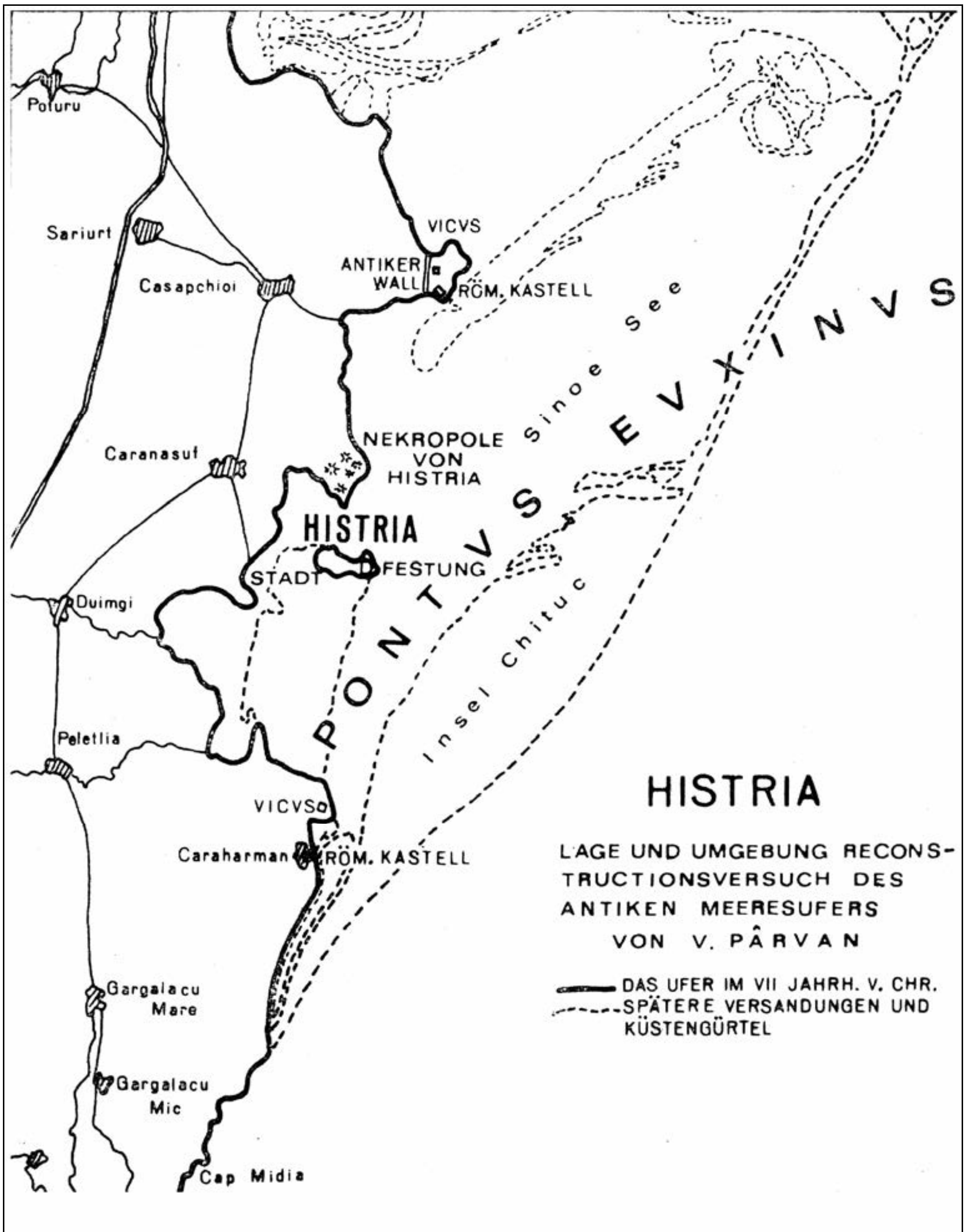

Fig. 1. Histria şi împrejurimile în epoca arhaică – încercare de reconstituire realizată de V. Pârvan (după Pârvan 1915b, col. 257–258, pl. II).

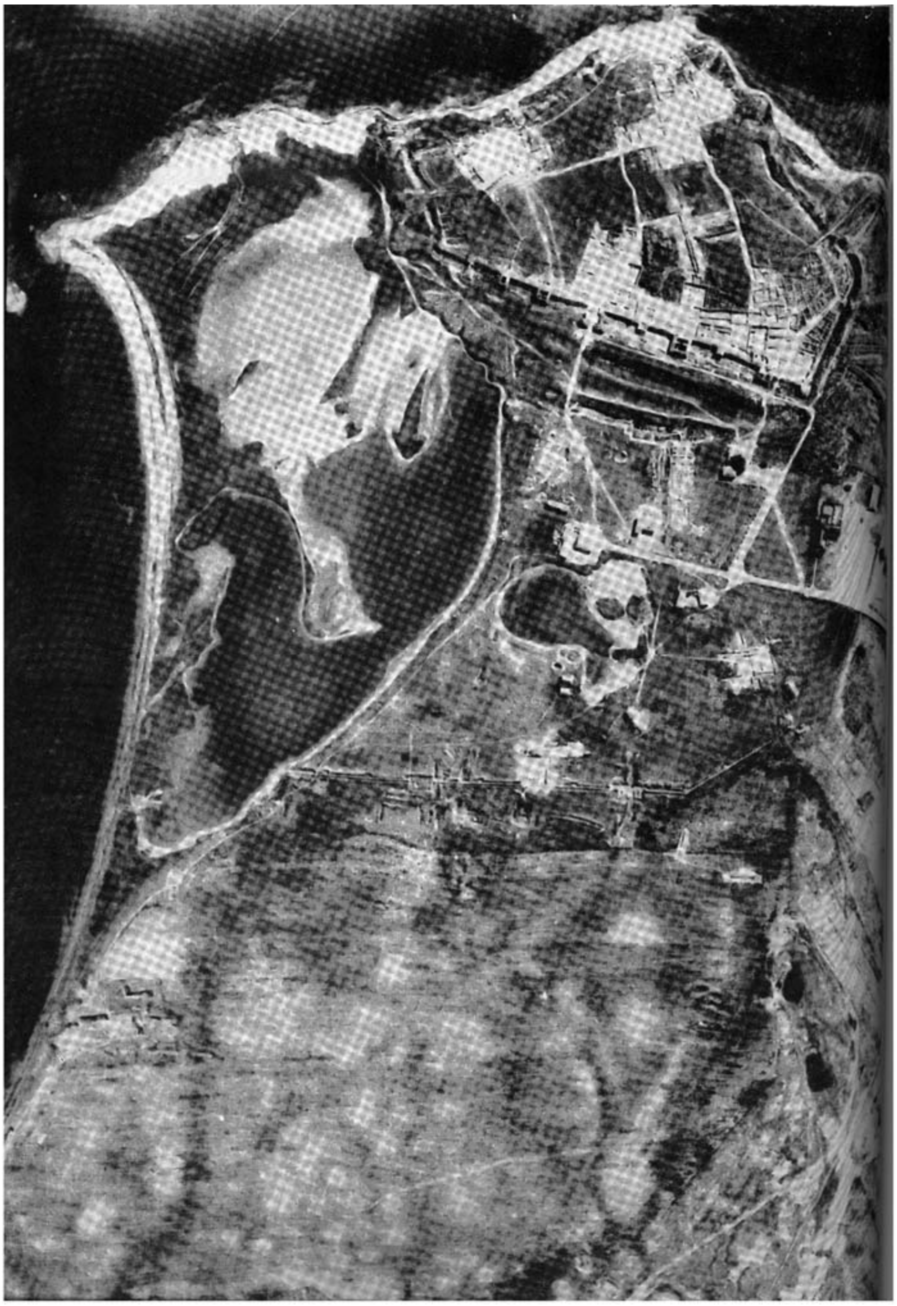

Fig. 2. Histria. Aerofotografie din anul 1969 a sitului arheologic (I.G.F.C.O.T.).

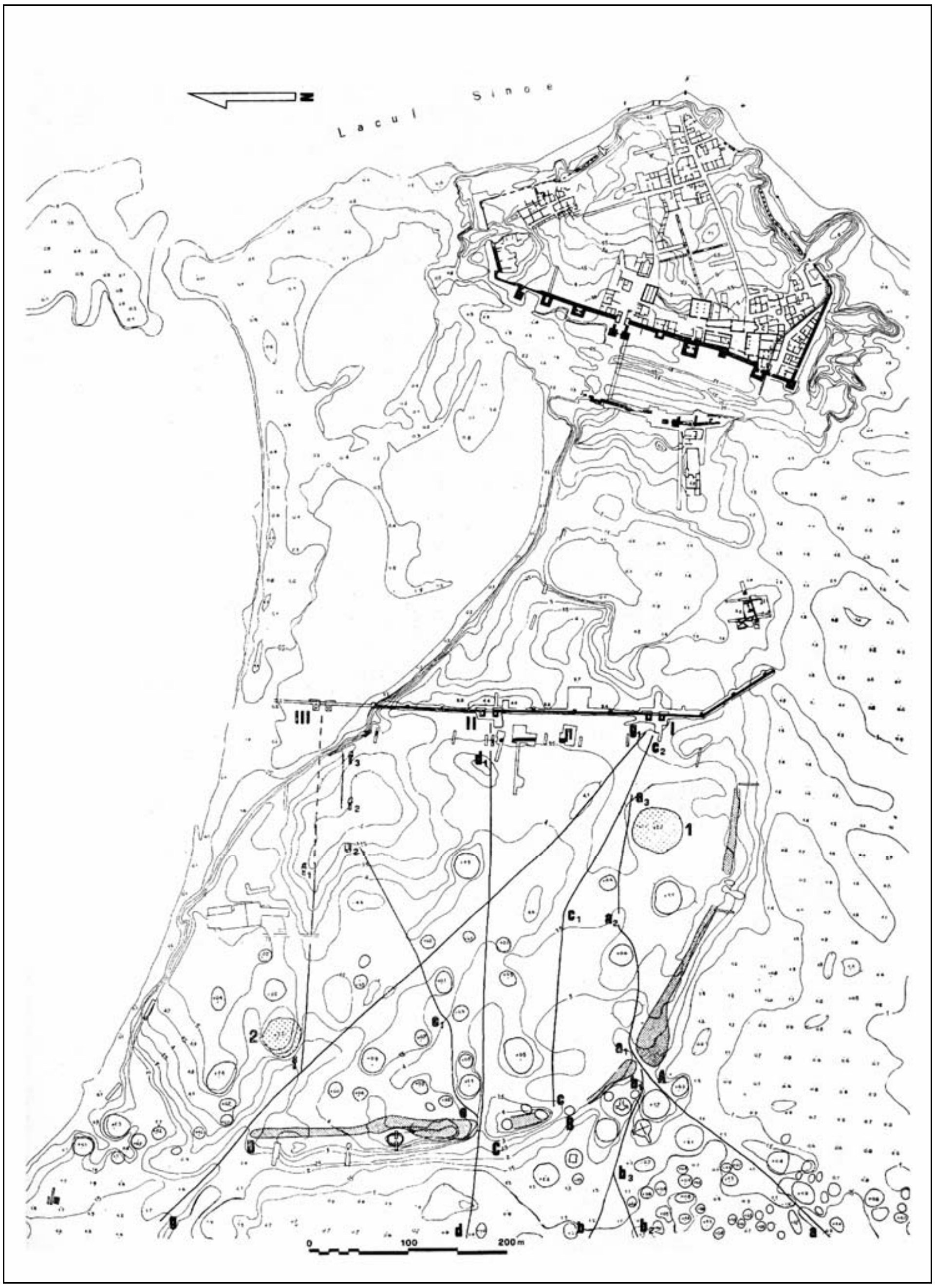

Fig. 3. Histria. Stereorestituție după aerofotografia realizată de I.G.F.C.O.T.
în 1969 – fotointerpretare Al.S. Ștefan, 1973.

Fig. 4. Histria. Plan al zonelor afectate de depozitarea pământului rezultat din vechile săpături.

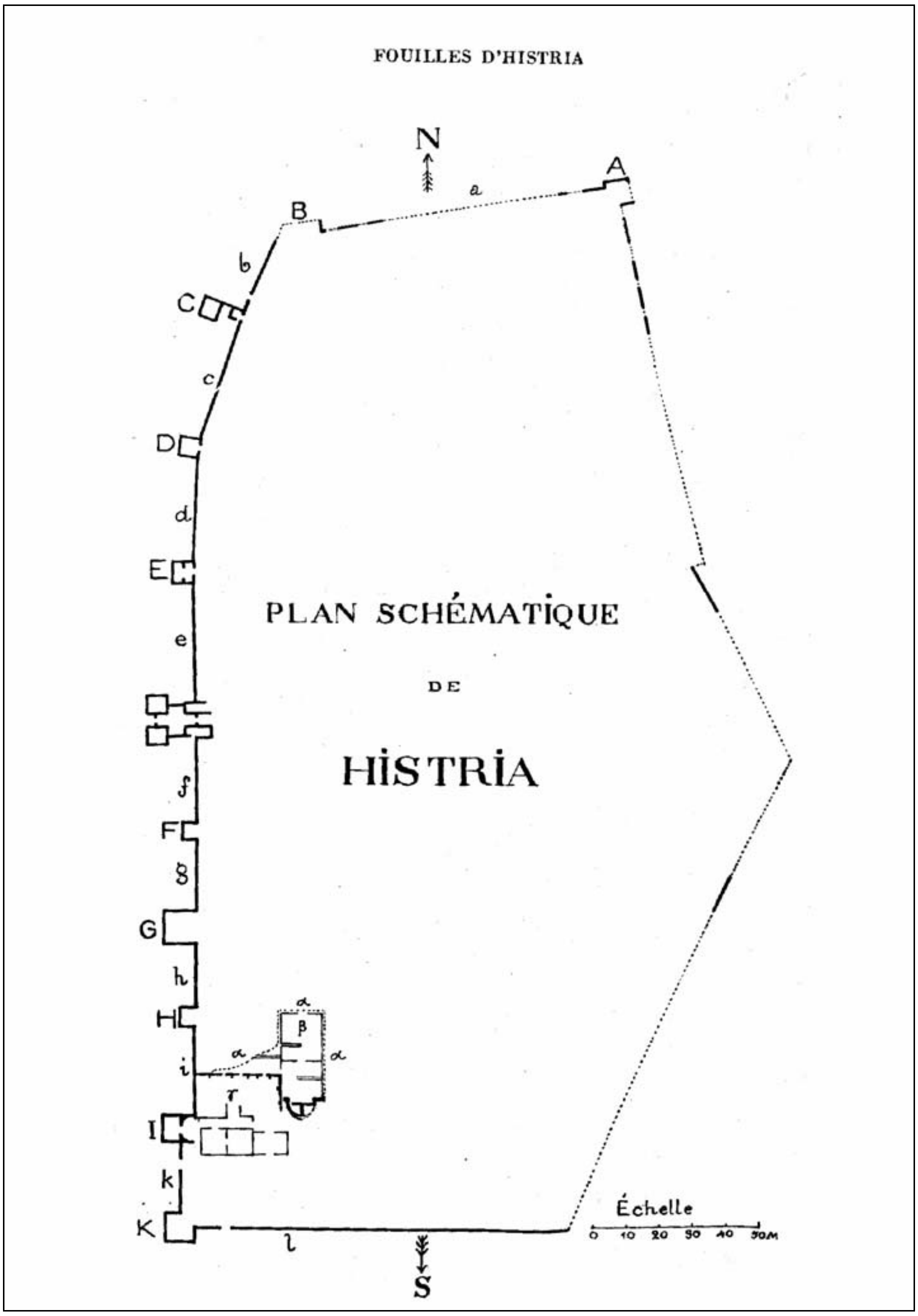

Fig. 5. Histria. Planul cetății publicat de S. Lambrino
(după Lambrino 1927–1932, 381, fig. 1).

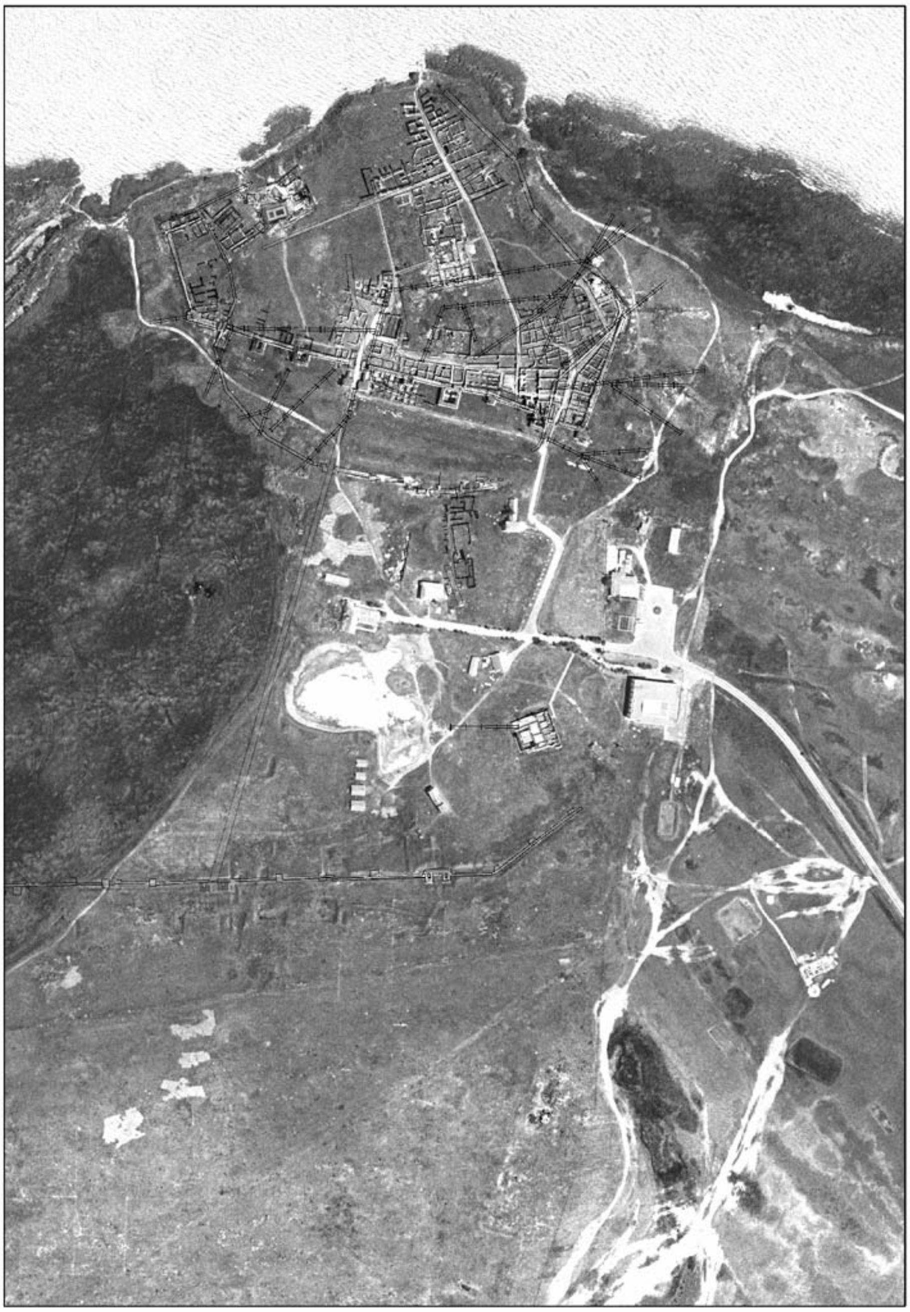

Fig. 6. Histria. Plan al liniilor de vagonete utilizate pentru evacuarea pământului rezultat din cercetarea arheologică a diverselor zone din cetatea romană târzie.

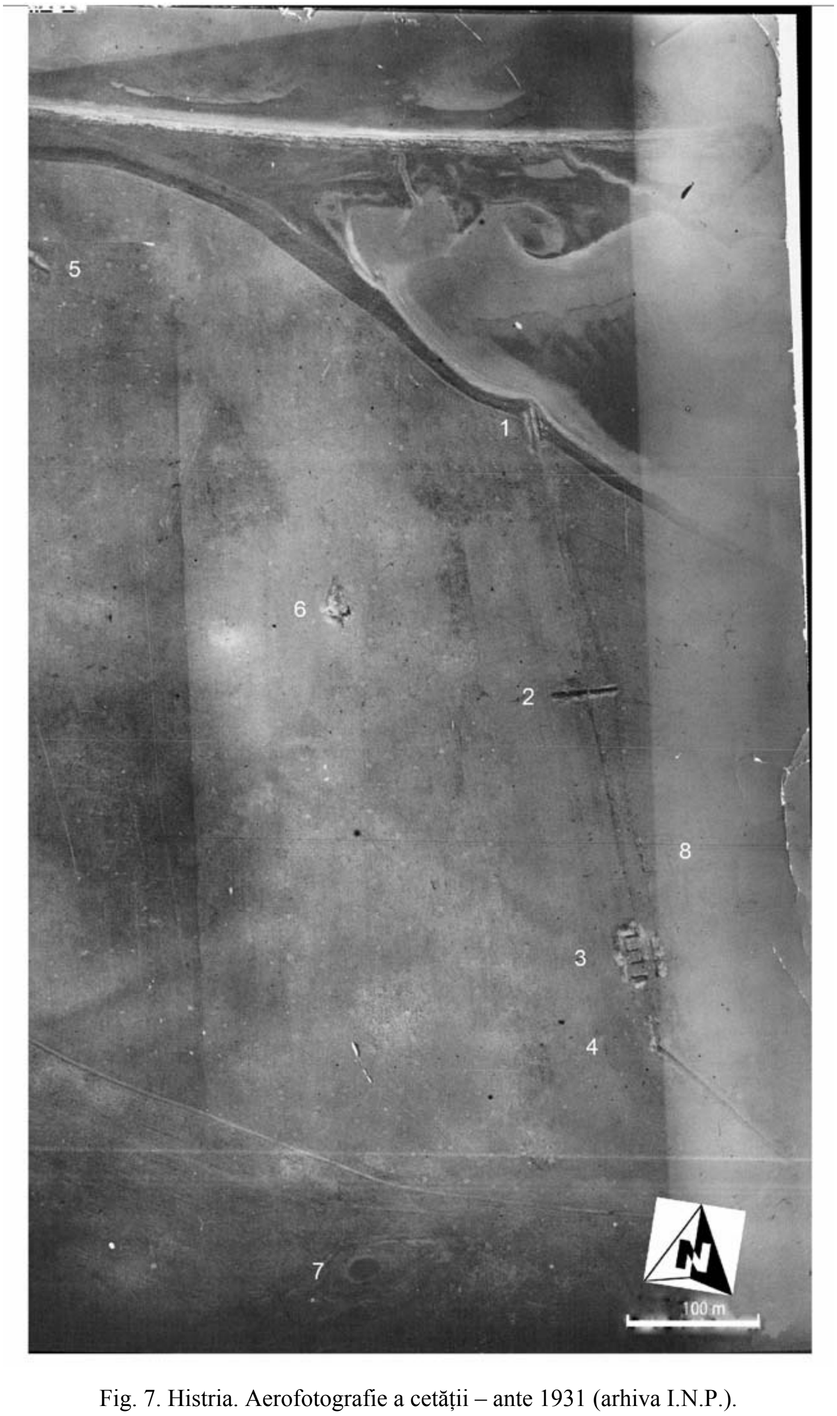

Fig. 7. Histria. Aerofotografie a cetății – ante 1931 (arhiva I.N.P.).

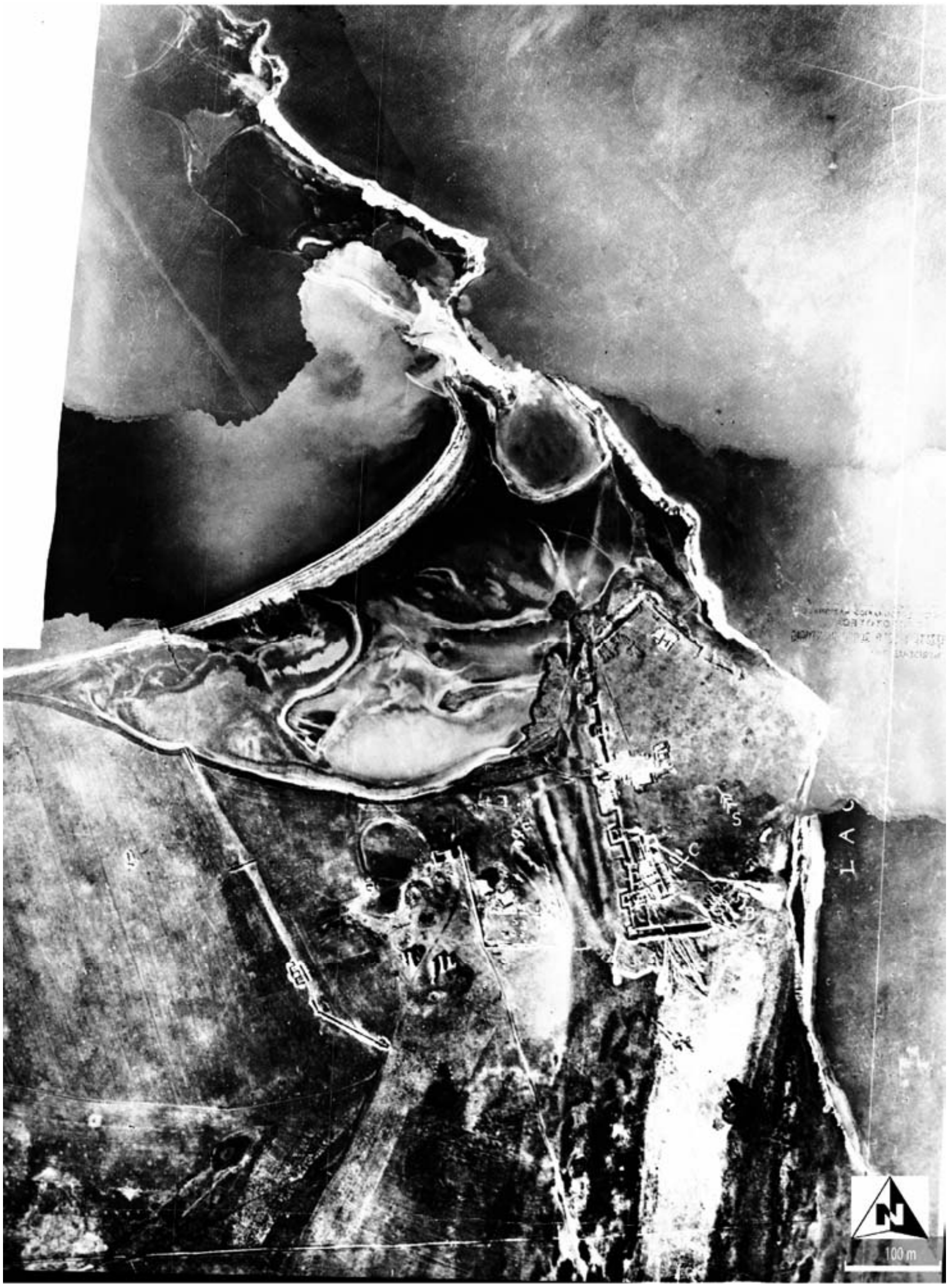

Fig. 8. Histria. Aerofotografie a cetății – 1931 (arhiva I.N.P.).

Fig. 9. Histria. Aerofotografie a cetății – post 1935 (arhiva I.N.P.).

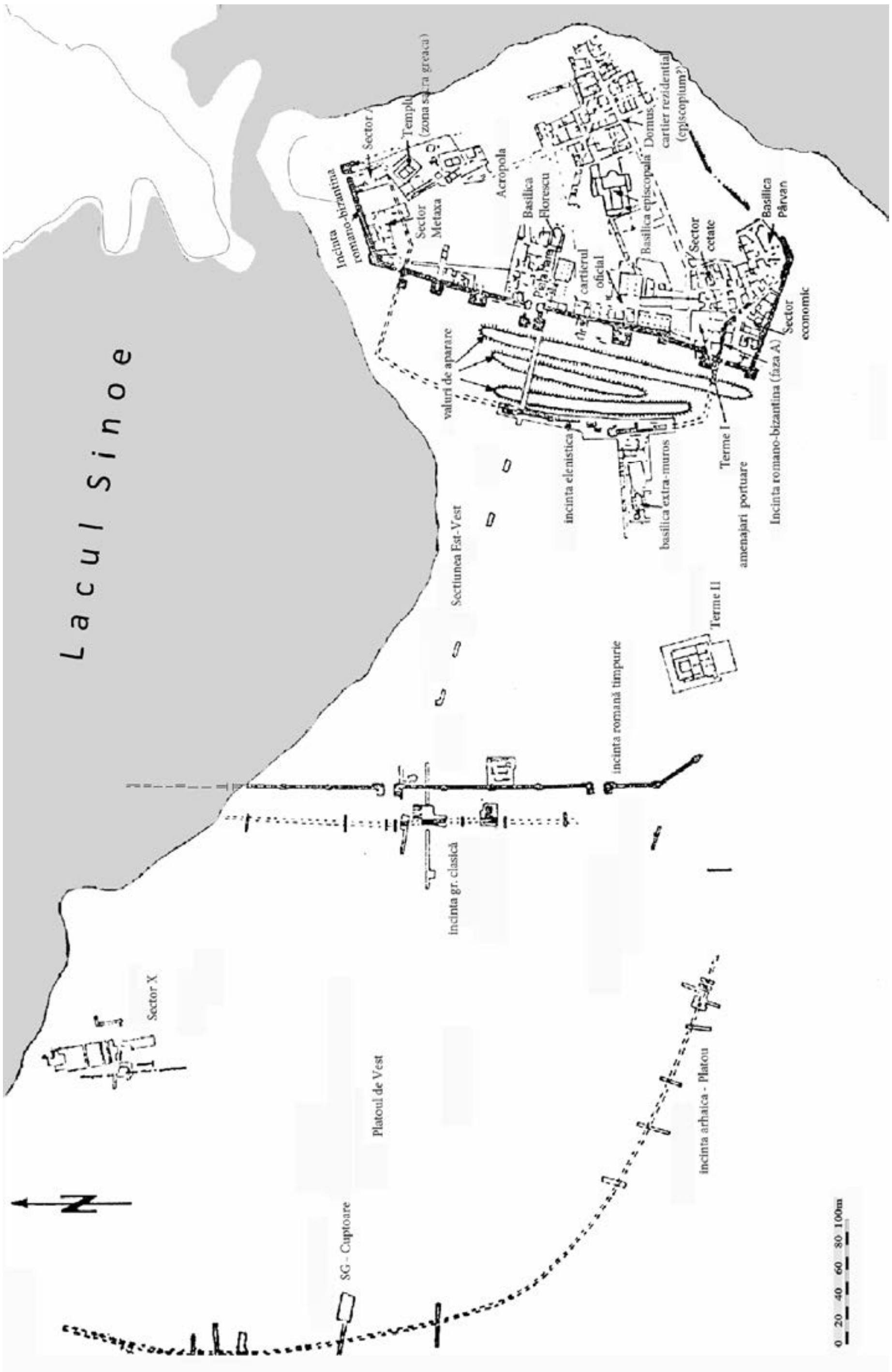

Fig. 10. Histria. Planul general actual al săpăturilor arheologice (după Suceveanu 2007, pl. I).

La mijlocul distanței dintre acestea şi cele executate în marginea de V a „bazinului”, deci la cca 40 m spre N față de ultimul sondaj menționat, se află un alt sondaj, de cca 3 × 3 m, iar pe marginea de V a depresiunii circulare mai pot fi observate două sondaje rectangulare (de cca 5 × 5 m); la S de „bazin”, într-o suprafață mai joasă, în prezent inundabilă, au fost executate şapte sondaje, iar pe marginea de NE a bazinului central mai poate fi observat un alt sondaj, de cca 7 × 5 m.

Traseul aleii principale era mai aproape de „Casa Pârvan” decât astăzi, deşi avea aceeaşi direcție, N-S, dar cu cca 10 m mai spre E, terminându-se lângă casa reprezentând extremitatea sudică a grupului de clădiri administrative, ce conține, alături de alte încăperi, bucătăria şi sala de mese a şantierului. Din apropierea acestei mici clădiri, pornea un drum de pământ care ducea spre Poarta Mare a cetății, având aproximativ acelaşi traseu cu aleea actuală.

Drumul care face legătura între aleea principală şi turnul K al incintei romano-bizantine avea un traseu liniar, aşa cum apare şi pe aerofotografia din 1969 a Histriei; la cca 30 m spre SV de turnul K sunt vizibile urmele a două sondaje rectangulare.

Toate aceste informații trebuie coroborate de cele rezultate din studiul carnetelor de săpătură din „perioada Lambrino” (care se opresc la anul 1931), carnete pe care Al. Avram le pregăteşte pentru publicare[52].

Informațiile din aceste carnete conțin date referitoare la:

– **Basilica** de lângă Terme I, cercetată în 1926;

– ***Tabernae***, cercetate în 1928 (poarta de S), în 1929 (jumătatea sudică) şi în 1930 şi 1931 (jumătatea nordică), terminate în 1936 (fila 14);

– **canal stradă** Terme – Domus, cercetat în 1932 (fila 4), în 1936 (fila 12);

– **Basilica Pârvan**, în curs de cercetare în 1933 (filele 4–5) şi în 1934 (fila 10);

– **Basilica cu criptă**, în curs de cercetare în 1931 (filele 2–42);

– **Basilica Rhemaxos**, cercetată în 1933 (fila 5), 1936 (fila 14), 1938 (fila 19);

– Scara **turnul**ui **G** şi camera din față stânga – 1938 (fila 17);

– **Terme I**, încă în curs de cercetare în 1938 (filele 19–29);

– **Basilica BTG,** cercetat *bothros*-ul în 1938 (fila 18) şi 1940 (filele 31–32).

Concluzii

Cele trei aerofotografii care au fost analizate aici se dovesc a fi documente arheologice de o reală importanță pentru mai buna înțelegere a evoluției cercetărilor efectuate la Histria în cursul perioadei interbelice. Ele vin să suplinească informațiile, unanim considerate lacunare, privind succesiunea, amploarea şi rezultatele cercetărilor arheologice realizate între anii 1914–1942 la Histria. Condițiile nefericite ale dispariției manuscriselor lui V. Pârvan, precum şi a

[52] Avram 2002–2003, 185–188; Avram 2004, 705–709.

unei părți a carnetelor soților Scarlat şi Marcelle Lambrino, exclud posibilitatea eventualei lor recuperări în viitor. Sunt, astfel, definitiv pierdute numeroasele informații pe care le conțineau, care ar fi permis o reconstituire fidelă şi, de ce nu, exhaustivă a programului de cercetare urmat de cei doi savanți aflați la conducerea şantierului Histria, a săpăturilor prin care s-a realizat acesta şi a zonelor afectate prin depunerea pământului (fig. 4). Rezumând interesul particular pe care cele trei documente îl pot trezi celor interesați de Histria şi de istoricul cercetării ei, amintim următoarele:

– fotografia aeriană nr. 1 (fig. 7) este importantă pentru că ne demonstrează faptul că incinta romană timpurie începuse a fi cercetată încă înainte de 1930;

– fotografia aeriană nr. 2 (fig. 8) reprezintă o dovadă a mutării centrului de interes al cercetării în interiorul cetății romane târzii;

– fotografia aeriană nr. 3 (fig. 9) înregistrează extinderea suprafețelor cercetate în perimetrul cetății romane târzii, pornind de la incintă spre interior.

DOCUMENTS INÉDITS DATANT DES PREMIÈRES PÉRIODES DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À HISTRIA (1914–1942)

RÉSUMÉ

L'auteur propose une restitution de l'évolution des recherches archéologiques sur des bases topographiques, déroulées à Histria pendant les périodes où les fouilles ont été dirigées par V. Pârvan (1914–1915, 1921–1927) et S. Lambrino (1928–1942). L'interprétation des données fournies par trois photographies aériennes verticales (archive de l'Institut National du Patrimoine), réalisées entre les deux guerres mondiales, soutenue par l'entière documentation du site, permet la restitution de la topographie antique et de l'environnement.

Mots-clé : Histria, Pârvan, Lambrino, photographie aérienne, topographie urbaine.

BIBLIOGRAFIE

Achim 2010	Achim, I., *Vechi muzee arheologice de sit. Studiu de caz (I): Histria*, SCIVA 61, 1–2, 117–132.
Adameşteanu 1955	Adameşteanu, D., Recensione a *Histria. Monografie arheologică, I* , ArhCl 7, 2, 218–224.
Adameşteanu 1967	Adameşteanu, D., Recensione a *Histria. Monografie arheologică*, II, ArhCl 19, 374–380.
Alexandrescu 2004–2005	Alexandrescu, P., *Condițiile de descoperire ale kouros-ului arhaic de la Histria (după carnetele Lambrino)*, Pontica 37–38, 131–144.
Angelescu 2009	Angelescu, M., *Inventarierea tumulilor din zona Histria – un demers GIS*, BCMI 20, 1–2, 37–65.
Avram 2002–2003	Avram, Al., *Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d'Histria (1928–1940) recémment retrouvées*, Dacia N.S. 46–47, 185–188.

Avram 2004	Avram, Al., *Scarlat et Marcelle Lambrino : notes inédites sur les fouilles d'Istros (1928–1940) récemment retrouvées*, Académie des inscriptions & belles-lettres. Comptes-rendus des séances de l'année 148, 2, 705–709.
Avram *et alii* 2007	Avram, Al., Zimmermann, K., Mărgineanu-Cârstoiu, M., Bîrzescu, I., *Nouvelles données sur la zone sacrée d'Histria*, în Bresson, A., Ivantchik, A., Ferrary, J.-L. (éds.), *Une* koinè *pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.),* Bordeaux (Ausonius éditions. 18 Mémoires), 421–429.
Canarache 1956	Canarache, V., *Observații noi cu privire la topografia Histriei*, SCIV 7, 3–4, 289–318.
Canarache, Dimitriu 1954	Canarache, V., Dimitriu, S., *Secțiuni şi sondaje*, în *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 163–205.
Condurachi 1954	Condurachi, Em., *Istoricul cetății Histria. Introducere în rezultatele săpăturilor din campaniile 1914–1943*, în *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 9–66.
Condurachi 1966	Condurachi, Em. (ed.), *Histria II,* Bucureşti.
Condurachi, Dimitriu 1954	Condurachi, Em., Dimitriu, S., *Sectorul locuințelor din Nord-Estul cetății (Sectorul X)*, în *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 205–231.
Condurachi *et alii* 1950	Condurachi, Em., Buzdugan, L., Canarache, V., Ceacalopol, G., Constantinescu, Ş., Dimitriu, S., Petrovici, F., Pippidi, D., Velciu, I., Zirra, Vl., *Originea şi desvoltarea aşezărilor omeneşti de pe litoralul Mării Negre. I. Rezultatul săpăturilor de la Istria*, SCIV 1, 1, 73–82.
Condurachi *et alii* 1954	Condurachi, Em., Florescu, Gr., Canarache, V., Dimitriu, S., Pippidi, D.M., Cantacuzino, Gh., Stoian, I., Zirra, Vl., *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti.
Condurachi *et alii* 1957	Condurachi, Em., Pippidi, D. M., Tudor, D., Dimitriu, S., Zirra, Vl., Coja, M., Eftimie, V., Alexandrescu, P., Popescu, Em., Berciu, D. Preda, C., *Şantierul arheologic Histria*, MCA 4, 1957, 9–101.
Dabîca 2009	Dabîca, M., *Istria, com. Istria, jud. Constanța [Histria], Sector Sud*, CCA, campania 2008, 82–84.
Desjardins 1868	Desjardins, E., *Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas-Danube*, RA 17 (avril), 254–278.
Domăneanțu 2003	Domăneanțu, C., *Istria, com. Istria, jud. Constanța [Histria], Sector B.T.G.*, CCA, campania 2002, 165–166.
Domăneanțu 2004	Domăneanțu, C., *Istria, com. Istria, jud. Constanța [Histria], Sector B.T.G.*, CCA, campania 2003, 159–160.
Domăneanțu, Sion 1982	Domăneanțu, C., Sion, A., *Incinta romană tîrzie de la Histria. Încercare de cronologie*, SCIVA 33, 4, 377–394.
Dumitrescu 1931–1944	Dumitrescu, Vl., *H. Metaxa*, Dacia 9–10, 555–556.
Florescu 1954	Florescu, Gr., *Sectoarele I–VI*, în *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 99–162.
Florescu, Cantacuzino 1954	Florescu, Gr., Cantacuzino, G., *Zidul de incintă de pe platoul din vestul cetății*, în *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 285–292.
Giardino 2004–2007	Giardino, L., *Omaggio a Dinu Adameşteanu*, Archeologia aerea: studi di aerotopografia archeologica 1–2, 15–36.

Hampartumian, Sion 1980	Hampartumian, H., Sion, A., *Incinta romano-bizantină de la Histria în lumina ultimelor cercetări*, RMM – MIA 49, 1, 19–31.
Ionescu-Dobrogianu 1904	Ionescu-Dobrogianu, M.D., *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, Bucureşti.
Lambrino 1927–1932	Lambrino, S., *Fouilles d'Histria (deuxième article)*, Dacia 3–4, 378–410.
Lambrino 1930	Lambrino, S., *Cetatea Histria,* Boabe de grâu 1, 571–591.
Lambrino 1931a	Lambrino, S., *Memoriu de titluri şi lucrări,* Bucureşti.
Lambrino 1931b	Lambrino, S., *Histria romaine à la lumière des fouilles*, REL 9, 77–83.
Lambrino 1933	Lambrino, S., *La destruction d'Histria et sa reconstruction au III*[e] *siècle ap. J.-C.*, REL 11, 1, 457–463.
Lambrino 1938	Lambrino, M., *Les vases archaïques d'Histria*, Bucureşti.
Moisil 1909	Moisil, C., *Din tezaurul arheologic al Dobrogei. II. Antichităţi creştine din Istros*, BCMI 2, 1909 (octomvrie – decemvrie), 165–170.
Pârvan 1914	Pârvan, V., *Archäologische Funde im Jahre 1913: Rumänien*, JDAI.AA 29, 3, col. 430–442.
Pârvan 1915a	Pârvan, V., *Raport provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria,* ACMI 7, 25–28, 1914 [1915], 117–121.
Pârvan 1915b	Pârvan, V., *Archäologische Funde im Jahre 1914: Rumänien*, JDAI.AA 30, 4, col. 253–270.
Pârvan 1915c	Pârvan, V., *Raport provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria,* AAR (Desbateri) 2, 37, 291–296.
Pârvan 1916a	Pârvan, V., *Raport special nr. 4. Campania a II-a de săpături la Histria*, ACMI 8, 29–32, 1915 [1916], 190–199.
Pârvan 1916b	Pârvan, V., *Raport asupra activităţii MNA în cursul anului 1915 înaintat domnului ministru al instrucţiunii şi cultelor de directorul muzeului*, Bucureşti, [1916], 18–29.
Pârvan 1923	Pârvan, V., *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti.
Pippidi 1954	Pippidi, D.M., *Sectorul templului grec (T)*, în *Histria. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 231–278.
Suceveanu 1994	Suceveanu, Al., *80 de ani de cercetări arheologice la Histria. Bilanţ şi perspective*, SCIVA 45, 123–143.
Suceveanu 2003–2005	Suceveanu, Al., *90 de ani de cercetări arheologice la Histria. Bilanţ şi perspective*, SCIVA 54–56, 21–32.
Suceveanu 2007	Suceveanu, Al., *Histria. XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest.
Suceveanu 2012	Suceveanu, Al., *Histria 1990–2010*, Pontica 45, 77–89.
Ştefan 1974a	Ştefan, Al.S., *Recherches de photo-interprétation archéologique sur le limes de la Scythie Mineure à l'époque du Bas-Empire,* în *Actes du IX*[e] *Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 1972*, Bucarest – Köln – Wien, 95–108.
Ştefan 1974b	Ştefan, Al.S., *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei I. Epoca romană (secolele I–III e.n.)*, RMM – MIA 43, 2, 39–51.
Ştefan 1975	Ştefan, Al.S., *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei II. Epoca romană târzie (secolele III–IV e.n.)*, RMM – MIA 44, 2, 51–62.

Ştefan 1976 — Ştefan, Al.S., *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei III. Epoca romană târzie (secolele IV–VII e.n.)*, RMM – MIA 45, 1, 43–51.

Ştefan 1986 — Ştefan, Al.S., *Histria (Constantza, Roumanie)*, Revue Photo-Interprétation 2, 1986, fasc. 3, Mars–Avril, 27–35.

Ştefan 1987 — Ştefan, Al.S., *Évolution de la côte dans la zone des bouches du Danube durant l'Antiquité*, în *Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée d'après les données de l'archéologie,* Éditions du C.N.R.S. Colloques Internationaux, Paris, 191–209.

Vulpe 1934 — Vulpe, R., *Noutăţi archeologice dobrogene (1932–1934)*, Analele Dobrogei 15, 200–210.

Vulpe 1935 — Vulpe, R., *Noutăţi archeologice dobrogene. Histria*, Analele Dobrogei 16, 185–192.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Histria et son hinterland à l'époque archaïque – essai de restitution par V. Pârvan (d'après Pârvan 1915b, col. 257–258, pl. II).

Fig. 2. Histria. Photographie aérienne datant de l'an 1969 du site archéologique (I.G.F.C.O.T.).

Fig. 3. Histria. Stéréorestitution d'après la photographie aérienne réalisée par l'I.G.F.C.O.T. en 1969 – photo-interprétation par Al. S. Ştefan, 1973 (d'après Ştefan 1974b, fig. 3).

Fig. 4. Histria. Plan illustrant les zones de déposition de la terre excavée lors des anciennes fouilles.

Fig. 5. Histria. Plan de la cité antique, publié par S. Lambrino (d'après Lambrino 1927–1932, 381, fig. 1).

Fig. 6. Histria. Plan illustrant le tracé des voies decauville pour l'évacuation de la terre résultée des fouilles archéologiques entreprises dans le périmètre de la ville romaine tardive (M. Angelescu).

Fig. 7. Histria. Photographie aérienne de la cité antique – avant 1931 (archive de l'Institut National du Patrimoine).

Fig. 8. Histria. Photographie aérienne de la cité antique – 1931 (archive de l'Institut National du Patrimoine).

Fig. 9. Histria. Photographie aérienne de la cité antique – après 1935 (archive de l'Institut National du Patrimoine).

Fig. 10. Histria. Plan actuel des fouilles archéologiques (d'après Suceveanu 2007, pl. I).

Anexa 1

Histria – **Secțiuni, suprafețe şi sondaje realizate în perioada interbelică**

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	V. Pârvan	2 × 30 m	T	secțiune pentru verificarea traseului laturii de E a incintei romane târzii, în dreptul sălii absidate, orientată N-S	B		
	V. Pârvan	15 × 25 m	BEM	suprafață săpată pentru Basilica *extramuros*, la S de *Casa Pârvan*			Pârvan 1915a, 118
	V. Pârvan	1,5 × 7 m	Bucătărie	latura scurtă a secțiunii în formă de L din spatele bucătăriei	B	după pământul de pe margini, pare săpată cu câțiva ani inainte	
	V. Pârvan	1 × 15 m	Bucătărie	secțiune E-V	B	pământul depus pe marginea de SV	
	V. Pârvan	2 × 15 m	Bucătărie	latura lungă a secțiunii în formă de L din spatele bucătăriei	B	după pământul de pe margini, pare săpat cu câțiva ani înainte	
	V. Pârvan	4 × 5 m	Bazin central	probabil săpătura despre care vorbeşte Pârvan în centrul Bazinului central	B		Pârvan 1915a, 118
	V. Pârvan	20 × 50 m	Clădiri Poarta Mare	suprafață în interiorul cetății imediat la S de Piața Mare	B		
	V. Pârvan	20 × 75 m	colț SV	colțul de SV al cetății târzii („sector economic”)			Pârvan 1915a, 119
	V. Pârvan	2 × 20 m	T	secțiune pentru latura de E a incintei romane târzii	B		
	V. Pârvan	3 × 25 m	Incinta de S	secțiune de-a lungul laturii de S a incintei romane târzii, la 60 m spre E de BP	B		
	V. Pârvan	4 × 10 m	latura de S a incintei romane târzii	secțiune magistrală E-V („marele sliț”)	B		

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	V. Pârvan	3 × 15 m	latura de S a incintei romane târzii	secțiune NV-SE în Domus II	B		
	V. Pârvan		latura de S a incintei romane târzii	secțiune pentru verificarea traseului laturii de S a incintei romane târzii	B		
	V. Pârvan		Piața Mare	Piața Mare		Piața Mare	
	V. Pârvan		Piața Mare	Basilica civilă din Piața Mare			Pârvan 1915a, 120
	V. Pârvan		Piața Mare	suprafață la N de Piața Mare			
	V. Pârvan		Sector Metaxa	suprafață sector Metaxa (interior curtina **a** a incintei romane târzii)	B		
	V. Pârvan		T	sondaj inițial pentru traseul incintei romane târzii pe latura de E, care a dus la descoperirea templului A^1 (presupus atunci al Afroditei)			Pârvan1916a, 196; Pârvan 1916b, 19, 22 şi 26.
	V. Pârvan	4 × 20 m	Templu	secțiune pentru latura de E a incintei romane târzii, în dreptul templului Afroditei			
	V. Pârvan	5 × 8 m	Templu	sondaj pentru verificarea laturii de E a incintei romane târzii	C		
	V. Pârvan		Terme I	suprafață Terme I			
	V. Pârvan		Terme I	„trei camere mari care erau prevăzute cu hypocauste" şi „o sală lungă de comunicație... "			Pârvan 1916a, 190.
	V. Pârvan	5 × 5 m	Turn E	sondaj la 31 m spre E de turnul E, în forma de U	B		

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	V. Pârvan		Turn B	suprafață în interiorul incintei, în dreptul turnurilor B și C			
	S. Lambrino		Basilica civilă	basilica civilă de la E de Terme I	B, C		
	S. Lambrino	2 × 10 m	Basilica Florescu	sondaj în zona absidei Basilicii cu criptă din Piața Mare	B		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune la N de strada **d2**	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață în zona de suprapunere incintă-basilică, în dreptul pintenului și absidei Basilicii Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață în exteriorul incintei, în dreptul Basilicii Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață peste zidul de incintă roman târziu, la V de Basilica Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață în zona intrărilor în Basilica Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune în anexa de N a Basilicii Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune N-S în centrul Basilicii Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune în cartierul de la V de Basilica Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață în „casa parohială” de la N de strada **d2**	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață în „casa parohială” de la N de strada **d2**	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață în „casa parohială” de la N de strada **d2**	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune la N de strada **d2**	C		

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	suprafață la N de „casa parohială” de la N de strada **d2**	C		
	S.Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune la N de strada d2	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune la N de strada d2	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	secțiune în cartierul de la V de Basilica Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Pârvan	sondaj în colțul de N al Basilicii Pârvan	C		
	S. Lambrino		Basilica Rhemaxos	săpătură în interiorul Basilicii Rhemaxos	B, C		
	S. Lambrino	4 × 11 m	Bazin central	sondaj la marginea de V a Bazinului central	C	Posibilă intervenție a lui V. Pârvan?	
	S. Lambrino	4 × 8 m	Bazin central	sondaj la marginea de V a Bazinului central	C		
	S. Lambrino	5 × 5 m	Bazin central	sondaj în marginea de NE a Bazinului central, la 25 m spre N de bucătărie	B	Posibilă intervenție a lui V. Pârvan?	
	S. Lambrino	5 × 8 m	Bazin central	sondaj la marginea de V a Bazinului central	C		
	S. Lambrino	1,5 × 5 m	Bazin central-secundar	sondaj în aria secundară a Bazinului central	B		
	S. Lambrino	2,5 × 4 m	Bazin central-secundar	sondaj în aria secundară a Bazinului central	B		
	S. Lambrino	2 × 12 m	Bazin central-secundar	sondaj în aria secundară a Bazinului central	B		

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	S. Lambrino	3 × 7 m	Bazin central-secundar	sondaj în aria secundară a Bazinului central	B	Posibilă intervenție a lui V. Pârvan?	
	S. Lambrino	4 × 7 m	Bazin central-secundar	sondaj în aria secundară a Bazinului central	B	Posibilă intervenție a lui V. Pârvan?	
	S. Lambrino	5 × 8 m	Bazin central-secundar	sondaj în aria secundară a Bazinului central	B	Posibilă intervenție a lui V. Pârvan?	
	S. Lambrino	6 × 10 m	Bazin central-secundar	secțiune la 10 m în fața sălii de mese actuale	B		
	S. Lambrino		BTG	basilica cu pilaștri (BTG)	B, C		
	S. Lambrino	2 × 5 m	C	sondaj în centrul cetății târzii	C		
	S. Lambrino	2 × 5 m	C	sondaj în centrul cetății târzii	C		
	S. Lambrino	3 × 8 m	C	Lambrino, punctul C (la E de *tabernae*, în dreptul zidului de E al BTG)	C	punct în care D. Adameșteanu plasează zidul arhaic	Florescu 1954, 115
	S. Lambrino	5 × 6 m	C	imediat la E de *tabernae*	B	punct în care D. Adameșteanu plasează zidul arhaic	Florescu 1954, 115
	S. Lambrino		Curtina **k**	secțiune de-a lungul laturii de S a incintei romane târzii	C		
	S. Lambrino	2 × 3 m	Domus	sondaj în interior Domus I	C		
	S. Lambrino	3 × 3 m	Domus	sondaj în curtea interioară a Domus II	AC		
	S. Lambrino	2 × 4 m	*extra muros*	sondaj la V de zidul de incintă elenistic	B	adâncime mare după pământul de pe margine	

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	S. Lambrino	2 × 5 m	*extra muros*	sondaj la V de zidul de incintă elenistic	B	adâncime mare după pământul de pe margine	
	S. Lambrino	2 × 7 m	*extra muros*	sondaj la V de zidul de incintă elenistic	B	adâncime mare după pământul de pe margine	
	S. Lambrino	3 × 4 m	*extra muros*	mică suprafață în Valul III	B	adâncime mare după pământul de pe margine	
	S. Lambrino		Incinta de S	săpătură in exteriorul incintei de S, în sectorul Basilica Pârvan	C		
	S. Lambrino	4 × 5 m	Turn K	la cca. 25 m în diagonală de colțul de SV al turnului K	B		
	S. Lambrino	4 × 9 m	Turn K	suprafață la cca. 25 m în diagonală de colțul de SV al turnului K	B		
	S. Lambrino	2 × 2 m	Domus	secțiune la extremitatea estică a Acropolei, pe marginea stâncii, plaja Domus	B		
	S. Lambrino		N de basilica cu criptă	suprafață basilica cu criptă și la N de ea			
	S. Lambrino		Piața Mare	Basilica civilă din Piața Mare			Condurachi 1954
	S. Lambrino		Piațeta Terme I	suprafață piațetă Terme I	B		
	S. Lambrino	7 × 16 m	Platou	secțiune la V de sector Z2	B		
	S. Lambrino		Poarta I	secțiune pentru paramentul exterior al laturii de S al turnului de N al Porții I	B	pământ depus în exteriorul Porții	
	S. Lambrino		Poarta I	secțiune pentru paramentul exterior al laturii de S al turnului de N al Porții I	B		

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	S. Lambrino		Poarta I	secțiune pentru paramentul exterior al laturii de N al turnului de N al Porții I	B		
	S. Lambrino	2 × 20 m	Poarta I	secțiune N-S de-a lungul paramentului interior al zidului de incintă roman timpuriu, în interiorul cetății	B	pământ depus pe marginea de E a săpăturii	
	S. Lambrino		Z	secțiune pentru exteriorul laturii de V a turnului de S al Porții I	C		
	S. Lambrino		Z	secțiune pentru exteriorul laturii de V a turnului de N al Porții I	C		
	S. Lambrino		Poarta Mică	suprafață în afara turnului I, curtinei **i** și turnului K	C		
	S. Lambrino		Piața Mare	sondaj în zona absidei basilicii cu criptă din Piața Mare	B		
	S. Lambrino		Z	secțiune în punctul de flexiune pentru traseul zidului de incintă roman timpuriu	B	pământ depus în exterior zid	
	S. Lambrino	5 × 6 m	Sector economic	la intersecția străzilor **d1** si **d2**	B		
	S. Lambrino	4 × 8 m	Strada **c**	sondaj pe traseul străzii **c**, la 3 m spre V de intersecția dintre strada **c** cu strada Basilicii episcopale	B		
	S. Lambrino		T	secțiune E-V perpendiculară pe traseul incintei romane târzii, imediat la S de altarul D	C		
	S. Lambrino		T	săpătura în zona Teos Megas și templul „A 1”	B		Condurachi 1954, 64, pl. 2
	S. Lambrino	4 × 4 m	Terme II	sondaj la cca 15 m spre NV de Terme II	B	Posibilă intervenție a lui V. Pârvan?	
	S. Lambrino	4 × 4 m	Terme II	sondaj la cca 50 m spre N de Terme II	B		
	S. Lambrino	4 × 5 m	Terme II	sondaj pe amplasamentul viitor Terme II	B		

	Săpătura	Dimensiuni*	Sector	Descriere	Aero	Observații	Bibliografie
	S. Lambrino		Turnul Mare (G)	suprafață Piața Mare	C		
	S. Lambrino		Z	secțiune E-V peste zidul de incintă roman timpuriu	B		
	S. Lambrino		Z2	secțiune pentru paramentul exterior al turnului de N al Porții I a zidului de incintă roman timpuriu	B	pământ depus pe margini	
	S. Lambrino	20 × 2m	Z2	secțiune N-S pe malul lacului Istria la intrarea zidului de incintă roman timpuriu în lac, pentru parament interior (E)	B	pământ depus pe latura de E a săpăturii	
	S. Lambrino	2 × 20 m	X	secțiune SE-NV în viitorul sector X	B	pământ depus pe malul de N	
	S. Lambrino	2 × 25 m	Z2	secțiune N-S pe malul lacului Istria la intrarea zidului de incintă roman timpuriu în lac, pentru parament interior (V)	B	pământ depus pe malul de V	
	S. Lambrino		Z	zidul roman timpuriu, de la poarta I spre S	C		
	S. Lambrino		Zidul de incintă roman târziu	suprafață între Turnul Mare şi Poarta Mică	C		Vulpe 1935
	S. Lambrino		Zidul de incintă roman târziu	suprafață lângă incinta romană târzie, în interior	C		

* Toate dimensiunile sunt aproximative.
Aero A = Fotografie aeriană verticală realizată în anii 1926–1931.
Aero B = Fotografie aeriană verticală realizată în anul 1931.
Aero C = Fotografie aeriană verticală realizată după anul 1935.

UN NOUVEL ATELIER PRODUCTEUR D'AMPHORES À THASOS ? ÉTUDE PRÉLIMINAIRE ET PROJET DE FOUILLES SUR LE SITE DE SOTIRAS[1]

ALEXANDRU AVRAM[2], NATHAN BADOUD[3], ALEXANDRU MORINTZ[4], EMILIAN ALEXANDRESCU[5], ANTAL LUKÁCS[6], VLAD NISTOR[7], GILLES SINTÈS[8]

Résumé : Les auteurs présentent un projet d'exploration du site de Sotiras, dans l'île de Thasos. Bénéficiant du soutien de la XVIIIe Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, ce projet a été mis sur pied dans le cadre d'un parteneriat entre l'Université de Bucarest et l'École française d'Athènes. Une campagne topographique, décrite par cette contribution, s'est déroulée pendant l'été de l'année 2012 et devrait être prolongée par une campagne de fouille en 2013.

Mots clé: Thasos, atelier producteur d'amphores, timbres amphoriques, relevé topographique.

1. Introduction

Les fouilles d'ateliers menées depuis 1979 sur l'île de Thasos par Yvon Garlan, seul puis associé à Chryssa Karadima-Matsa, ont révolutionné notre connaissance des timbres amphoriques grecs, et particulièrement notre manière de

[1] Nos remerciements vont à Maria Nikolaïdou et à Dimitra Malamidou, qui nous ont assuré du soutien de la XVIIIe Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, et à Michèle Brunet, qui a bien voulu nous autoriser à poursuivre ses recherches sur le site de Sotiras tout en nous faisant bénéficier de son expertise ; ils vont aussi à Yvon Garlan, Chavdar Tzochev et Jean-Sébastien Gros, qui ont répondu à nos questions sur les timbres amphoriques et la céramique commune de Thasos, de même qu'à Thomas Spanos pour l'accueil chaleureux qu'il nous a réservé à Sotiras avec sa famille.

[2] Université du Maine / Université de Bucarest / Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de Bucarest, alexandru.avram@univ-lemans.fr.

[3] Oxford University / École française d'Athènes, nathan.badoud@hotmail.com.

[4] Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de Bucarest, alexmorintz@yahoo.com.

[5] Université de Bucarest, socrate71119@yahoo.com.

[6] Université de Bucarest, antal-lukacs@yahoo.com.

[7] Université de Bucarest, vlad.nistor@idr.ro.

[8] École française d'Athènes.

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 331–346

les appréhender[9]. Outre qu'elles ont fait progresser la chronologie de ces documents bien au-delà de ce que les méthodes anciennes laissaient espérer, elles ont en effet amené les archéologues à quitter le point de vue du consommateur des amphores pour adopter celui de leurs producteurs : de là un renouvellement complet de notre compréhension du fonctionnement et de la finalité même du timbrage, objets de débats acharnés depuis le milieu du XIXe siècle. Tout, cependant, n'a pas été dit sur le sujet, puisque certains pans de la chronologie des timbres thasiens eux-mêmes restent très mal connus, de même que l'organisation technique et économique des ateliers d'amphores grecs.

Or la petite éminence qui surplombe le village de Sotiras[10], sur la côte NO de Thasos (lat. 40° 42' 55'', long. 24° 34' 30'', alt. 390 m) laisse apparaître des vestiges qui pourraient être ceux d'un atelier amphorique : il s'agit de grands fragments de céramique et de nombreux timbres, surtout visibles sur la pente (fig. 1 et 10). Sur le replat qui forme le sommet de la colline, on note l'affleurement de plusieurs vestiges architecturaux (fig. 11–12). Le site a été découvert en juillet 1990 par Michèle Brunet et Gilles Sintès (École française d'Athènes), dans le cadre d'une mission de prospection pour l'établissement de la carte archéologique de Thasos[11]. Il est séparé du village par une forte pente d'orientation Sud-Est – Nord-Ouest (fig. 7), qui a imposé d'importants aménagements pour stabiliser le terrain. Selon les témoignages que nous avons pu recueillir, ces aménagements remontent en tout cas à l'immédiat après-guerre et se sont poursuivis jusqu'à une époque très récente ; seules les fouilles archéologiques permettront de faire le départ entre les vestiges antiques et les aménagements modernes. On peut néanmoins distinguer dès à présent trois catégories de structures, qui incluent souvent les affleurements du rocher naturel : 1) six murs de terrasse parallèles aux courbes de niveau (fig. 14) ; 2) des murs parallèles à la ligne de pente, qui se rattachent aux premiers en une sorte de « colonne vertébrale » ; 3) des délimitations d'aires, atteignant parfois une élévation importante (voir notamment les deux structures situées au sud de la station T1, fig. 13).

Si la présence de l'atelier est confirmée, comme il y a lieu de le croire, l'intérêt du site est double. Il tient d'une part à la date des timbres que nos prédécesseurs ont signalés en surface, sur lesquels figurent les éponymes suivants, classés par ordre chronologique approximatif :

1. Ἄμφανδρος	9. Πολυκράτης
2. Αἰσχρίων ΗΒ	10. Πολύτιμος
3. Φιλίσκος	11. Νύμφων

[9] Garlan 1979, 213–268 ; Garlan 1986, 201–276 ; Garlan 2004–2005, 269–329. Cf. Garlan 1999, 2–4.

[10] Le nominatif *Σωτήρας* dérive de la forme ancienne *Σωτήρ*, qui a également donné le génitif *Σωτήρος*, couramment employé aujourd'hui. Sur cet ancien village de mineurs, voir Athanasiou 2007.

[11] Garlan 2004–2005, 313–314.

4. Ἡρακλείδης I	12. Κλεο(-)
5. Ἀντιάναξ	13. Φιλωνίδης Σι(-)
6. Διαγόρας	14. 'Εράτων
7. Λεωμέδων	15. Φανόκριτος
8. Βίων II	16. Βουλήκριτος Αι(-)
	17. Αἴσχρων Δαι(-)

Il est remarquable que ces magistrats appartiennent aux ultimes périodes du timbrage thasien. Alors que les plus anciens d'entre eux peuvent être datés avec une relative précision (Ἄμφανδρος est à placer vers 281 av. J.-C.)[12], la chronologie de leurs successeurs demeure très hypothétique, en raison précisément du fait qu'aucune fouille d'atelier n'est venue l'éclairer jusqu'à présent. L'exploration archéologique de Sotiras pourrait donc permettre donc de combler cette lacune. Dans toute la zone de diffusion des timbres thasiens – nord de l'Égée et de la mer Noire essentiellement –, le site pourrait ainsi constituer un point de repère important pour la chronologie des IIIe et IIe siècles av. J.-C. Par ailleurs, il serait susceptible de nous renseigner, pour la première fois, sur la fin d'un timbrage amphorique : y eut-il délitement progressif ou au contraire interruption brutale du contrôle de la cité sur la production de ses amphores ? Dans quel contexte et pour quelles raisons ? Répondre à ces questions permettrait aussi de mieux comprendre, par contrecoup, la raison d'être du timbrage des amphores.

D'autre part, la fouille de Sotiras pourrait donner l'occasion de mettre au jour, de manière exceptionnelle, l'ensemble d'un atelier amphorique, c'est-à-dire non seulement son dépotoir (objet de toutes les attentions depuis une trentaine d'années), mais aussi son four (plus rarement étudié) et des installations telles que les bassins de décantation et les aires de séchage (presque oubliées en dépit de leur importance dans la chaîne opératoire)[13]. En outre, et de manière non moins exceptionnelle, l'intégration de l'atelier à une unité de production plus large pourrait faire l'objet d'une étude approfondie, si les vestiges architecturaux visibles sur place appartiennent – en partie du moins – à une installation agricole d'époque hellénistique. De la sorte, il serait envisageable de vérifier l'hypothèse selon laquelle une partie des ateliers, à Thasos comme à Rhodes, auraient été de type domanial, tandis que d'autres auraient été affermés par la cité[14]. Par ailleurs, il serait souhaitable de faire apparaître tout l'éventail des productions de l'atelier : souvent fabriquées et parfois timbrées parallèlement aux amphores, les tuiles sont-

[12] Selon la chronologie de Chavdar Tzochev, à paraître dans le volume des fouilles de l'Agora d'Athènes consacré aux timbres amphoriques de Thasos. On se rapportera également au mémoire d'habilitation de M. Debidour, *Les timbres amphoriques thasiens de type récent*, Université de Lyon 2, 1999.

[13] Abris destinés au séchage des amphores : Garlan 1979, 218 (fig. 6, 7), 220 ; Garlan, Tatlican 1998, 412 (fig. 8), 417 ; Anagnostopoulou-Chatzipolychroni 2004, 135 (fig. 1).

[14] Pour Thasos, voir Garlan 2000, 125–127.

elles présentes à Sotiras, à une époque où leur système de timbrage semble se dissocier de celui des amphores[15]?

La nature du site précisée, il conviendrait enfin de rendre compte de son environnement physique et humain, notamment en dressant un bilan aussi précis que possible des ressources disponibles dans le terroir de Sotiras, et en s'interrogeant sur l'impact que le fonctionnement de l'atelier a pu avoir sur ces mêmes ressources.

2. La campagne topographique de 2012

Organisée par l'École française d'Athènes et l'Université de Bucarest, la campagne topographique qui s'est déroulée entre le 23 juillet et le 10 août 2012 poursuivait trois objectifs : l'identification et la délimitation du secteur à fouiller ; le relevé topographique de la zone ; la mise en place de repères topographiques[16].

La recherche a débuté par la sélection, à l'aide de la carte topographique de l'île de Thasos (échelle 1 : 45 000)[17], d'une aire d'environ 200 ha, et par la représentation graphique de cette zone en AutoCAD (fig. 2). Les opérations topographiques ont été réalisées pour partie à l'aide d'un GPS de poche, pour partie avec une station totale. La complexité du site ainsi que son caractère accidenté ont permis de mettre en évidence les avantages et les inconvénients des deux outils. Afin de faire ressortir la configuration topographique de la zone, nous avons réalisé un modèle tridimensionnel (fig. 3) qui peut être confronté à l'image photographique de la zone (fig. 10), orientée de la même manière.

L'utilisation du GPS s'est désormais imposée parmi les archéologues en tant que moyen rapide et peu coûteux d'obtenir des informations topographiques[18]. Aisément maniable, le GPS permet de réaliser des cartes de distribution au niveau régional et de définir les principales caractéristiques de la topographie d'une zone donnée[19]. À l'aide d'un récepteur Garmin GPSmap 62s, un seul membre de notre équipe a pu déterminer en un seul jour les coordonnées (latitude, longitude et altitude) d'environ 500 points. Afin d'appréhender au mieux la configuration topographique du site, nous avons privilégié les points de changement de pente. Les coordonnées des points ont été ensuite rattachées au système de coordonnées ΕΓΣΑ 87 à l'aide d'un programme de conversion du Service Militaire Géographique Grec disponible en ligne (http://web.gys.gr/GeoSearch_EN/). La liste des coordonnées a enfin été importée et traitée à l'aide du programme Surfer,

[15] Garlan 2001, 191–198.
[16] Une première campagne de fouilles est prévue pour 2013.
[17] *Thassos Map* 1 : 45 000 Road-Tourist Map, GPS Compatible WGS 84, Greek Islands, Orama Editions, sans année de parution.
[18] Bettes 1998, 133–135 ; Lock 2003, 69 ; Mascione 2006, 70–76 ; Howard 2007, 73–77.
[19] *English Heritage* 2003.

pour aboutir au plan topographique illustré fig. 4 ; nous avons également réalisé deux profils en multipliant les dénivellations par 3 (fig. 5, P1 et P2).

En dépit de son coût d'acquisition élevé, la station totale s'est désormais elle aussi imposée sur les chantiers archéologiques[20]. Il s'agit, en effet, de la méthode la plus précise et la plus rapide pour réaliser un plan topographique. Dans un premier temps, nous avons établi des points de station autorisant une visibilité optimale de la zone, tâche que compliquent le caractère accidenté du terrain et la présence d'une zone boisée au N–E. Nous avons fixé quatre points de station (T1, T2, T3 et T4) matérialisés par des vis métalliques encastrées dans le rocher, qui présentent le double avantage d'être pérennes et faciles à retrouver (fig. 6). En l'absence de borne topographique dans la zone que nous avons explorée, et dans l'impossibilité d'utiliser un GPS différentiel (DGPS), nous avons provisoirement déterminé les coordonnées géographiques à l'aide du récepteur Garmin GPSmap 62s, et nous les avons converties en ΕΓΣΑ 87. Afin de réduire autant que possible les erreurs de positionnement, les coordonnées de chaque point de station ont été établies en tant que moyennes de plusieurs enregistrements exécutés durant toute la campagne, à des moments différents de la journée. Les erreurs de positionnement qui subsistent nécessairement ne remettent pas en cause le plan topographique en tant que tel, mais provoquent simplement une translation d'une amplitude inférieure à 1 m, que les points de station permettront de corriger le moment venu. S'agissant de l'altimétrie, nous avons également opté pour un système local, en attribuant au point T2 la cote 0.00 m.

Les mensurations topographiques ont été effectuées à l'aide d'une station totale Leica TS02. À partir des quatre points de station ont été relevés *ca.* 3000 points supplémentaires destinés à faire ressortir de manière aussi détaillée que possible la configuration topographique de la zone et le positionnement des vestiges visibles en surface (fig. 6).

Les aires présentant de tels vestiges sont au nombre de trois : 1) dans la pente, deux concentrations de fragments céramiques, susceptibles d'être interprétés comme des dépotoirs, ou comme les vestiges d'un dépotoir (fig. 16) ; 2) sur la partie septentrionale du plateau, l'emplacement supposé du four (fig. 8, 9 et 15), auquel nous avons accordé une attention particulière en utilisant un miniprisme[21], chaque pierre ayant fait l'objet de 6 ou 7 relevés ; 3) le mur qui enclot la partie septentrionale du plateau, apparemment antique, dont la fonction pourrait avoir été d'isoler de l'ensemble de son environnement immédiat.

La campagne topographique réalisée en 2012 a ainsi permis d'établir le plan nécessaire à la poursuite des recherches archéologiques sur le site de Sotiras et à l'appréhension globale du terroir dont il faisait partie (fig. 2).

[20] *English Heritage* 2002; Howard 2007, 4–5.

[21] Le miniprisme permet une précision supplémentaire, mais ne peut être utilisé que pour les distances courtes : il s'agit d'un instrument idéal pour le relevé topographique d'un complexe de petites dimensions, avec une grande densité de points de détail.

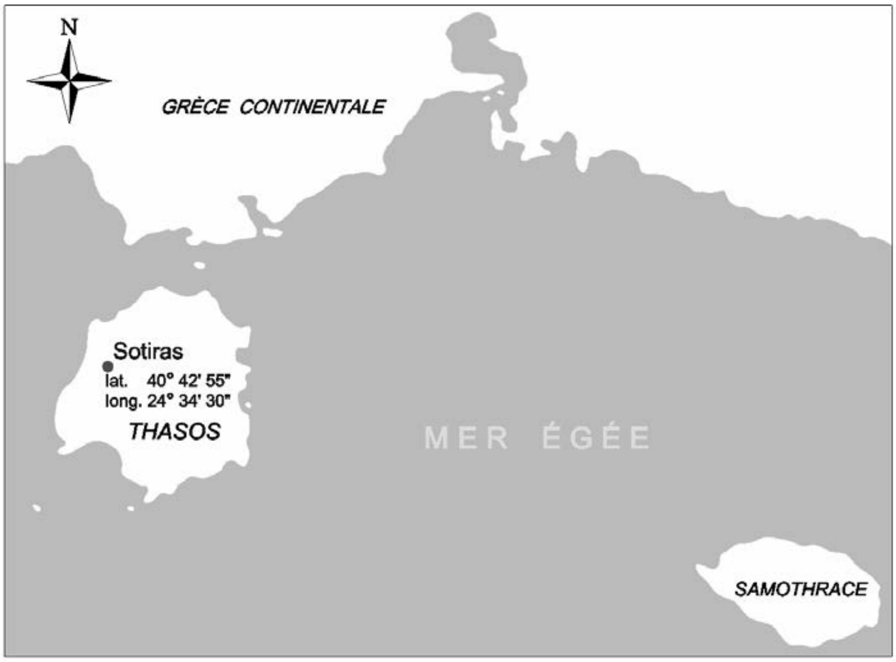

Fig. 1. Site de Sotiras. Position géographique.

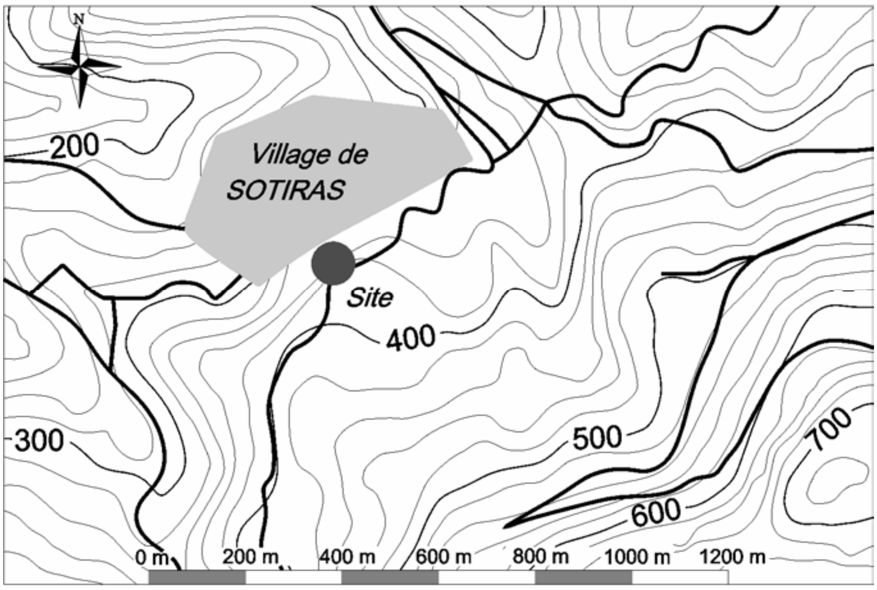

Fig. 2. Le site archéologique et ses environs.

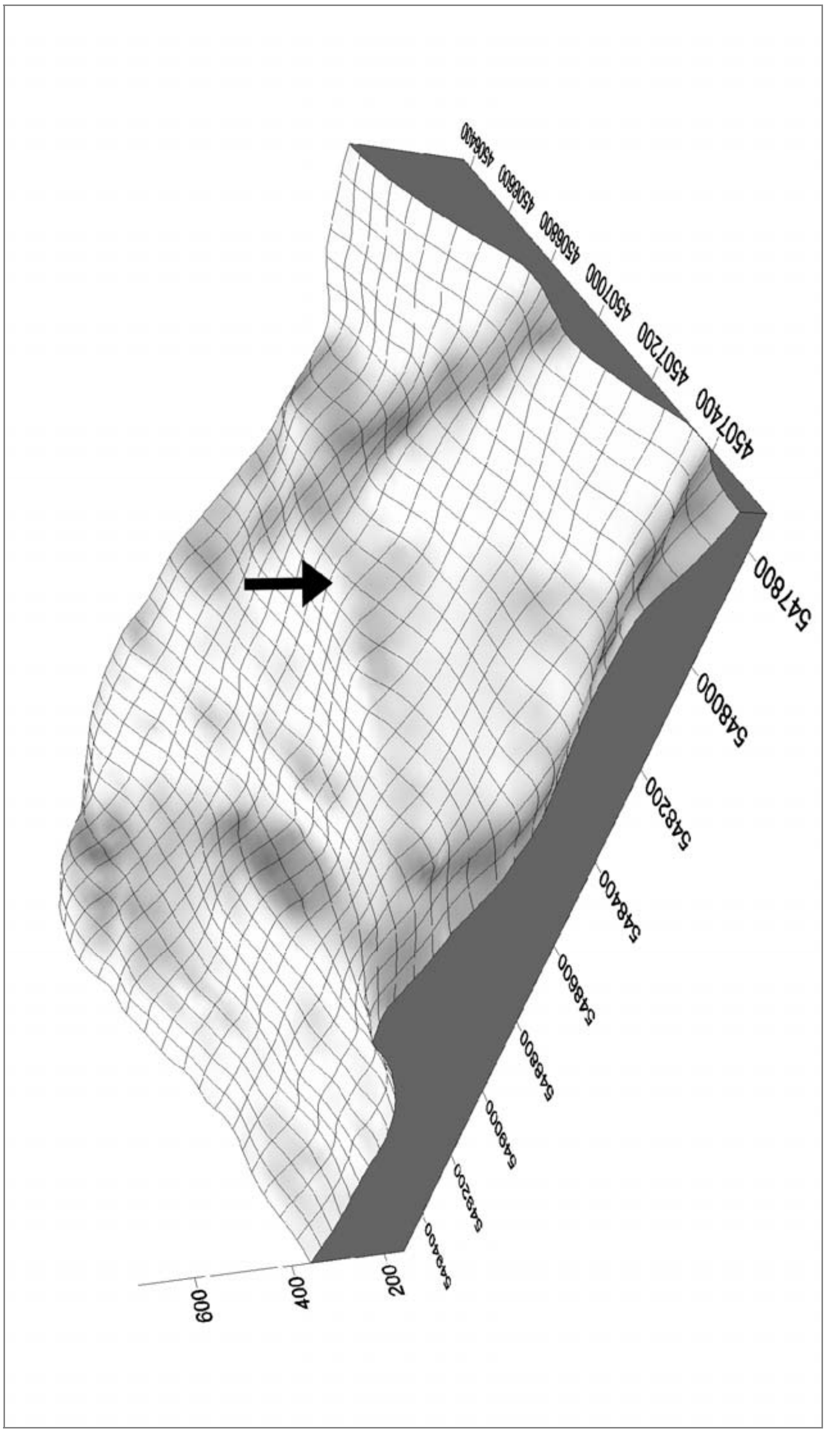

Fig. 3. Modélisation 3D.

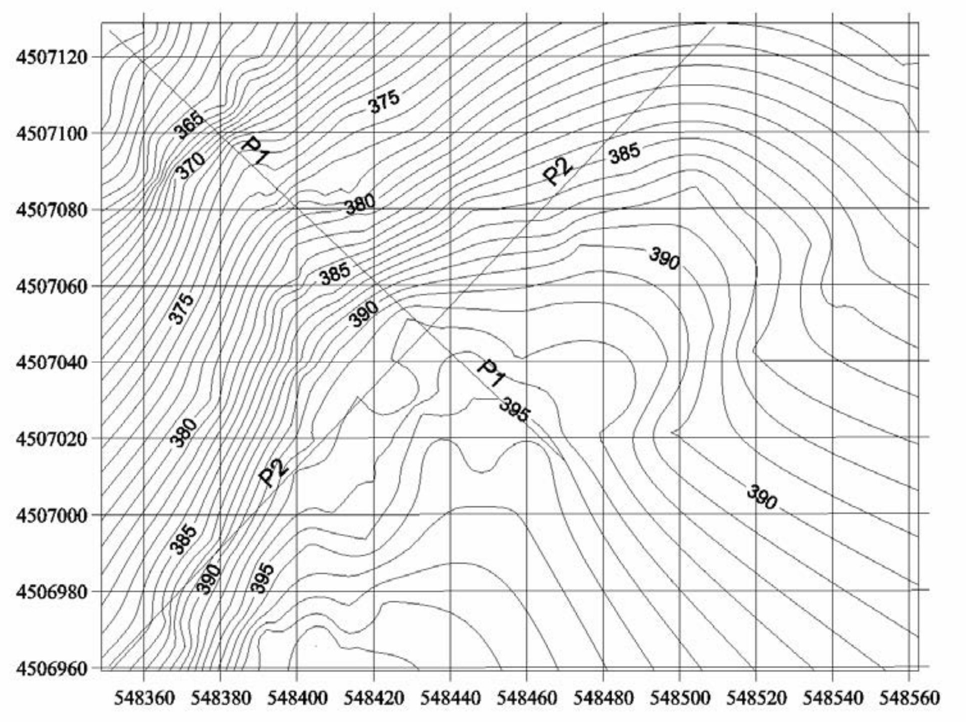

Fig. 4. Zone du site. Topographie générale.

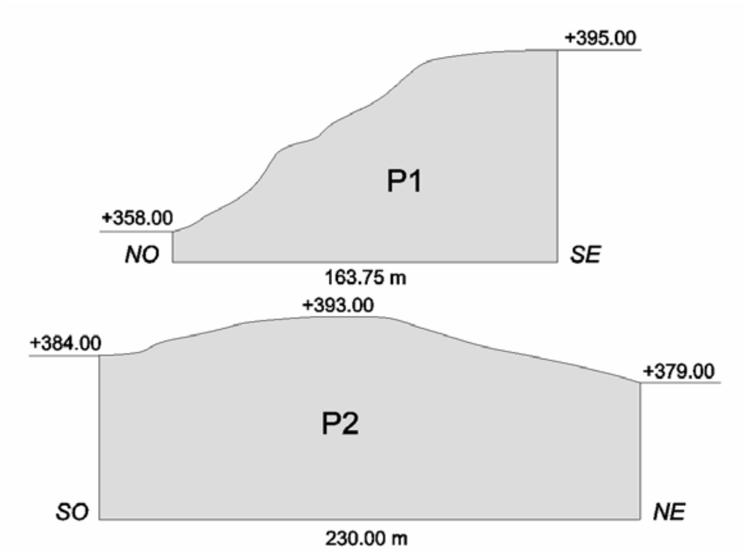

Fig. 5. Profils longitudinaux P1, P2.

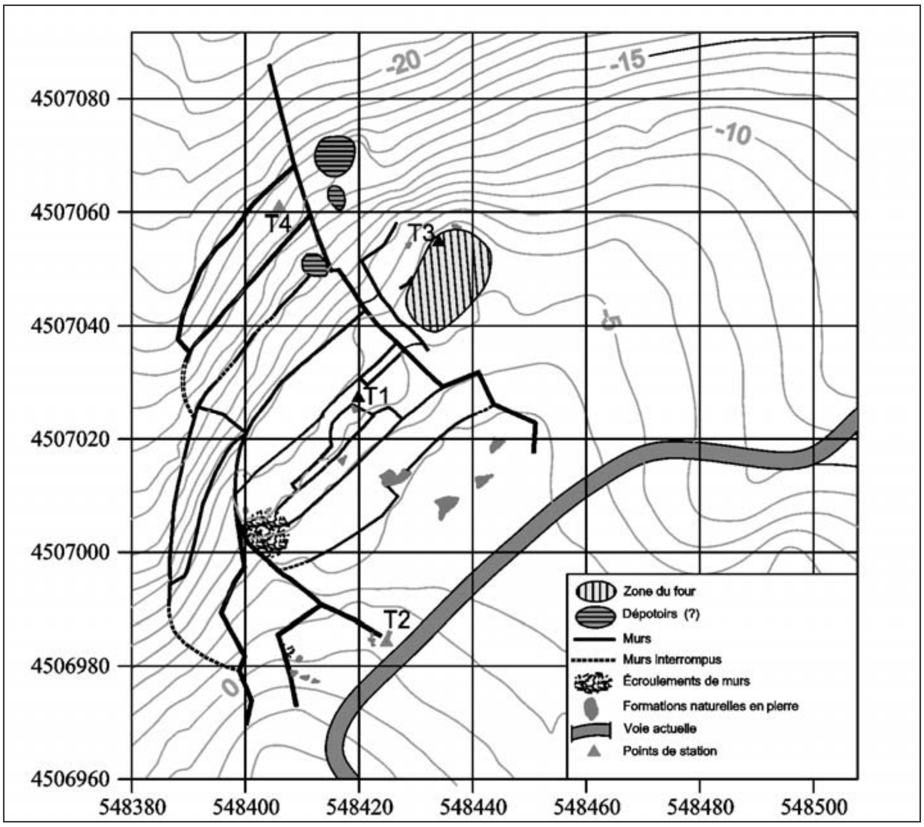

Fig. 6. Relevé topographique du site.

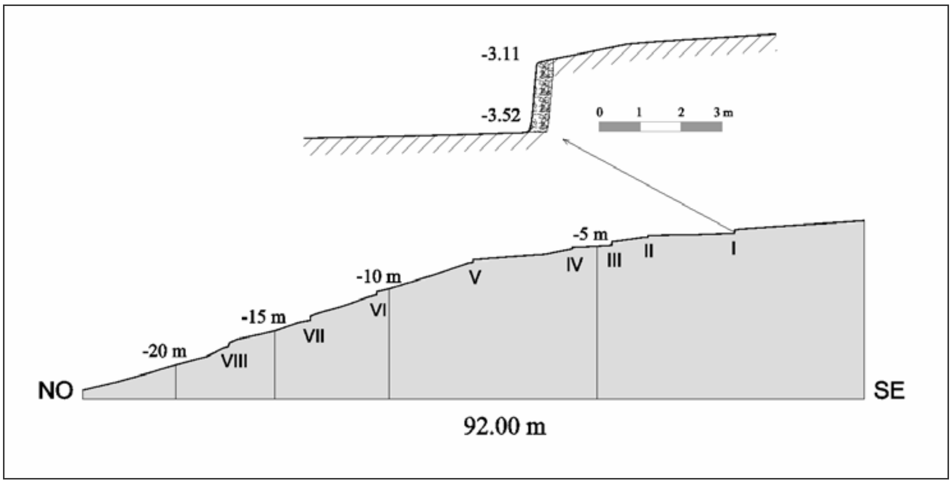

Fig. 7. Profil longitudinal Nord-Ouest – Sud-Est. Détail de terrassement.

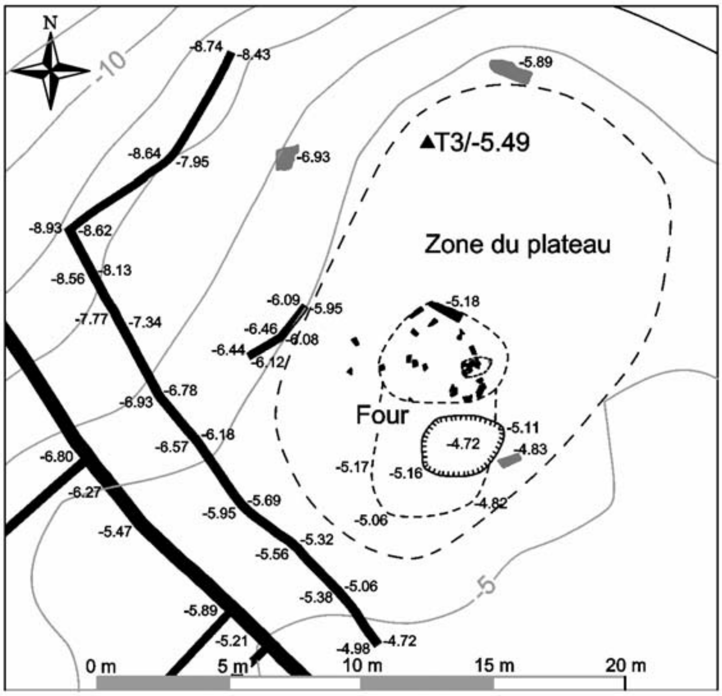

Fig. 8. Zone du four (?). Plan de situation.

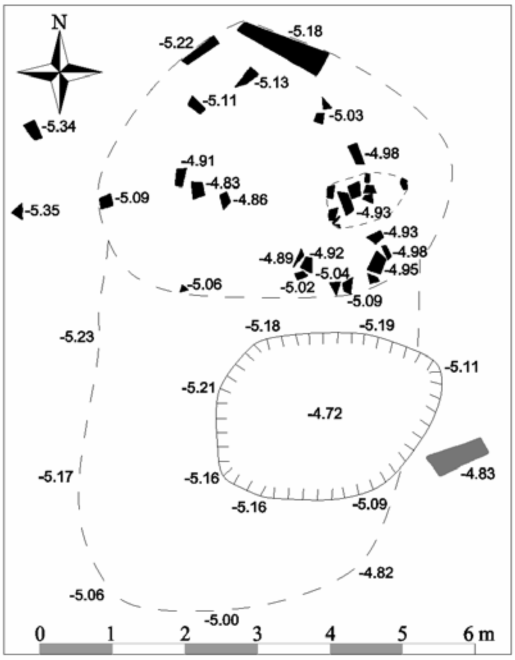

Fig. 9. Détail du four (?).

Fig. 10. Image générale de la zone du site (sur le plateau surplombant le village actuel).

Fig. 11. Pierrier contenant de nombreux débris d'amphores utilisés dans le blocage.

Fig. 12. Pierrier contenant de nombreux débris d'amphores utilisés dans le blocage, détail.

Fig. 13. Mur d’époque moderne.

Fig. 14. Terrassements d'époque moderne.

Fig. 15. Four (?) vu du Nord-Ouest.

Fig. 16. Dépotoir (?).

UN NOU ATELIER PENTRU PRODUCEREA AMFORELOR LA THASOS? SITUL DE LA SOTIRAS – STUDIU PRELIMINAR ŞI PROIECT DE CERCETARE

REZUMAT

Autorii prezintă un proiect de explorare a sitului Sotiras din insula Thasos. Beneficiind de sprijinul celei de a XVIII-a Eforii de antichităţi preistorice şi clasice, acest proiect a fost iniţiat în cadrul unui parteneriat între Universitatea din Bucureşti şi Şcoala Franceză de la Atena. În vara anului 2012 s-a desfăşurat o campanie topografică descrisă în prezenta contribuţie, căreia ar trebui să-i urmeze o campanie de săpături în 2013.

Cuvinte cheie: Thasos, atelier de produs amfore, ştampile amforice, ridicare topografică.

BIBLIOGRAPHIE

Anagnostopoulou-Chatzipolychroni 2004	Anagnostopoulou-Chatzipolychroni, E., *Σωσική ανασκαφή στην αρχαία Μένδη*, To archaiologiko ergo sti Makedonia kai Thraki 18, 133–140.
Athanasiou 2007	Athanasiou, Th., *Σωτήρος Θασίων*, Néa Smyrnè.
Bettes [3]1998	Bettes, F., *Surveying for Archaeologists*, Durham.
English Heritage 2002	*English Heritage. With Alidade and Tape. Graphical and Plane Table Survey of Archaeological Earthworks*, Swindon.
English Heritage 2003	*English Heritage. Where on Earth Are We? The Global Positioning System (GPS) in Archaeology*, Swindon.
Garlan 1979	Garlan, Y., *Koukos. Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens*, dans Holtzmann, B. *et alii* (éds.), *Thasiaca*, BCH, Suppl. 5, Athènes – Paris, 213–268.
Garlan 1986	Garlan, Y., *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos*, dans Empereur, J.-Y., Garlan, Y. (éds.), *Recherches sur les amphores grecques*, BCH, Suppl. 13, Athènes – Paris, 201–276.
Garlan 1999	Garlan, Y., *Timbres amphoriques de Thasos. I. Timbres protothasiens et thasiens anciens*, Études thasiennes 18 (= Corpus international des timbres amphoriques, 6), Athènes.
Garlan 2000	Garlan, Y., *Amphores et timbres amphoriques grecs*, Paris.
Garlan 2001	Garlan, Y., *Le timbrage des tuiles à Thasos* , dans Frei-Stolba, R., Gex, K. (éds.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey (Lausanne, 20–21 novembre 1998)*, Berne, 191–198.
Garlan 2004–2005	Garlan, Y., *En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos*, BCH 128–129, 269–329 .
Garlan, Tatlican 1998	Garlan, Y., Tatlican, I., *Fouilles d'ateliers amphoriques à Nisiköy et à Zeytinlik (Sinop) en 1996 et 1997*, Anatolia Antiqua 6, 407–422.
Howard 2007	Howard, Ph., *Archaeological Surveying and Mapping. Recording and Depicting the Landscape*, Londres – New York.

Lock 2003	Lock, G., *Using Computers in Archaeology. Towards Virtual Pasts*, London – New York.
Mascione 2006	Mascione, C., *Il rilievo strumentale in archeologia. Le Bussole*, Turin.

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1. Sotiras. Poziția geografică a sitului arheologic.
Fig. 2. Sotiras. Situl arheologic şi împrejurimile sale.
Fig. 3. Sotiras. Modelare 3D.
Fig. 4. Sotiras. Zona sitului. Topografia generală.
Fig. 5. Sotiras. Profile longitudinale P1, P2.
Fig. 6. Sotiras. Releveul topografic al sitului.
Fig. 7. Sotiras. Profil longitudinal NV – SE. Detaliu de terasare.
Fig. 8. Sotiras. Zona cuptorului (?). Plan de ansamblu.
Fig. 9. Sotiras. Cuptorul (?). Detaliu.
Fig. 10. Sotiras. Vedere generală asupra sitului (platoul de deasupra satului actual).
Fig. 11–12. Sotiras. Amenajări de piatră conținând numeroase fragmente amforice.
Fig. 13. Sotiras. Zid modern.
Fig. 14. Sotiras. Terasări moderne.
Fig. 15. Sotiras. Cuptorul (?) văzut dinspre NV.
Fig. 16. Sotiras. Depozit de deşeuri ceramice (?).

UN CAP DE STATUIE ROMANĂ DESCOPERIT LA SĂCELU, JUD. GORJ

PETRE GHERGHE*, CONSTANTIN CÎŞLARU**

Rezumat: În necropola romană din satul Maghereşti, punctul „Grui" (com. Săcelu, jud. Gorj) s-a descoperit întâmplător, cu ani în urmă, un cap de statuie feminină, realizat din calcar de Vraţa, ce poate fi încadrat în intervalul 150–250 p.Chr.

Cuvinte cheie: statuetă romană, calcar, necropolă, Maghereşti, com. Săcelu, jud. Gorj.

Pe teritoriul comunei Săcelu există un important sit arheologic aparţinând epocii romane[1], traversat de drumul ce lega valea Oltului de valea Jiului, prin Bumbeşti–Jiu, şi ajungea la Sarmizegetusa[2].

De-a lungul timpului, în acest areal arheologic s-au descoperit numeroase mărturii şi le vom aminti doar pe cele ieşite la iveală în necropola romană, identificată în satul Maghereşti, punctul „Grui": monede, înscripţii, stele funerare, coronamente de stelă, sarcofage, statui de piatră etc.[3], fiindcă au legătură cu statuia care constituie obiectul acestei prezentări.

Unele dintre aceste mărturii s-au pierdut, iar altele, din fericire, se găsesc la Muzeul Judeţean Gorj „Al. Ştefulescu" din Târgu Jiu sau la Muzeul Olteniei din Craiova.

Ne vom referi în cele ce urmează la un cap de statuetă cioplit în piatră, descoperit întâmplător cu mulţi ani în urmă „în castru"[4]. Despre acest castru, Dumitru Tudor preciza că se află în satul Häieşti, punctul „Jidovii", dar afirmaţia sa nu a fost confirmată de cercetările arheologice efectuate de către Constantin

---

* Facultatea de Drept şi Ştiinţe Administrative, Departamentul de Istorie şi Relaţii Internaţionale, Universitatea din Craiova; e-mail: petregherghe@yahoo.com.

** e-mail: victorcaslaru@yahoo.com.

[1] Castru, aşezare, necropolă, bazine în aer liber cu ape tămăduitoare, carieră de piatră etc., vezi Tudor 1968, 305; Gherghe, Calotoiu 1976, 8; Petolescu, Gherghe, Calotoiu 1978, 34.

[2] Tudor 1968, 305.

[3] Tudor 1968, 232.

[4] Sculptura a fost găsită de Mirela Anoaica din satul Häieşti, com. Săcelu, în „casa bătrânească" moştenită de la o femeie pe care a îngrijit-o. De la aceasta ştia că „piatra" a fost adusă din „castru". Ulterior, sculptura a fost donată domnului Nicolae Rotaru, directorul staţiunii balneare Săcelu şi care, cu amabilitate, ne-a oferit informaţiile precizate mai sus şi ne-a permis publicarea piesei.

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 347–353

Petolescu şi Petre Gherghe între anii 1976–1990, în colaborare cu Muzeul Judeţean Gorj „Alexandru Ştefulescu" din Târgu Jiu[5].

Capul de statuie este lucrat dintr-o rocă cochiliferă gen „calcar de Vraţa" şi are înălţimea de 0,42 m, iar lăţimea (grosimea), în dreptul frunţii, de 0,21 m. Sculptura redă un cap de femeie, aproximativ în mărime naturală, despre care credem că face parte din categoria monumentelor funerare. Deşi executată simplist, dacă avem în vedere detaliile portretistice, lucrarea reuşeste să evidenţieze trăsăturile specifice personajului pe care îl reprezintă. Femeia are părul tuns scurt, mai mare spre creştet, cu breton şi o scurtă cărare la mijlocul frunţii, părul acoperă urechile şi se termină pierdut la ceafă, sugerând un fel de „bordură", lăsând „impresia unei coafuri moderne"[6]. Faţa este prelungă, nasul drept, sprâncenele uşor arcuite, ochii migdalaţi, pomeţii evidenţi, gura mică cu buze cărnoase şi bărbia scurtă. Gâtul măsoară 0,14 m lungime şi asigură stabilitatea sculpturii.

O sculptură cu dimensiuni apropiate este capul zeului Apollo, care are înălţimea de 40 cm şi a fost descoperit în perioada 2001–2002 în *villa rustica* de la Rohrdorf, situată în aria localităţii antice Sumelocenna, în prezent Rottenburg, din provincia *Germania Superior*, unde s-a găsit o galerie de divinităţi sculptate în gresie locală, iniţial pictate, reprezentând pe Marte, Mercur, Diana, Minerva, Venus şi Apollo[7].

Nu ştim cum arăta soclul sculpturii, dacă a avut inscripţie şi ce conţinea, dar sigur acesta era mai înalt, pentru a scoate în evidenţă statuia şi a atrage atenţia trecătorilor. Susţinem aceasta pentru că în antichitate, după afirmaţia lui Al. Stănescu, monumentul funerar era o preocupare importantă, era o modă, era o dorinţă generală, deoarece se considera că el „asigura o cu totul altă nemurire, o imortalitate terestră datorată memoriei semenilor". Era „o formă postumă de prezentare a propriei imagini celorlalţi (...) şi pe care dorea să o transmită posterităţii"[8]. Desigur, se pleca de la premisa că „faptele asigură imortalitatea celestă", pe când statuia, monumentul „îi asigură imortalitatea terestră"[9] şi „păstrează chipul celui dispărut dintre cei vii"[10].

Deşi o asemenea lucrare trebuia să fie impunătoare şi reprezentativă[11], sculptura în discuţie reprezintă un cap de femeie căruia îi lipsesc unele detalii, specifice unui artist consacrat. Plecând de la această observaţie, presupunem că cel care a executat lucrarea era un lapicid poate mai puţin pretenţios sau cel care a comandat-o nu era foarte preocupat de detaliile execuţiei.

[5] Vezi şi Aniţei *et alii* 1992, 148.

[6] Pentru maniera de descriere, vezi Floca, Wolski 1973, 42.

[7] Trumm 2005, 287, fig. 362, dreapta.

[8] Stănescu 2003, 97.

[9] Stănescu 2003, 101.

[10] Stănescu 2003, 106.

[11] Excludem ideea că sculptura la care facem referire putea fi ataşată la o statuie executată anterior, prin amplasarea capului, situaţie întâlnită în cazul statuilor din marmură descoperite în necropola aşezării romane de la Ostia, Italia. Vezi fig. 2 (foto P. Gherghe).

În acest context, bănuim că, pentru lucrările executate de asemenea sculptori, materia primă era reprezentată de roci de calitate inferioară, mai puţin rezistente (roci spongioase, calcare şi marne grezoase, gresie microconglomeratică etc.), găsite adesea în zonă[12] sau aduse de la sud de Dunăre, cum este cazul calcarului de Vraţa. Aceste sculpturi aveau, în majoritate, dimensiuni reduse, fiind probabil comandate de persoane cu posibilităţi financiare modeste.

În cazul nostru, atelierul meşterului se putea afla într-o aşezare mai mult sau mai puţin apropiată de Săcelu, dar recunoscută pentru atelierele de sculptură. În acest sens, amintim centrele de la *Drobeta*–Turnu Severin şi *Romula*–Reşca, considerate de specialişti ca făcând parte din „zona etno-culturală 2”[13]. Nu excludem nici varianta ca sculptura să fi fost executată la sud de Dunăre, poate în centrul de la *Oescus* (dacă avem în vedere materia primă), situat în faţa celui de la *Sucidava*, centru despre care se ştie că în epoca romană a avut intense legături comerciale cu zona nord-dunăreană[14].

În acest context, ne este foarte greu să precizăm locul în care a fost executată sculptura descoperită la Săcelu, dar înclinăm să credem că ea provine de la *Oescus*, unde probabil lucrau şi meşteri pietrari veniţi din Asia Mică, această provenienţă putând explica, poate, trăsăturile asiatice ale feţei, sugerând totodată şi menţinerea legăturilor comunităţilor de credincioşi din Dacia cu altele similare din zona lor de provenienţă (*Asia Minor*)[15].

Sculptura la care facem referire aparţine epocii romane şi ne reţine atenţia din punct de vedere artistic prin schematismul cu care a fost cioplită, reprezentând o modă în secolul al III-lea[16], dar ea se impune prin mesajul pe care ni-l transmite în legătură cu viaţa spirituală a acestei perioade.

Despre necropola romană de la Maghereşti, punctul „Grui”, com. Săcelu, Dumitru Tudor ne informează că aici s-au mai descoperit: o bază de stelă funerară, partea superioară a altei stele, un coronament de marmură cu doi lei funerari, un leu rupt de la un coronament de stelă funerară, *o statuetă de piatră*[17]. De asemenea, într-un raport din 1907, Grigore Tocilescu preciza că la „Jidova” (azi „Jidovii”) s-au găsit „monede romane , resturi de băi, pietre sculptate şi *trei statui din piatră*”[18].

---

[12] O asemenea carieră de extracţie a rocilor de tip gresie microconglomeratică, folosită în contrucţii, dar şi pentru lucrări funerare, a fost cercetată la Săcelu–Băi, în punctul „Buha”, începând din anul 1987, de către P. Gherghe şi Gh. Calotoiu (vezi Aniţei *et alii 1992*, 154). În anul 1982, tot în necropola de la „Grui”, a fost descoperită o stelă funerară, executată dintr-un material relativ moale, care se desfăcea în plăci şi era susţinută, la mormânt, în poziţie verticală, de patru blocuri de dimensiuni mari, executate din acelaşi material procurat pe plan local. Se păstrează la Muzeul judeţean „Al. Ştefulescu” din Târgu Jiu şi a fost publicată de C.C. Petolescu (Petolescu 1982, 120–121; Petolescu 1983, 367, nr. crt.102).

[13] Diaconescu 2005, 435.

[14] La *Sucidava* (Celei–Corabia, jud. Olt) s-au descoperit atât sculpturi lucrate din calcar de Vraţa, cât şi numeroase blocuri din aceeaşi rocă în zidurile cetăţii.

[15] Diaconescu 2005, 442–443.

[16] Covacef 2002, 319.

[17] Tudor 1968, 227.

[18] Dosar Muzeul Naţional de Antichităţi, 1907, p. 37 (*apud* Tudor 1968, 227).

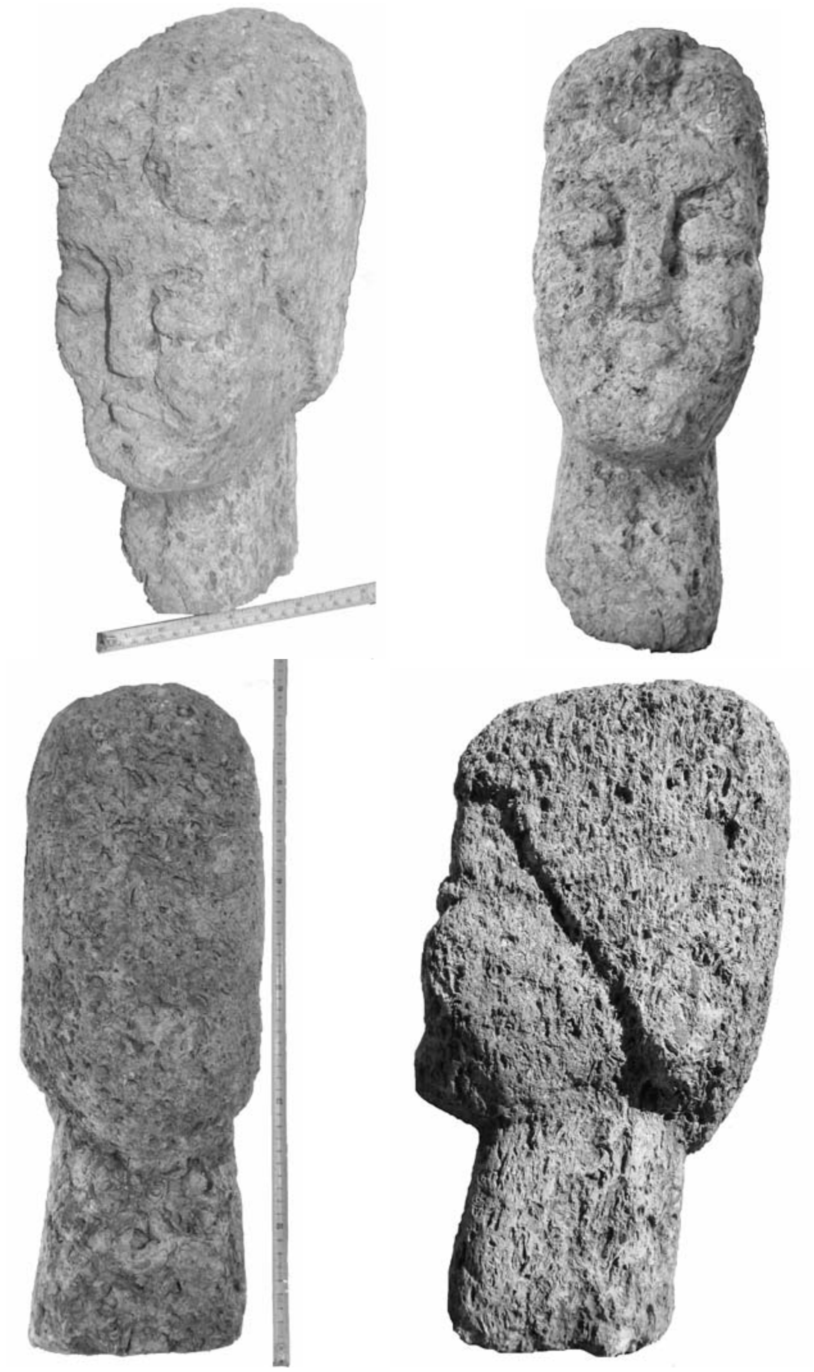

Fig. 1. Magherești, punctul „Grui", com. Săcelu, jud. Gorj. Cap de statuie feminină:
1–2. vedere din față; 3. vedere din spate; 4. profil.

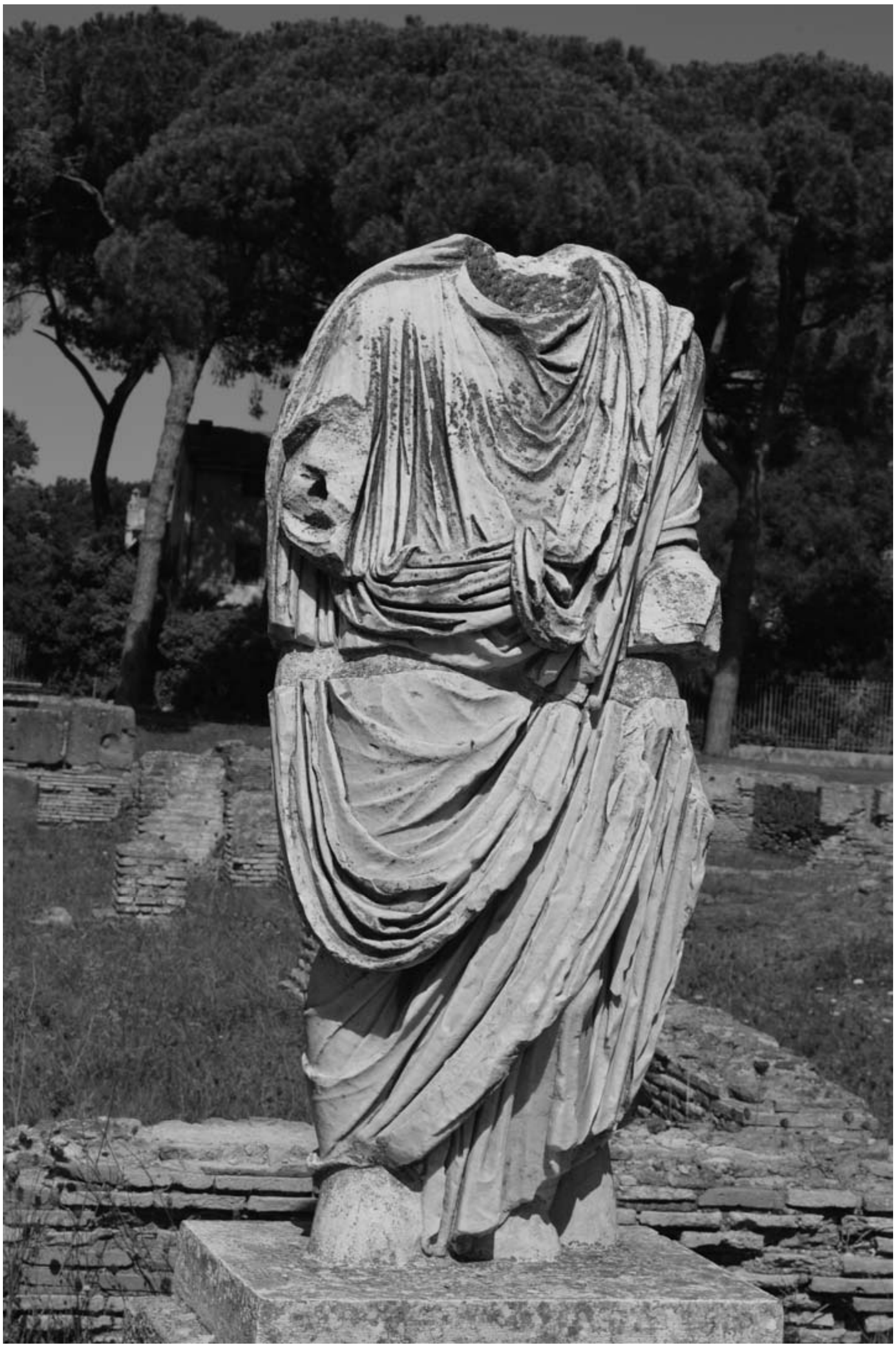

Fig. 2. Ostia. Necropola aşezării romane. Statuie din marmură căreia i se ataşa capul.

Referitor la locul de descoperire a sculpturii la care am făcut referire, ne exprimăm convingerea că aceasta a fost recuperată, cu mulţi ani în urmă[19], tot din necropola romană situată în satul Maghereşti, punctul „Grui”, şi nu din presupusul castru din Hăieşti, punctul „Jidovii”[20], de care necropola romană se delimitează topografic doar prin drumul comunal[21]. Această sculptură ar fi, dacă avem în vedere informaţiile lui Grigore Tocilescu, a patra descoperită la Săcelu, iar, după spusele lui Dumitru Tudor, a doua.

Cronologic, capul de statuie romană, ce reprezintă o femeie cu faţa prelungă şi „părul tăiat scurt”, în vârstă de circa 40–45 de ani, aparţine secolelor II–III p.Chr., mai precis sfârşitului secolului al II-lea şi începutului secolului al III-lea[22]. Totodată, dacă avem în vedere faptul că „ prima jumătate a secolului al III-lea a constituit apogeul civilizaţiei romane în Dacia, (iar) comenzile de statui funerare sau votive au devenit frecvente”[23], chiar şi schematic realizate, putem aprecia că lucrarea aparţine din punct de vedere cronologic perioadei cuprinse între anii 150–250 p.Chr. şi este contemporană cu necropola.

HEAD OF A ROMAN STATUE FOUND AT SĂCELU, GORJ COUNTY

ABSTRACT

In the Roman necropolis at Maghereşti “Grui” (commune Săcelu, Gorj County), years ago, it was found by chance, the head of a female figurine, made of Vratza limestone, dating from IInd–IIIrd centuries A.D.

Key-words: Roman statuette, limestone, necropolis, Maghereşti – Săcelu, Gorj County.

BIBLIOGRAFIE

Aniţei *et alii* 1992 — Aniţei, L., Gherghe, P., Huică, I., Lăceanu, I., Ionescu, Al., Şincan, M., *Băile Săcelu*, Litua 5, 145–186.

[19] Vezi *supra* nota 4; Gherghe 1985, 47–57; Gherghe 1985a, 129; Gherghe 2000, 45.

[20] Castrul a fost menţionat de Al. Ştefulescu, Gr. Tocilescu, apoi de D. Tudor, care preciza că acesta avea „menirea nu numai să păzească izvoarele minerale, dar mai ales să controleze şi supravegheze drumul roman ce ducea pe sub munţi la Sarmizegetusa (Tudor 1968, 305). Ulterior, D. Tudor a revenit asupra informaţiei, precizând că la Săcelu este „în realitate numai o aşezare civilă romană” (Tudor 1968, 227; Gherghe, Calotoiu 1976, 8).

[21] Considerăm util să facem această precizare, deoarece nu toţi localnicii ştiu unde a fost descoperită necropola romană şi pentru majoritatea dintre ei noţiunea de „castru” este valabilă pentru toate punctele arheologice în care s-au făcut cercetări (aşezarea civilă, clădirea cu instalaţie termală, necropola etc.).

[22] Covacef 2002, 315.

[23] Diaconescu 2005, 441. Ne exprimăm regretul că nu am avut acces la lucrarea autorilor D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BARIntSer 55, 1979. Totodată, mulţumim şi pe această cale colegilor şi prietenilor Sorin Cociş (Cluj–Napoca) şi Zaharia Covacef (Constanţa) şi, nu în ultimul rând, doamnei Cristina Alexandrescu (Bucureşti) pentru sprijinul dat în obţinerea unor importante lucrări bibliografice.

Ciongradi 2007	Ciongradi, C., *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, Cluj–Napoca.
Conrad 2004	Conrad, S., *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie,* Leipzig.
Covacef 2002	Covacef, Z., *Arta sculpturală în Dobrogea romană în sec. I–III p. Chr.*, Cluj–Napoca.
Diaconescu 2005	Diaconescu, A., *Statuaria majoră în Dacia romană,* vol. 1–2, Cluj–Napoca.
Floca, Wolski 1973	Floca, O., Wolski, W., *Aedicula funerară în Dacia romană,* BMI 42, 3, 3–52.
Gherghe 1985	Gherghe, P., *Dovezi ale continuității dacice în aşezarea romană de la Săcelu*, AO S.N. 4, 47–57.
Gherghe 1985a	Gherghe, P., *Continuitatea daco–romană reflectată în descoperirile de la Săcelu* (județul Gorj), Symposia Thracologica 3, 129–131.
Gherghe 2000	Gherghe, P., *O mărturie a practicării agriculturii în epoca romană la Săcelu, județul Gorj*, Litua 8, 45–50.
Gherghe, Calotoiu 1976	Gherghe, P., Calotoiu, Gh., *Săcelu – străveche aşezare romană*, Gazeta Gorjului 9, 1222, 7 august 1976, 8
Petolescu 1982	Petolescu, C.C., *Note epigrafice*, VI, SCIVA 33, 1, 119–124.
Petolescu 1983	Petolescu, C.C., *Cronica epigrafică a României (II, 1981–1982)*, SCIVA 34, 4, 363–385.
Petolescu, Gherghe, Calotoiu 1978	Petolescu, C.C., Gherghe, P., Calotoiu, Gh., *Aşezarea romană de la Săcelu – Gorj*, Litua 1, 33–38
Stănescu 2003	Stănescu, Al., *Semnificația socială a monumentului funerar,* în Bărbulescu, M. (coord.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj–Napoca, 95–106.
Trumm 2005	Trumm, J., *Eine römische Göttergalerie auf dem Land? Der Skulpturenfund von Rohrdorf,* în Archäologisches Landesmuseum Baden-Würtemberg (ed.), *Imperium Romanum. Roms Provinzen an Neckar, Rhein und Donau*, Stuttgart/Esslingen am Neckar, 286–289.
Tudor 1968	Tudor, D., *Oltenia romană,* ediția a III-a, Bucureşti.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Maghereşti “Grui” – Săcelu, Gorj County. Head of a statuette: 1–2. front view; 3. rear view; 4. profile.

Fig. 2. Ostia. The Roman necropolis. Marble statue with interchangeable head.

INFORMAȚII DESPRE CURTEA DOMNEASCĂ DIN CÂMPULUNG ŞI ALTE ELEMENTE DEFENSIVE, ÎN PRIMA PARTE A SECOLULUI AL XV-LEA, ÎNTR-UN IZVOR RECENT PUBLICAT

GHEORGHE I. CANTACUZINO[*]

Rezumat: Un articol, recent publicat de Liviu Cîmpeanu, reproduce un fragment dintr-un izvor descoperit, transcris şi tradus de autor: un raport al lui Nicolaus de Redwitz către Marele Maestru al Ordinului, Paul de Rusdorf, scris la Marienburg (Feldioara), la 11 aprilie 1427, relatând evenimentele din cursul campaniei regelui Sigismund de Luxemburg în Ţara Românească la care luase parte. Relatând desfăşurarea campaniei din primăvara anului 1427, textul cuprinde informații importante privind anumite elemente defensive. Cetatea Piatra Craiului (Königstein), considerată Burgwall (cetate cu val şi şanţ), situată între Ţara Bârsei şi Ţara Românească, primul loc în care s-a oprit regele, care a pus să i se pregătească acolo o cameră într-o casă de lemn din interiorul zidurilor, poate fi identificată cu cetatea Oratia. Se menționează că regele, în fruntea oastei, a trecut munții într-un oraş deschis, Câmpulung, unde se afla o curte „rea" în care domnul român îşi avusese tabăra, începând să o întărească cu şanţuri şi palisade, împotriva turcilor. Se dovedeşte astfel că vechea curte de la Câmpulung a mai servit uneori ca reşedinţă domnească după mutarea acesteia la Argeş.

Mențiunea începerii întăririi curții cu şanţuri şi palisade trebuie pusă în legătură cu descoperirea, prin cercetări arheologice, pe latura de sud a ansamblului, a urmelor de fortificare cu şanţ şi val, întărit în unele locuri cu bârne de lemn. Observațiile stratigrafice arată că amenajarea valului şi şanţului a urmat cu puțin construcțiilor curții din secolul al XIV-lea. Unele diferențe între situația stratigrafică şi tehnica de construcție a valului în zona de sud-est şi cea de sud sau de sud-vest permit ipoteza că amenajarea valului şi şanţului s-a făcut în mai multe etape, începând din zona de sud-est. Ţinând seama de aceste deosebiri, precum şi de durata scurtă a prezenței regelui Sigismund la Câmpulung (retras din Ţara Românească la vestea pericolului unui atac otoman cu forțe mult superioare şi ajuns la Feldioara la 8 aprilie 1427), se poate presupune că fortificațiile cu val şi şanţ fuseseră amenajate pentru apărarea curții din secolul al XIV-lea, iar în 1427 au fost efectuate extinderi, completări şi refaceri ale acestora.

Cuvinte cheie: Ţara Românească, Câmpulung, curte domnească, Dan II, Sigismund de Luxemburg, Nicolaus von Redwitz(er), cetatea Piatra Craiului, fortificaţii, val, şanţ, palisadă.

A apărut recent în revista „Studii şi Materiale de Istorie Medie", vol. XXX, 2012, p. 55–76, articolul *Dan al II-lea, Sigismund de Luxemburg şi cruciada târzie. Un document inedit din arhiva Ordinului Teutonic*, semnat de Liviu Cîmpeanu. Cunoaşterea evenimentelor legate de acțiunile antiotomane din al treilea şi de la începutul celui de al patrulea deceniu al secolului al XV-lea, de raporturile

[*] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti

domnului Țării Românești Dan al II-lea cu regele Ungariei, este îmbogățită cu datele unui important izvor inedit a cărui identificare în arhive, transcriere și traducere reprezintă marele merit al autorului. În anexa studiului este publicat un fragment din textul unui raport al cavalerului teuton, Nicolaus de Redwitz[1], către Marele Maestru al Ordinului, Paul de Rusdorf, scris la Marienburg (Feldioara), la 11 aprilie 1427, referitor la campania în Țara Românească a regelui Sigismund de Luxemburg, la care participase, fiind chemat în sfatul acestuia pentru a discuta aducerea Ordinului în regat[2]. Acest izvor cuprinde informații de o deosebită importanță privind desfășurarea amintitei campanii militare împotriva lui Radu Prasnaglava, ajutat de otomani și, în acest context, despre anumite elemente defensive, interesând în mod special cele referitoare la Câmpulung și la curtea domnească de aici. Asupra acestor elemente voi insista, întrucât sunt întregite și nuanțate datele cunoscute, pe care le-am prezentat recent[3].

Vom recapitula evenimentele expuse în raportul lui Claus von Redwitz, riguros analizate în articolul în a cărui anexă a fost publicat parțial documentul[4]. Regele Sigismund a plecat, probabil în săptămâna de după Buna Vestire din 25 martie, din Țara Bârsei, oprindu-se la cetatea Piatra Craiului. Aici i s-a pregătit o cameră într-o casă de lemn între vechile ziduri. Apoi a pornit cu ostașii și călăreții (4000 de orășeni și țărani și 600 de călăreți) peste munte, în Țara Românească, într-un oraș deschis, Câmpulung. Aici se afla o curte „rea", în care Dan al II-lea își avusese înainte tabăra, iar regele a început să o fortifice cu șanțuri și palisade, pentru a se apăra de turci. Iscoadele regelui, încredințate lui Dan Vodă, au aflat că sultanul trecuse peste mare în Dobrogea cu 11000 de oșteni, al căror număr sporea, urmărind confruntarea cu regele. Aflând acestea, regele a plecat din Țara Românească în Țara Bârsei, ajungând la Feldioara la 8 aprilie. Se știa că regele s-a aflat la Câmpulung pe 2, 4 și 6 aprilie, când a semnat aici documente; prezența sa aici nu a fost, așadar, prea îndelungată.

Despre locul în care s-a oprit regele după plecarea din Țara Bârsei se specifică: „la o veche cetate cu valuri de pământ numită Piatra Craiului, situată între Țara Bârsei și Țara Românească și între vechile ziduri se află o casă de lemn; acolo a pus să i se pregătească o cameră" (*uf em alt burgwal genant der konigstein, gelegen czwischen worczland und der grossen walachey, und saczt in das alte gemewer ein haus von holcz; das lis er an bereiten czimer, mit im do hin firen*). Situarea sa pe drumul ce ducea din Țara Bârsei spre Câmpulung este un argument pentru identificarea cu cetatea Oratia de la nord de Rucăr[5]. Numirea ei, *Burgwall*,

[1] Nicolaus de Redwitz apare uneori în varianta germană drept Claus von Redwitz.

[2] Mai târziu, după 1429, când Banatul Severinului a fost încredințat Ordinului teuton, Nicolaus de Redwitz, aflat în fruntea cavalerilor chemați în regat, avea să capete titlul de ban de Severin (*Hurmuzaki* I–2, 564, 591, 599; vezi Onciul 1968, 136–137 = Onciul 2006, 508–509.

[3] Cantacuzino 2011.

[4] Cîmpeanu 2012, 65–69.

[5] În legătură cu această identificare, vezi Cantacuzino 2001, 172–174. Precizarea situării sale între Brașov și Câmpulung este o dovadă în plus împotriva încercării de a identifica cetatea Piatra Craiului cu fortificația de la Tabla Buții (Cantacuzino 2001, 182–183).

arată că era întărită cu șanțuri și valuri, nu că ar fi fost o cetate de pământ (*Wallburg*). De altfel, se precizează că între vechile ziduri (*in das alte gemewer*) se afla o casă de lemn, ceea ce corespunde urmelor de clădiri de lemn găsite, în urma săpăturilor din 1905, în interiorul incintei de zid. Aprecierea ca vechi a fortificației și zidurilor nu este neapărat un indiciu în privința datării, putându-se referi la starea acestora. În privința apartenenței cetății, dacă specificarea situării ei „între Țara Bârsei și Țara Românească" (*czwischen worczland und der grossen walachey*) nu este concludentă, faptul că regele „a pus să i se pregătească o cameră" acolo arată că fortificația se afla la acea dată sub controlul său. Chiar dacă raportul nu o afirmă explicit, se poate deduce că, în apropierea cetății, regele fusese așteptat de oastea cu care a trecut în Țara Românească.

Raportul lui Claus von Redwitz menționează trecerea regelui și a oștii sale peste munte în Țara Românească, la Câmpulung, oraș deschis; acolo se afla o curte proastă (rea) unde înainte își avusese românul (Dan al II-lea) tabăra (*in ein offene stat genant dy langaw, do leit ein slecht hoff ynnen, do ein vorwesen der walachen sein leger hat*). Existența curții domnești la Câmpulung este așadar explicit atestată de un izvor sigur din prima parte a secolului al XV-lea. Termenul *ein slecht hoff* nu trebuie interpretat neapărat ca „o curte degradată", ci în sensul unor clădiri „rele", ale căror calități nu se ridicau probabil la nivelul pretențiilor cuiva dintr-o suită regală. Textul arată în mod cert că aici au locuit atât domnul Țării Românești, Dan al II-lea, cât și Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, în timpul campaniei din primăvara anului 1427. După prezența aici a lui Basarab I și a lui Nicolae Alexandru, este încă o dovadă că, după ce Vladislav I își stabilise *residencia* la Argeș, Câmpulungul a mai putut fi uneori folosit ca loc de reședință a domnului, cum a fost cazul în august 1413, când Mircea cel Bătrân s-a aflat la Câmpulung, unde a reînnoit privilegiile brașovenilor, în zilele de 6 și 25 ale lunii[6]. De altfel și mai târziu, în timpul lui Neagoe Basarab[7], Câmpulungului îi era încă atribuită calitatea de oraș de scaun.

Scrisoarea menționează lucrări de fortificare la Câmpulung prilejuite de venirea regelui Sigismund, cu ocazia campaniei din primăvara anului 1427. Se relatează că, ajuns la vechea curte, regele „a început să o fortifice cu șanțuri și palisade pentru a se apăra de turci" *(vnd underwant sich den czubefesten, mit graben vnd plancken, durch enthaldung der Torken)*.

Această mențiune trebuie legată de descoperirea unor elemente de fortificare ale reședinței domnești din Câmpulung, prin cercetările arheologice[8] ale căror rezultate este util să fie reamintite. Către limita de sud a ansamblului au fost

[6] *DRH*, D, I, nr. 120–121.

[7] În 1517, Neagoe Basarab îngăduia brașovenilor „să târguiască numai unde este scaunul domniei mele, la Târgoviște și la Câmpulung și la Târgșor, în aceste mai sus zise scaune să târguiască brașovenii și bătrânii bârseni" (Bogdan 1902, 152).

[8] Vezi Cantacuzino 2011, 57 și urm.

descoperite urmele unui val de pământ cu șanț la exterior. Acest val era amenajat din bolovani cu pământ sau din pământ bătătorit, amestecat în unele locuri cu pietre sau cu pietriş. În unele zone, el era întărit, pe ambele părți, de bârne de lemn ale căror urme au fost observate în săpături. Prin cercetări arheologice, valul a fost secționat în trei puncte diferite de pe latura de sud a ansamblului, la care s-a adăugat parțial un al patrulea (în S.5/1975, S.2/1975, S.7/1976, parțial în S.25/2004).

În partea de sud-est a ansamblului, la circa 12–14 m de colțul de sud-est al terasei (în dreptul bisericii bolniței, în S.5/1975), valul are lățimea de circa 8,80 m, iar urmele sale se păstrează până la înălțimea de circa 1,20 m. El a fost amenajat din bolovani de râu de dimensiuni diferite şi pământ, aşezate în două straturi groase separate de un strat subțire de pământ. Valul era întărit de bârne de lemn, mărginindu-l spre interior şi exterior; locul acestora se observa prin urmele a două şanțuri înguste de circa 0,50 m şi adânci de 0,80–0,90 m. La circa 2,40 m de urmele şănțuirii dinspre sud, se află actualul zid de incintă. Configurația terenului sugerează că şanțul de apărare se putea afla în spațiul de la exteriorul acestuia. Valul a fost amenajat deasupra unui strat, cu grosimea de 0,15–0,20 m, de pământ cenuşiu-gălbui, cu urme de pietriş, situat deasupra solului gălbui steril.

Urme ale valului de pământ au fost găsite şi în alte puncte în partea de sud a ansamblului. La sud-est de biserica voievodală, cu circa 40 m spre vest față de punctul mai înainte menționat (la capătul de sud al S.25/2004), pe o lungime de circa 3,50 m, continuând şi în partea nesăpată spre sud, a fost descoperit un strat de pământ gălbui nisipos cu pietriş, cu un strat subțire de pământ cenuşiu compact deasupra, straturi apărând pe profil cu partea superioară arcuită. La sud de biserica voievodală (în S.7/1976, la circa 64 m vest de S.5/1975, într-un loc afectat de o săpătură modernă, de mari dimensiuni), valul de pământ era situat la circa 26 m sud de biserică şi la circa 12 m de zidul din jurul acesteia, având o lățime de circa 8 m şi înălțimea păstrată de circa 1,40 m. Valul, din pământ cu mult pietriş, a fost amenajat aici deasupra unui strat de pământ cenuşiu, suprapus humusului de peste solul steril, strat în care se aflau puține fragmente ceramice ce pot data din secolul al XIV-lea, granule de mortar şi mici bucăți de cărămidă sau piatră. Şanțul de apărare, aflat la circa 2,70 m de val, avea o adâncime ce depăşea 2 m. Unele urme pot fi interpretate ca aparținând locului unor pari de lemn. În fine, cu circa 12–14 m mai spre vest (în S.2/1975, la sud de casa de la sud-vest de biserică) valul, din straturi de pământ cenuşiu, cenuşiu-gălbui şi gălbui nisipos, avea o lățime de circa 8,10 m. Şanțul, cu o lărgime de circa 4,50 m, se afla aici la circa 1,40 m de val. În această zonă nu au fost sesizate urme de amenajare de lemn.

Înălțimea inițială a valului, cu elementele sale componente, ca şi forma sa exactă, sunt greu de apreciat. El se întindea pe toată latura de sud a ansamblului, atât în dreptul bisericii voievodale, cât şi al locului unde se poate presupune că s-au aflat casele domneşti. Este greu de apreciat dacă valul apăra numai zona de sud, probabil mai expusă. Se pot pune întrebări în legătură cu latura de est, lângă terasa

abruptă, unde el nu a fost descoperit, aşa cum s-a întâmplat spre sud[9]. În partea opusă a ansamblului, dincolo de latura de vest a zidului din jurul bisericii, exista o adâncitură naturală a terenului. Situația dinspre nord nu este cunoscută, acea zonă nu a putut fi cercetată din cauza construcțiilor moderne.

Observațiile stratigrafice[10] au arătat că nivelul de amenajare a valului se suprapune în partea de sud-est depunerii anterioare locuirii medievale, iar spre sud-vest – unui strat cu puține materiale ceramice din secolul al XIV-lea şi unor morminte. Aceasta a permis presupunerea că acest element defensiv era legat cronologic de vechea curte domnească. S-a presupus amenajarea sa în secolele XIV–XV, ulterior unor prime manifestări de locuire din secolul al XIV-lea, iar la sud de biserică, după ridicarea zidului care o împrejmuia. Au putut fi observate anumite diferențe între situația stratigrafică din partea de est şi din cea de vest, ceea ce, împreună cu deosebirile în privința tehnicii de amenajare, permite ipoteza că ridicarea valului s-a efectuat în mai multe etape, începând cu partea de sud-est a ansamblului[11].

Valul şi-a pierdut importanța defensivă când reşedința de la Câmpulung nu a mai fost folosită de domnii Țării Româneşti. Către mijlocul secolului al XV-lea, ansamblul a început să sufere transformări importante, biserica voievodală a devenit biserică orăşenească, în jurul căreia erau înmormântați locuitori ai Câmpulungului. Zidul din jurul bisericii a fost demolat, iar aria afectată înmormântărilor s-a extins până la începutul secolului al XVI-lea mult spre sud. Zona de la vest de biserică a fost nivelată. Unele dintre construcțiile vechiului ansamblu şi-au continuat existența cu o nouă utilizare, altele au fost părăsite şi demolate într-o etapă anterioară ridicării zidurilor mânăstirii din secolul al XVII-lea, când structura ansamblului din zona fostei curți domneşti avea să fie cu totul

[9] Stratul de bolovani şi pământ, cu o lățime de 8,10 m şi grosimea de 0,50 m, mai subțire spre margini, într-o situație stratigrafică similară valului, descoperit aici (în S.15/1981) aproape de marginea terasei, pare mai probabil să fie în legătură cu stratul de bolovani şi pământ descoperit într-o zonă ceva mai întinsă mai spre vest, reprezentând o nivelare a terenului înaintea lucrărilor de construcție, decât un început al lucrărilor în vederea amenajării în acest loc a valului, la care se va fi renunțat.

[10] S-a putut constata că în pământul din care a fost făcut valul materialele arheologice, sporadice, sunt fie neconcludente tipologic, fie pot data din secolul al XIV-lea. În partea de sud-est (în S.5), valul a fost amenajat deasupra unei depuneri subțiri de pământ cenuşiu suprapus solului steril, strat în care, ca şi în cuprinsul valului, nu se observă urme care să indice existența în apropiere a unei activități constructive anterioare. În părțile de sud (S.7) şi de sud-vest (S.2) ale ansamblului, valul de pământ a fost amenajat deasupra aceluiaşi strat de pământ cenuşiu, cu rare fragmente ceramice şi, pe alocuri, pietre şi fragmente de cărămidă, depuneri ce pot fi datate în prima jumătate a secolului al XIV-lea, corespunzând nivelului de construcție al bisericii voievodale şi al zidului care o înconjura. Depunerea de pământ cenuşiu este aici puțin mai groasă, ea conținând unele fragmente ceramice databile în secolul al XIV-lea, iar în stratul de la baza valului, se observă granule de mortar, indicând că aici amenajarea sa este ulterioară lucrărilor de construcție mai sus amintite efectuate în apropiere. De menționat existența a două morminte anterioare valului, descoperite (în S.7) la sud de biserica voievodală. (Cantacuzino 2011, 57–59).

[11] Cantacuzino 2011, 59.

schimbată. Deasupra valului dezafectat au fost aduse straturi groase de pământ de nivelare, de la a căror parte superioară s-au construit diferitele clădiri ale ansamblului monastic ridicat de Matei Basarab.

Lipseau informaţii mai exacte ale izvoarelor literare despre vechi fortificaţii la Câmpulung în secolul al XIV-lea sau în cel următor. Menţiunea de la începutul secolului al XVII-lea a cronicarului raguzan Giacomo di Pietro Luccari, despre ridicarea unei „città in Campolongo” de către Negru Vodă la 1310[12], era preluarea târzie, cu multe confuzii, a unei tradiţii consemnate şi în cronicile din secolul al XVII-lea. Cât priveşte menţionarea „cetăţii de la Câmpulung”, adăugată la cea a câmpulungenilor, din hrisovul lui Dan al II-lea din 1431[13], este problematic dacă aceasta se poate referi la valul şi şanţul care apăra vechea curte, sau, după cum s-a presupus, la cetatea situată pe valea Dâmboviţei, la Cetăţeni[14].

În legătură cu fortificaţia de pământ cu elemente de lemn descoperită la curtea domnească, se poate discuta relatarea lui Petrus Deodatus Bakšić, la trecerea sa prin Câmpulung în 1640, după care Matei Basarab „a ridicat în jurul mânăstirii ca un fel de cetate din bârne mari înconjurând-o cu 12 bastioane de jur împrejur, încât este foarte bine întărită, şi mai trebuie să se umple pe dinăuntru cu pământ, pentru că nu este încă gata”[15]. Am mai arătat că rezultatele cercetărilor arheologice ne permit presupunerea că relatarea lui Bakšić conţine o confuzie, acesta considerând drept lucrări de întărire a unei palisade lucrările de nivelare cu pământ de umplutură a incintei mânăstirii[16].

Identificarea urmelor de şanţ şi de val descoperite pe latura de sud a ansamblului vechii reşedinţe domneşti de la Câmpulung cu întăriturile menţionate în scrisoarea din 11 aprilie 1427 apare ca pe deplin îndreptăţită. Izvorul menţionează începerea unor lucrări de fortificare cu şanţuri şi palisade (sens care poate fi atribuit termenului *planken* – blăni de lemn, bârne – apropiat de termenii ce desemnează palisada, it. *palanca*, fr. *palanque*, preluat şi în română, „*palancă*”) la curtea domnului Ţării Româneşti, unde se oprise şi regele Ungariei. Alte elemente defensive de acest fel nu sunt cunoscute în cuprinsul vechii reşedinţe.

S-ar putea pune întrebarea dacă valul şi şanţul care, după observaţiile statigrafice, apar ca urmând cu puţin după ridicarea construcţiilor din jurul bisericii voievodale şi pe care le-am considerat ca reprezentând fortificaţiile curţii domneşti din secolul al XIV-lea, vor fi fost amenajate în totalitate cu ocazia campaniei din

[12] Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, Veneţia, 1604: „fabbricò la città in Campolongo, e tirò alcune cortine di mattoni cotti in Bucuriste, Targoviste, Floc e Busa”.

[13] *DRH*, B, I, nr. 69.

[14] Chihaia 1974, 332.

[15] *Călători* 5, 212; în original „ha fabbricato intorno il convento, di legni grossi, come una città et intorno 12 bastioni, che e cosa molto forte” (*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XVIII, Zagreb, 1887, 101). Informaţia a fost interpretată de P. Chihaia (1974, 258) ca referindu-se la ridicarea în 1640 a unei fortificaţii din două rânduri de pari între care urma să se toarne pământ şi bolovani.

[16] Cantacuzino 2011, 60.

1427. După cum am arătat, anumite diferențe în ce privește stratigrafia, observate între situațiile din partea de est și din cea de vest, împreună cu deosebirile, în privința tehnicii de amenajare, permit ipoteza că ridicarea valului s-a efectuat în mai multe etape, începând cu porțiunea din zona de sud-est a ansamblului. Se poate presupune că o parte a fortificației cu val și șanț a fost amenajată pentru apărarea curții din secolul al XIV-lea. În 1427, când regele (ajuns la „curtea rea" de la Câmpulung, unde se afla la 2 aprilie) a „început să o fortifice cu șanțuri și palisade pentru a se apăra de turci", au fost efectuate completări sau extinderi, precum și refaceri ale acesteia. Presupunerea este plauzibilă ținând seama și de durata scurtă a prezenței la Câmpulung a regelui Sigismund care, aflând de iminenta apropiere a unor forțe otomane cu efective mult mai mari, s-a retras în grabă, aflându-se la Feldioara pe 8 aprilie.

Cunoștințele noastre despre fortificațiile de la hotarul Țării Românești și cele ale vechii curți domnești din Câmpulung sunt astfel îmbogățite de informațiile cuprinse în raportul din 11 aprilie 1427 al lui Nicolaus von Redwitz. Datele obținute prin cercetări arheologice pot fi comparate și își pot găsi corespondențe în cele cuprinse într-un izvor literar de primă importanță.

ANEXĂ[17]

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz - Berlin, Ordensbriefarchiv, Nr. 4741, p. 1 (fragment)**[18]**

Feldioara, 11 aprilie 1427. Hochwirdiger genediger Her, Her Hoemeister, mein vndertenigen willigen gehorsam; sey ewren genad willichich bereit, genediger Hoemeister ewer gnediger, noch zu wissn das mein genediger H. der Konig in die wochen nach [ilizibil] czoch uß worczland uf em alt burgwal genant der konigstein, gelegen czwischen worczland und der grossen walachey, vnd saczt in das alde gemewer ein haus von holcz; das lis er an bereiten czimer, mit im do hin firen; darnach czoch er wol mit iiii M (4000) burgern vnd gebawern, vnd VI C (600) gereyssig vb das gepirgen in dy walachey, in ein offene stat genant dy langaw, do leit ein slecht hoff ynnen, do ein vorwesen der walachen sein leger hat, vnd underwant sich den czubefesten, mit graben vnd plancken, durch enthaldung der Torken; im hat der Konig sein spehe durch den Dan weyde by den torken dy spehe kom wider vnd sagt dem Konig in der warheit wy der torkischen Keißer, den man nennet den grosen Torken, vnd komen ub das mer, das man heist sant Jorgen arm, vnd ist mit gutem wind in einen halben tag ub czufaren vnnd hat mit im uberbracht wol XI-m (11.000) werhaftig vnd leit czwischen dem selben meren vnd der tunaw, vnd im czeucht teglich mer folken czu; vnd er hat sein hant uf sein heupt geleit, sprechend: ich schwer bey machmeten heilikeit, uf meinen heupt das ich czyhen wil durch walachey, wurczland vnd sibenburgen, vnd nicht widerkeren, ich sehe den Konig vonn vngern mit wlich hant wider mich sechen. Do das der Konig vnam, do czoch er uß der walachey vnd in worczland in ein offen stat merenburg genant, do sich man fraw Konigin, alz lang, enthalden hat. Vnd alz der Konig do

[17] Reprodus după Cîmpeanu 2012, 74–75.

[18] Reproducem doar fragmentul privitor la campania lui Sigismund de Luxemburg în Țara Românească, în primăvara anului 1427. Restul documentului despre planurile de aducere a Ordinului Teuton în Ungaria, pentru asigurarea graniței de sud împotriva turcilor otomani, va fi folosit într-un studiu special (nota Liviu Cîmpeanu, mai departe L. C.).

hin kam, am dinstag nach *Judica,* his er mich des abend nach seiner gewonheit mit im spaczireren vnd in den feld hisch (sic!) er mich zw sich kumen... [urmează o discuție între Sigismund şi Nicolaus v. Redwitzer despre aducerea Ordinului Teuton în Ungaria (p. 2–3)].

Claus von Redwicz
Bruder Deutschs Orden.

Traducere:

Înălțate şi milostive domn, domnule Mare Maestru[19], [vă transmit] supunerea mea umilă şi docilă; să fie milostivirea voastră pregătită cu bunăvoință, preamilostive Mare Maestru, să mai afle că milostivul meu domn, regele[20], a plecat în săptămâna după [ilizibil!][21] din Țara Bârsei la o veche cetate de pământ[22] numită Piatra Craiului, situată între Țara Bârsei şi Țara Românească şi între vechile ziduri se află o casă din lemn; acolo [regele] a pus să i se pregătească o cameră; apoi a mers cu 4000 de orăşeni şi țărani şi cu 600 de călăreți peste munte, în Țara Românească, într-un oraş deschis[23] numit Câmpulung, unde se află o curte degradată[24], acolo a avut înainte românul [Dan Vodă] tabăra, şi [regele] a început să o fortifice cu şanțuri şi palisade pentru a se apăra de turci; şi regele şi-a încredințat cercetaşii lui Dan Vodă, care s-au dus la turci şi s-au întors şi i-au spus regelui cu adevărat cum împăratul turcesc[25], căruia i se spune Marele Turc, a venit peste marea care se cheamă Brațul Sf. Gheorghe (sic!)[26] şi, cu vânt bun, a traversat-o într-o jumătate de zi, aducând cu el cam 11000 oşteni şi oameni între aceeaşi mare şi Dunăre[27] şi zilnic se adună în jurul lui tot mai mulți oşteni; şi [împăratul turcesc] şi-a pus mâna pe cap, zicând: jur pe sfințenia lui Mahomed şi pe capul meu că am să pornesc prin Țara Românească, prin Țara Bârsei şi prin Transilvania şi nu am să mă întorc până când nu-l voi întâlni pe regele Ungariei, să ne confruntăm. Când regele a înțeles acestea a plecat din Țara Românească în Țara Bârsei într-un oraş deschis numit Feldioara[28], acolo a stat doamna regină între timp. Şi când regele a ajuns acolo, în marțea după *Judica*[29], m-a chemat seara, după obiceiul său, la o plimbare, şi în câmp m-a chemat la el... [urmează o discuție între Sigismund şi Nicolaus v. Redwitzer despre aducerea Ordinului Teuton în Ungaria].

(p. 2–3)]. Semnat: Claus von Redwicz, frate al Ordinului Teuton[30].

---

[19] Paul von Rusdorf 1422–1441 (nota L. C.).

[20] Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei intre 1387–1437 (nota L. C.).

[21] Trebuie să fie Buna Vestire din 25 martie, campania având loc în săptămâna de după; oricum, la 2 aprilie, Sigismund emite deja un document la Câmpulung Muscel (nota L. C.).

[22] Literal: *cetate din valuri de pământ* (nota L. C).

[23] Adică fără fortificații (nota L. C.).

[24] Literal: *o curte rea* (nota L. C.).

[25] Murad al II-lea (nota L. C.).

[26] Marea Neagră. Probabil că acest nume derivă de la colonia genoveză St. Giorgio, de pe brațul omonim al Dunării, vezi Iorga 1899, 47–48 (nota L. C.).

[27] Adică în Dobrogea, situată între Marea Neagră şi Dunăre (nota L. C.).

[28] Adică oraşul (de fapt târgul!) Feldioara nu avea fortificații. Acesta este un indiciu că în 1427 cetatea din Feldioara încă nu era construită (nota L. C.). Această informație este însă contradictorie. Amintim doar două documente regale, chiar din aprilie 1427 (fără a mai menționa altele mai timpurii sau descoperirile arheologice), în care Feldioara este numită „oppidum Felduar" şi „castrum Mariae" (Gündisch 1937, 283, 285).

[29] 8 aprilie 1427 (nota L. C.).

[30] Transcriere şi traducere de Liviu Cîmpeanu, după originalul de la *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* – Berlin.

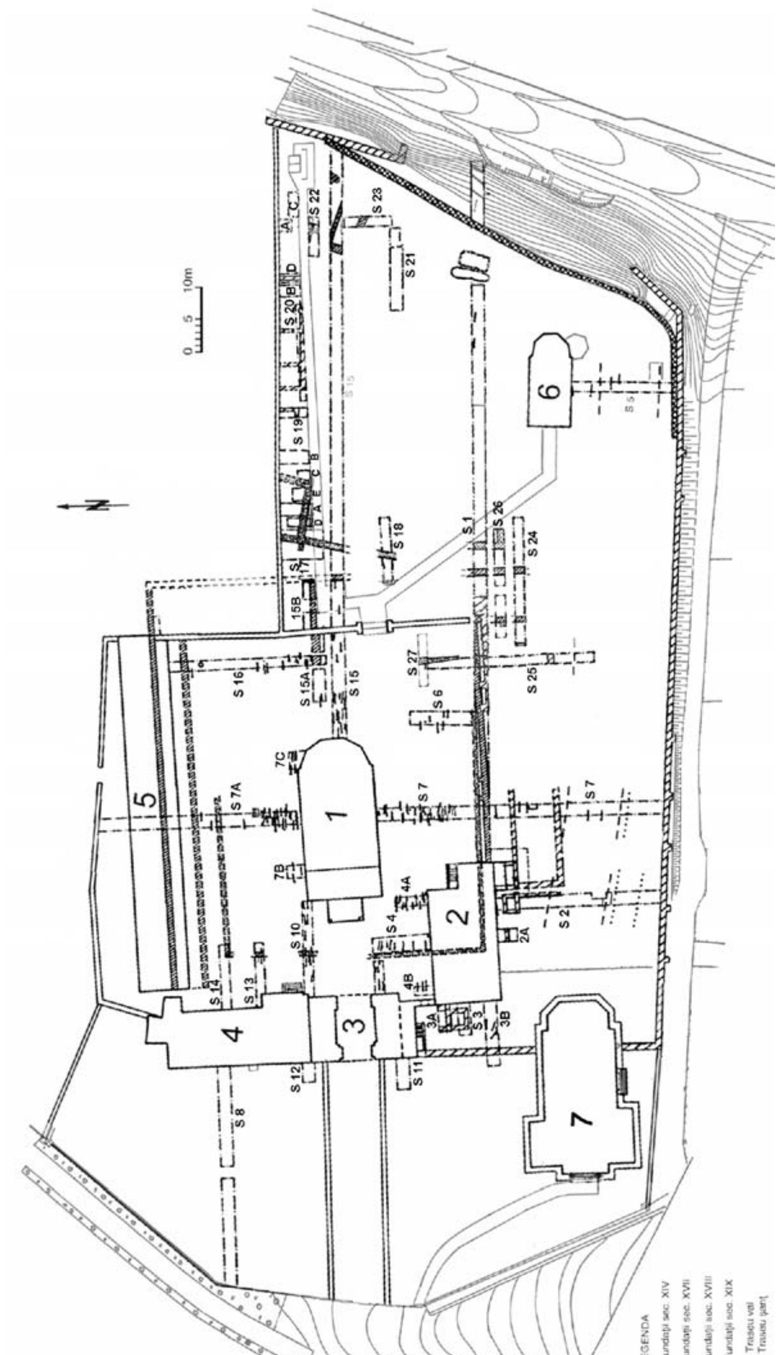

Fig. 1. Câmpulung. Planul de ansamblu al cercetărilor arheologice din zona fostei reşedinţe domneşti din Câmpulung (1975–1977, 1981–1982, 1984, 2000–2005): 1. biserica voievodală; 2. casa de la SV de biserică („egumenească”); 3. turnul clopotniţei; 4. casa de la N de turn („domnească” sau „arhierească”); 5. corp de chilii; 6. biserica bolniţei; 7. clădire modernă (după Cantacuzino 2011, 151, pl. 3).

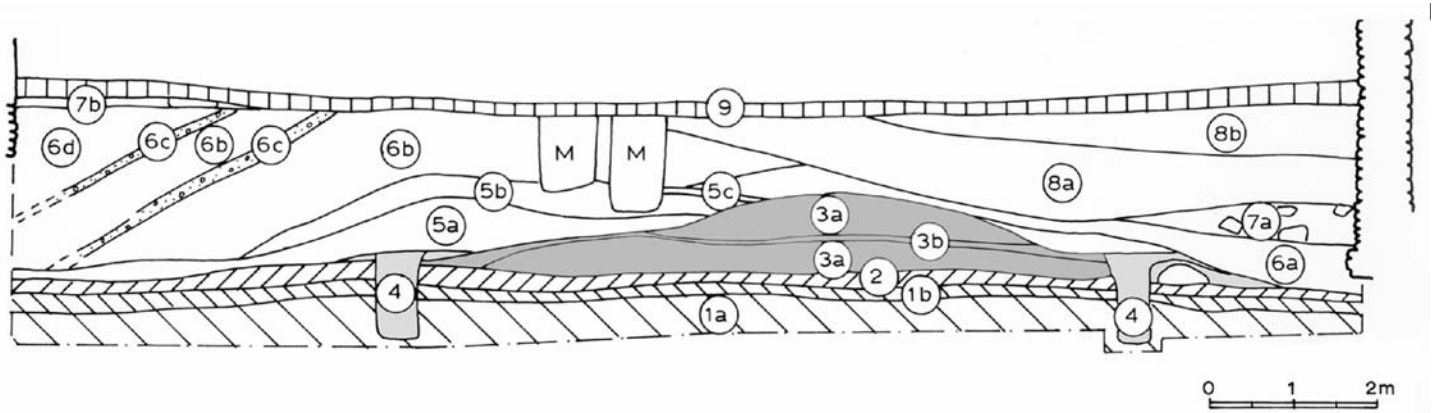

Fig. 2. Câmpulung. S.5/1975, profilul estic. Legenda: 1 a. sol steril gălbui cu prundiş; 1 b. sol steril gălbui; 2. humus cenuşiu-gălbui; 3 a. bolovani, pământ cenuşiu (val); 3 b. pământ cenuşiu compact (val); 4. pământ cenuşiu deschis (urme schelet lemnos); 5. depuneri sec. XV–XVI: 5 a. pământ cenuşiu închis; 5 b. pământ gălbui-cenuşiu cu pietriş; 5 c. pământ cenuşiu; 6. nivelări şi depuneri sec. XVII: 6 a. pământ gălbui-castaniu; 6 b. pământ gălbui cu pietriş; 6 c. pământ cu mult pietriş; 6 d. pământ cenuşiu cu pietriş; 7. nivelări şi depuneri sec. XVIII: 7 a. pământ cenuşiu, moloz, cărămizi, bolovani; 7 b. pământ cenuşiu, urme de moloz; 8. nivelări şi depuneri sec. XIX: 8 a. moloz, cărămidă spartă; 8 b. pământ cu moloz şi cărămidă; 9. sol vegetal (după Cantacuzino 2011, 164, pl. 16.1).

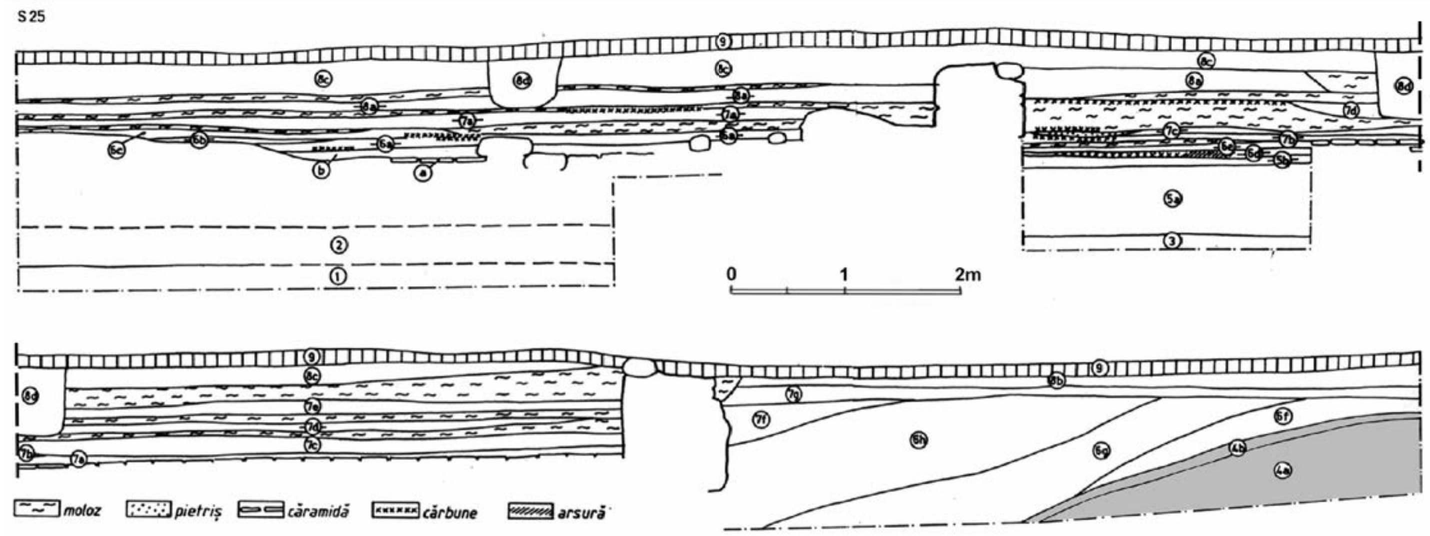

Fig. 3. Câmpulung. S.25/2004, profilul estic. Legenda: 1. pământ cenuşiu, cărbune, fragmente mici de cărămidă; 2. nivelul stratului în care s-a adâncit fundaţia zidului din profilul estic al secţiunii; a. cărămizi folosite în elevaţia zidului; b. platformă de piatră şi mortar; 3. pământ cenuşiu, pietre; 4 a. pământ gălbui nisipos cu pietriş şi bolovani mici (val); 4 b. pământ cenuşiu compact; (4. resturile valului şi depuneri probabil din sec. XIV–XV); 5 a. pământ cu moloz şi piatră spartă; 5 b. pământ cenuşiu, urme de moloz; (5. depuneri şi nivelări probabil din sec. XV până în sec. XVII); 6 a. pământ castaniu cu moloz; 6 b. pământ cenuşiu; 6 c. pământ castaniu roşcat, pietriş; 6 d. pământ cu urme de cărămidă, cărbune, arsură; 6 e. pământ cenuşiu; 6 f. pământ cenuşiu deschis, rari pigmenţi de moloz şi granule de cărămidă; 6 g. pământ gălbui cenuşiu, pigmenţi de cărămidă; 6 h. pământ gălbui, pietriş, bolovani mici; (6. depuneri şi nivelări probabil din sec. XVII–XVIII); 7 a. pământ cenuşiu, pigmenţi de moloz; 7 b. pământ castaniu granulos, urme de pietriş; 7 c. pământ cenuşiu, cărbune; 7d. pământ cenuşiu, amestecat cu castaniu, cărbune, moloz; 7 e. pământ castaniu granulos, pigmenţi de cărbune, moloz, cărămidă; 7 f. pământ gălbui cenuşiu granulos, pietriş, pigmenţi de moloz şi cărămidă; 7 g. pământ cenuşiu granulos, pietriş, pigmenţi de moloz; (7. depuneri şi nivelări probabil din sec. XVIII – prima parte a sec. XIX); 8 a. pământ cenuşiu deschis, pigmenţi de moloz, cărbune; 8 b. pământ cenuşiu, pigmenţi de moloz; 8 c. pământ castaniu granulos, pigmenţi de moloz; 8 d. Gropi moderne (8. depuneri şi nivelări probabil din sec. XIX–XX); 9. sol vegetal (după Cantacuzino 2011, 179, pl. 31).

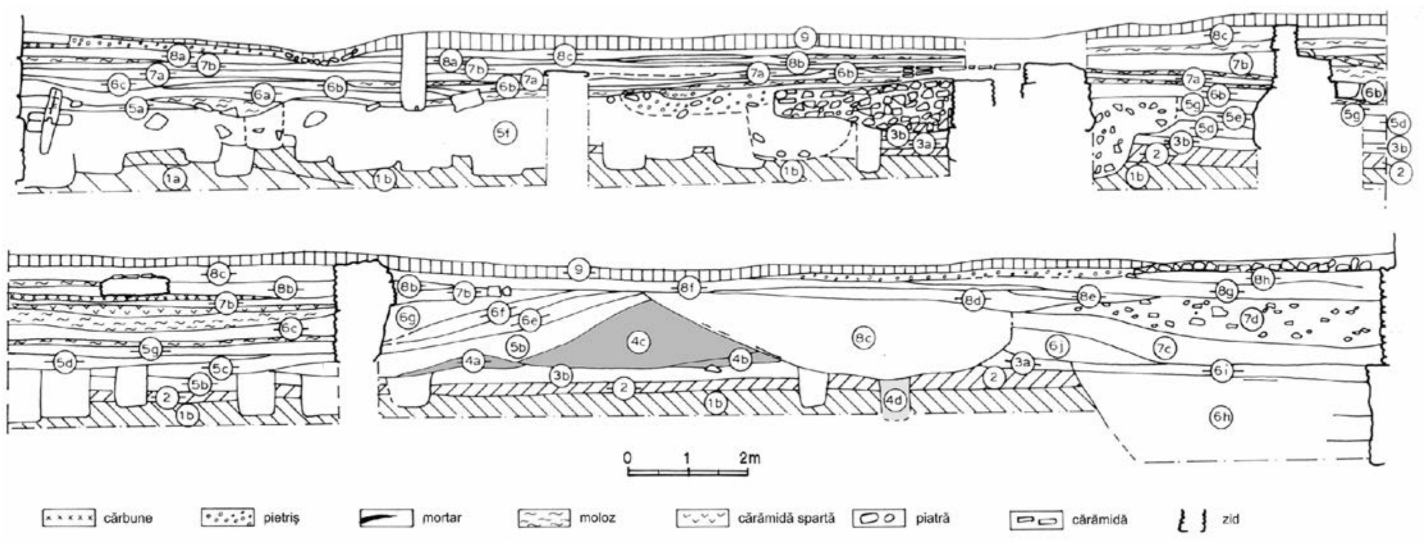

Fig. 4. Câmpulung. S.7/1976, profilul estic. Legenda: 1 a. sol steril gălbui cu prundiș; 1 b. sol steril gălbui; 2. humus cenușiu; 3. depuneri sec. XIV: 3 a. pământ cenușiu deschis; 3 b. pământ cenușiu rar pigmentat, fragmente ceramice sec. XIV; 4 a. pământ galben purtat; 4 b. pământ cenușiu cu pietriș (val); 4 c. pământ cenușiu (posibil urme schelet lemnos); 5. depuneri sec. XV–XVI: 5 a. pământ cenușiu, resturi moloz, cărămidă; 5 b. pământ cenușiu compact, rar pietriș; 5 c. pământ cenușiu, urme moloz, cărămidă, pietre; 5 d. pământ cenușiu, bolovani; 5 e. pământ gălbui, amestecat cu cenușiu; 5 f. pământ cenușiu granulos, urme de moloz (gropi de morminte); 5 g. pământ cenușiu granulos, pigmenți moloz, cărbune; 6. nivelări și depuneri sec. XVII: 6 a. pământ gălbui-cenușiu; 6 b. pământ cenușiu granulos, pigmenți de moloz; 6 c. pământ gălbui-cenușiu, pietre mici; 6 d. pământ cenușiu-castaniu granulos, urme de moloz; 6 e. pământ gălbui amestecat cu cenușiu; 6 f. pământ cenușiu-gălbui; 6 g. pământ cenușiu, pietre, urme moloz; 6 h. pământ cenușiu granulos, urme moloz; 6 i. pământ cenușiu-gălbui, pietriș, urme moloz; 6 j. pământ cenușiu-gălbui cu pietriș; 7. nivelări și depuneri sec. XVIII: 7 a. pământ cenușiu compact; 7 b. pământ cenușiu deschis granulos, urme moloz, spărtură de cărămidă; 7 c. pământ cenușiu nisipos, pigmenți de moloz; 7 d. zidărie prăbușită; 8. nivelări și depuneri sec. XIX: 8 a. pământ cenușiu granulos, pietre, bucăți cărămidă; 8 b. pământ cenușiu, urme de moloz și cărămidă spartă; 8 c. pământ cenușiu deschis, pigmenți moloz; 8 d. pământ cenușiu castaniu, urme de moloz; 8 e. pământ cenușiu, urme de moloz; 8 f. pământ castaniu granulos, moloz, cărămidă; 8 g. pământ cu moloz și cărămidă; 8 h. strat cu spărtură de cărămidă; 9. sol vegetal (după Cantacuzino 2011, 165, pl. 17).

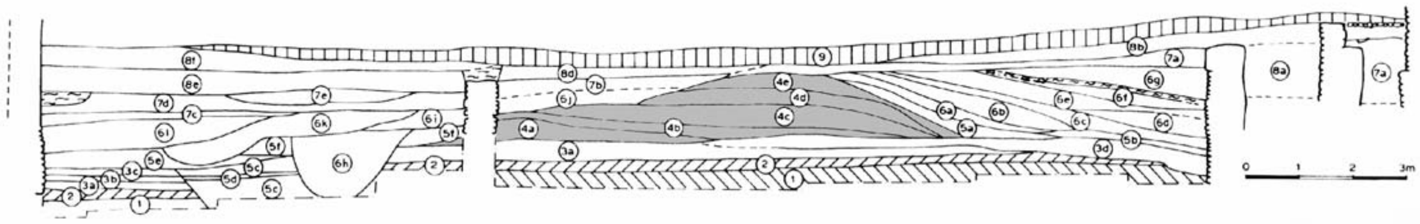

Fig. 5. Câmpulung. S.2/1975, profilul vestic. Legenda: 1. sol steril gălbui; 2. humus gălbui-cenușiu; 3. depuneri sec. XIV: 3 a. pământ cenușiu; 3 b. pământ gălbui nisipos, rare pietre; 3 c. pământ cenușiu deschis cu pietricele; 3 d. pământ cenușiu cu rari pigmenți de moloz; 4 a. pământ gălbui-cenușiu cu pietriș (val); 4 b. pământ cenușiu compact (val); 4 c. pământ cenușiu-castaniu cu puțin pietriș (val); 4 d. pământ gălbui nisipos cu puțin pietriș (val); 4 e. pământ gălbui-cenușiu nisipos cu pietriș (val); 5. depuneri sec. XV–XVI: 5 a. pământ cenușiu gălbui granulos; 5 b. pământ cenușiu cu urme de cărămidă; 5 c. pământ cenușiu cu pietriș; 5 d. pământ gălbui; 5 e. pământ gălbui nisipos; 5 f. pământ cenușiu cu pietricele; 6. nivelări și depuneri sec. XVII: 6 a. pământ cenușiu-gălbui cu pietre mici și pietriș; 6 b. pământ cenușiu deschis granulos, rar pietriș; 6 c. pământ cenușiu deschis cu pietre și pietriș; 6 d. pământ cenușiu închis, pigmenți cărămidă, rare urme moloz; 6 e. pământ cenușiu granulos cu pietre; 6 f. pământ cenușiu închis cu cărămidă spartă, pietre, urme moloz; 6 g. pământ cenușiu deschis granulos cu bolovani și cărămidă spartă; 6 h. pământ cenușiu nisipos cu pietriș; 6 i. pământ cenușiu deschis, pigmenți moloz, cărbune, gcărămidă; 6 j. pământ cenușiu-gălbui; 6 k. pământ cenușiu, bolovani mari; 6 l. pământ cenușiu închis, bolovani, urme de moloz și cărămidă spartă; 7. nivelări și depuneri sec. XVIII: 7 a. pământ cenușiu granulos cu urme de moloz, puțin pietriș; 7 b. pământ gălbui-cenușiu, urme de moloz; 7 c. pământ cenușiu cu bucăți de cărămidă, moloz, piatră spartă; 7 d. pământ cenușiu granulos, bucăți de cărămidă, moloz; 7 e. pământ cu mult moloz și nisip; 8. nivelări și depuneri sec. XIX: 8 a. pământ cenușiu-castaniu granulos, moloz, cărămidă spartă; 8 b. pământ cenușiu granulos cu cărămidă spartă și pietre; 8 c. pământ cenușiu deschis cu pietriș; 8 d. pământ cenușiu cu urme de moloz și cărămidă; 8 e. pământ cenușiu cu bolovani, urme de moloz și cărămidă spartă; 9. sol vegetal (după Cantacuzino 2011, 161, pl. 13).

DES RENSEIGNEMENTS SUR LA COUR PRINCIÈRE DE CÂMPULUNG ET AUTRES ÉLÉMENTS DÉFENSIFS, DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVe SIÈCLE, DANS UNE SOURCE RÉCEMMENT PUBLIÉE

RÉSUMÉ

Dans l'annexe de l'étude *Dan II, Sigismond de Luxembourg et la Croisade tardive. Un document inédit des archives de l'Ordre Teutonique*, publiée dans SMIM, XXX, 2012, p. 55–76, par Liviu Cîmpeanu, figure la reproduction d'un fragment d'une source inédite, découverte, transcrite et traduite par l'auteur. C'est le texte d'un rapport, datant de 11 avril 1427, du chevalier teutonique Nicolaus de Redwitz, adressé au Grand Maître de l'Ordre, Paul de Rusdorf, relatant la campagne de roi de Hongrie Sigismond de Luxembourg dans la Valachie, à l'appui du prince Dan II. On doit insister sur les informations concernant certains éléments défensifs, surtout celles sur la Cour princière de Câmpulung.

Le roi Sigismond est parti du Pays de la Bârsa, probablement dans la dernière semaine du mois de mars, en s'arrêtant dans la forteresse Piatra Craiului (Königstein) où il a été logé dans une maison en bois entre les anciens murs. Puis il a passé les montagnes à Câmpulung, où se trouvait une cour « mauvaise » où le prince valaque avait établi son camp, et il a commencé à fortifier cette cour pour se défendre contre les turcs. En apprenant que le sultan avait passé la mer avec des forces importantes, le roi a évité une confrontation en quittant la Valachie ; il est arrivé à Feldioara (Marienburg) le 8 avril 1427.

Le premier arrêt du roi après son départ du Pays de la Bârsa fut à la forteresse (*burgwal*) nommée Piatra Craiului (Königstein); la position de cette forteresse sur le chemin qui menait de Braşov à Câmpulung est un argument pour son identification avec la forteresse Oratia, au nord de Rucăr. A l'intérieur, entre les anciens murs (*in das alte gemewer*), se trouvait, suivant le texte du rapport, une maison en bois; on a découvert des traces de constructions en bois au cours des fouilles de 1905 à l'intérieur de l'enceinte. Quant à l'appartenance de la forteresse, le fait que le roi a commandé de lui y préparer une chambre prouve que la forteresse était alors sous son contrôle.

Le rapport mentionne que, après avoir passé avec les soldats et les cavaliers de l'autre coté des montagnes, dans une ville ouverte, Câmpulung, où se trouvait une cour « mauvaise » (*ein slecht Hoff*) où le prince valaque avait établi son camp, le roi commença à la fortifier avec des fossés et palissades (*mit graben und plancken*) contre les turcs (*durch enthaldung der Torken)*. L'existence de la cour princière de Câmpulung est donc explicitement attestée par une source incontestable des premières décennies du XVe siècle. Le texte indique avec certitude que c'est là que le prince de Valachie et le roi de Hongrie ont habité au cours de la campagne du printemps de l'année 1427. Après la présence de Basarab I et de Nicolas Alexandre, cela prouve une fois de plus que, après l'établissement de la *residencia* à Argeş par Vladislav I, Câmpulung a servi parfois comme résidence du prince, comme ce fut le cas de Mircea en août 1413.

La mention de l'action du roi Sigismond de fortifier la cour avec des fossés et palissades pour la défendre contre les turcs doit être mise en relation avec la découverte, par des recherches archéologiques, vers la limite sud de l'ensemble, en plusieurs endroits différents, des traces d'un rempart en terre au fossé situé à l'extérieur. Le rempart, composé soit de terre et de grosses pierres, soit de terre compactée mélangée avec des pierres ou du gravier, était renforcé dans certaines zones, vers l'intérieur et l'extérieur, par des rangées de gros pieux en bois. Les observations stratigraphiques permettent de supposer que cet élément défensif correspondait du point de vue chronologique à l'ancienne cour princière, étant aménagé aux XIVe–XVe siècles, ultérieurement aux premières traces d'habitation datant du XIVe siècle. Certaines différences entre la situation stratigraphique de la zone d'est des remparts et de celle d'ouest, ainsi que les différences en ce qui concerne la technique de construction, permettent d'avancer l'hypothèse que l'aménagement des remparts s'est effectué en plusieurs étapes, en commençant par la partie sud-est de l'ensemble. Les remparts ont perdu leur rôle défensif vers la moitié du XVe siècle, lorsque la résidence de Câmpulung n'a plus été utilisée par les princes de Valachie. Au dessus des remparts désaffectés et des épaisses couches de terre apportées pour le nivellement, ont été bâties les constructions de l'ensemble monastique fondé par Matei Basarab.

L'identification des traces de rempart et de fossé découvertes au coté sud de l'ensemble de l'ancienne résidence princière de Câmpulung avec les fortifications attestées dans le rapport du 11 avril 1427 est entièrement justifiée. Le texte mentionne l'initiation par le roi de Hongrie, à la cour du prince de Valachie, des travaux de fortification aux fossés et palissades (sens qu'on peut attribuer au terme *planken,* qui ressemble à *palanca*, *palanque*, signifiant palissade). On peut se demander si le rempart et le fossé, aménagés peu après les constructions qui entourent l'église voïévodale, qui ont été considérés comme représentant les fortifications de la cour du XIVe siècle, ont pu être entièrement aménagés à l'occasion de la campagne de 1427. Tenant compte des différences observées, et aussi de la courte durée de la présence à Câmpulung du roi Sigismond, on peut supposer qu'une partie de la fortification avait été aménagée pour la défense de la cour du XIVe siècle et qu'en 1427 ont été effectuées seulement des complètements et des extensions ainsi que des réfections de celle-ci.

Mots-clé: Valachie, Câmpulung, Cour princière, Dan II, Sigismond de Luxembourg, Nicolaus von Redwitz(er), forteresse Piatra Craiului, fortification, rempart, fossé, palissade.

BIBLIOGRAFIE

Bogdan 1902	Bogdan, I., *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în veacurile XV–XVI*, Bucureşti.
Cantacuzino 2001	Cantacuzino, Gh. I., *Cetăţi medievale din Ţara Românească în secolele XIII–XVI*, Bucureşti.
Cantacuzino 2011	Cantacuzino, Gh. I., *Începuturile oraşului Câmpulung şi curtea domnească. Aspecte ale civilizaţiei urbane la Câmpulung*, Bucureşti.
Călători 5	*Călători străini despre Ţările Române*, I, Bucureşti, 1973.
Cîmpeanu 2012	Cîmpeanu, L., *Dan al II-lea, Sigismund de Luxemburg şi cruciada târzie. Un document inedit din arhiva Ordinului Teutonic,* SMIM 30, 55–76.
Chihaia 1974	Chihaia, P., *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti.
Gündisch 1937	Gündisch, G., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen IV*, Sibiu.
Iorga 1899	Iorga, N., *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti.
Onciul 1968	Onciul, D., *Titlul lui Mircea cel Bătrân şi posesiunile lui*, în *Scrieri istorice*, II, Sacerdoţeanu, A. (ed.), Bucureşti.
Onciul 2006	Onciul, D., *Scrieri alese*, Bucureşti.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Câmpulung. Le plan d'ensemble des fouilles archéologiques de l'ancienne résidence voïévodale de Câmpulung (1975–1976, 1981–1982, 1984, 2000–2002) : 1. l'église voïévodale «Negru Vodă» ; 2, 4, 5. bâtiments monastiques ; 3. la tour du clocher ; 6. l'église de l'hôpital du monastère ; 7. construction moderne (d'après Cantacuzino 2011, 151, pl. 3).

Fig. 2. Câmpulung. Coupe stratigraphique de la paroi est du sondage S.5/1975**.** Légende : 1 a. argile, traces de gravier ; 1 b. argile ; 2. humus gris ; 3 a–b. traces du rempart (*vallum*), terre aux grands cailloux, terre grise ; 4. terre grise – traces des poteaux en bois ; 5 a–c. couches des XVe–XVIe siècles ; 6 a–d. couches de nivellement et de remplissage du XVIIe siècle ; 7 a–b. couches et nivellements du XVIIIe siècle ; 8 a–b. couches de nivellement du XIXe siècle ; 9. sol végétal (d'après Cantacuzino 2011, 164, pl. 16.1).

Fig. 3. Câmpulung. Coupe stratigraphique de la paroi est du sondage S.25/2004. Légende : 1. sol gris ; 2. couches dans laquelle s'est enfoncé la fondation du mur visible dans la paroi est du

sondage ; 3. terre grise, cailloux ; 4 a–b. traces du rempart (*vallum*) et couches probablement des XIVe–XVe siècles ; 5 a–b. couches probablement des XVe– début du XVIIe siècles ; 6 a–h. couches de nivellement et de remplissage probablement des XVIIe –XVIIIe siècles ; 7 a–g. couches et nivellements probablement du XVIIIe – début du XIXe siècle ; 8 a–d. couches et nivellements probablement des XIXe–XXe siècles ; 9. sol végétal (d'après Cantacuzino 2011, 179, pl. 31).

Fig. 4. Câmpulung. Coupe stratigraphique de la paroi est du sondage S.7/1976. Légende : 1 a. argile, gravier ; 1 b. argile ; 2. humus gris ; 3 a–b. couches de la première moitie du XIVe siècle ; 4 a–b. traces du rempart *vallum* (terre aux grands cailloux, terre grise) ; 4 c. terre grise – possibles traces des poteaux en bois ; 5 a–f. couches des XVe–XVIe siècles ; 6 a–j. couches de nivellement et de remplissage du XVIIe siècle ; 7 a–c. couches et nivellements du XVIIIe siècle ; 7 d. restes de mur écroulé ; 8 a–h. couches et nivellements du XIXe siècle ; 9. sol végétal (d'après Cantacuzino 2011, 165, pl. 17).

Fig. 5. Câmpulung. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage S.2/1975. Légende : 1 a. argile, traces de gravier ; 1 b. argile ; 2. humus gris ; 3 a–b. couches de la première moitie du XIVe siècle ; 4 a–e. couches de terre compactée – traces du rempart (*vallum*) ; 5 a–f. couches des XVe–XVIe siècles ; 6 a–l. couches de nivellement et de remplissage du XVIIe siècle ; 7 a–e. couches et nivellements du XVIIIe siècle ; 8 a–e. couches et nivellements du XIXe siècle ; 9. sol végétal (d'après Cantacuzino 2011, 161, pl. 13).

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXII, 2012)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Recolta epigrafică a anului precedent cuprinde un număr apreciabil de contribuţii (nr. 1552–1602), incluzând note bibliografice (Dacia, nr. 1552–1572; Scythia Minor, nr. 1588–1598) şi publicaţii de inscripţii inedite sau revizuite (Dacia, nr. 1573–1582; câteva epigrafe externe, în special patru noi diplome militare, ajunse probabil în Germania şi aflate în colecţii nemenţionate, nr. 1583–1587; Scythia Minor, nr. 1599–1602).

Reţinem, de asemenea, apariţia ultimului volum din *L'Année épigraphique* (2009, apariţie 2012), care reproduce noutăţile epigrafice din Dacia (nr. 1172–1184) şi Moesia Inferior (nr. 1193–1219; Dobrogea, nr. 1205–1219), cele mai multe cuprinse şi în cronica noastră epigrafică pentru anul 2009.

A. **DACIA**
(nr. 1552–1587)

Bibliografie – Generalităţi
(nr. 1552–1572)

1552. I. Piso, Viorica Rusu-Bolindeţ, Rada Varga, Silvia Mustaţă, Eugenia Beu-Dachin, Ligia Ruscu (ed.), *Scripta classica Radu Ardevan sexagenario dedicata,* Cluj-Napoca, 2011, 493 p.

Volumul reprezintă o bogată culegere de studii, tratând domeniile de cercetare ale învăţatului omagiat: arheologie, epigrafie şi numismatică; cele mai multe privesc istoria Daciei. Reţinem aici titlurile studiilor epigrafice privind epigrafia Daciei romane:

– Mihai Bărbulescu, *History epigraphic remarch regarding Potaissa,* p. 221–230;

– Doina Benea, *Einige Bemerkungen zu den Militärkonflikten mit den freien Dakern und den yazigyschen Sarmaten zur Zeit des Commodus,* p. 231–238;

– Romeo Cîrjan, *Le statut juridique de Potaissa sous Septime Sévère et Caracalla,* p. 239–246;

– George Cupcea, *Veteran settlement and Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* p. 247–256;

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 371–388

– Monica Dragostin, *Les tribus romaines en Dacie,* p. 257–266;

– Alexandru Dudău, *Les communautés rurales de la Dacie romaine et leurs Génies. Quelques inscriptions de Aquae et Micia,* p. 267–274;

– Sara Faccini, *Le iscrizioni a carattere religioso presso i campi d'ala della Dacia Porolissensis;*p. 275–281;

– Ioan Piso, *Note sur cinq bornes milliaire de Dacie,* p. 321–330. Vezi mai departe, nr. 1573–1577;

– Dumitru Protase, *Fragmente zweier römischer Militärdiplome aus Dacia Porolissensis,* p. 331–338 (vezi seria XXX, 2010, 1439–1440 a acestei cronici).

– Coriolan Horaţiu Opreanu, *The building inscription of the fort at Boroşneul Mare (Covasna County),* p. 339–344.

– Ligia Ruscu, *About T. Flavius Valentinus at Oescus,* p. 345–350 (inscripţia AÉ, 2005, 1325 = CEpR, XXVI, 1198);

– Mihai Săsărman, *Eine neue Grabinschrift aus Potaissa,* p. 361–364 (v. *infra,* nr. 1580);

– Ovidiu Ţentea, *Some remarks on Palmyreni sagittarii. On the first records of Palmyrenes within the Roman Army,* p. 371–378;

– Rada Varga, *Cives Romani Latinive cives?,* p. 379–386;

– Livio Zerbini, *Una panoramica sulla città romane della Dacia e del bacino danubiano,* p. 403–410;

– Irina Nemeti, Sorin Nemeti, *In ecclesia pro ara. On roman „wandering stones" from Romanian churches,* p. 435–444.

1553. M. Bărbulescu, *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa,* Bucureşti, 2012 (text paralel, englez şi român), 290 p.

Prezentare exhaustivă a descoperirilor; cu unele reconstituiri grafice, din îmbinarea fragmentelor. Din bogatul patrimoniu epigrafic al Potaissei reţinem, având în vedere noutatea absolută a informaţiilor, două piese: *infra,* nr. 1578–1579.

1554. R. Ciobanu, G. Bounegru, *Între util şi estetic – scrisul la Apulum.* Catalog de expoziţie, Alba Iulia, 2012, 121 p.

1**555.** Harald W. Müller, Bernd Schweig, I. Piso, Marcel Benea, *Der Marmor im römischen Dakien,* Cluj–Napoca, 2012. Lucrarea tratează despre spaţiul istoric, metodele de cercetare, carierele de marmură; de remarcat catalogul întocmit de I. Piso (piese sculpturale şi epigrafice, p. 41 şi urm.)

1556. Radu Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la municipium Septimium Apulense,* Alba Iulia, 2012 (cuvânt înainte de Doina Benea), 214 p. + 34 pl. (fotografii şi desene). Cartea este o prezentare prolixă, arheologică şi epigrafică, despre: castrul legiunii XIII Gemina; istoria canabelor şi a municipiului „severian", sursele epigrafice care atestă canabele şi municipiul „severian"; viaţa economică (inclusiv circulaţia monetară); viaţa cultural-religioasă; elemente de urbanism.

1557. C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripţii şi piese sculpturale din castrul roman de la Ilişua,* Cluj–Napoca, 2001, 138 pag. Inscripţiile, p. 67–92, majoritatea cunoscute din publicaţii anterioare; excepţiile sunt nesemnificative.

1558. Ovidiu Ghitta ed., *The 15th International Conference of the Department of Ancient History and Archaeology „Frontiers and Limits in Ancient Europe. The Roman Times" 4th – 5th November 2011, Cluj–Napoca, Romania;* publicat în Studia Universitatis Babeş – Bolyai, 57, 2012, 1. Reţinem următoarele studii:

– R. Ardevan, *Römische Offiziere als praefecti civitatium im Donaubecken,* p. 1–12;

– Dan Matei, *Die dakischen Lager während der Soldatenkaiserzeit,* I. *Fragen der Innenarchitektur,* p. 52–89;

– I. Piso, *Die Laufbahn des T. Flavius T. fil. Palatina Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo und seine Aufgaben im dakischen und mauretanischen Raum,* p. 90–100.

*

1559. Doina Benea, *A fost Drobeta capitală a Daciei Inferior?,* Drobeta 22, 2012, p. 103–111; v. concluzia, p. 109–110: „Credem aşadar, necesară revenirea la ideea iniţială asupra teritoriului Daciei Inferior, care intr-o primă etapă a cuprins întreaga regiune sudcarpatică [- - -]. În prima jumătate a secolului II, Drobeta a putut fi capitala <a> Daciei Inferior, fiind cel mai important centru militar, economic, politic în spaţiul provinciei şi de altfel singurul centru urban din acest sector" (!).

1560. Juan Ramón Carbo Garcia, *Women and «Oriental» cults in Roman Dacia,* SAA 18, 2012, p. 245–279.

1561. G. Cupcea, *Officium consularis. The Evidence of Dacia,* Transylvanian Review XXI, Suppl. nr. 3, 2012, p. 268–278.

1562. D. Dana, *La différencion interne de l'onomastique thrace,* în vol.: Torsten Meißner ed., *Personal Names in the Western Roman World.* Proceedings of a Workshop convened by Torsten Meißner, José Luis García Ramón and Paolo Poccetti, held at Pembroke College, Cambridge, 16–18 Septembre 2011, Berlin, 2012. Autorul distinge patru teritorii onomastice ale complexului trac: onomastica tracică şi pan-tracică; onomastica dacică (sau daco-moesică), onomastica tracică occidentală; onomastica bithyniană. Vezi *infra,* nr. 1587.

1563. D. Dana, C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Un nou duplicarius din ala Tungrorum Frontoniana, atestat pe un vas descoperit în castrul roman de la Arcobara/Ilişua,* Revista Bistriţei 26, 2012, p. 49–56. V. *infra,* nr. 1582.

1564. Monica Dragostin, *Les gentilices italiques en Dacie,* SAA 18, 2012, p. 213–244.

1565. Monica Dragostin, *L'onomastique celte de la Dacie romaine,* SCIVA 63, 2012, 1–2, p. 67–81.

1566. W. Eck, *Eine Konstitution für die Truppen von Dacia Superior aus dem Jahr 142 mit der Sonderformel für Kinder von Auxiliaren,* ZPE 181, 2012, p. 173–182. Vezi *infra,* nr. 1584.

1567. S. Nemeti, D. Dana, *Ptolémée et la toponymie de la Dacie (I),* Classica et Christiana 7, 2012, 2, p. 431–437; autorii propun emendarea toponimului din inscripţia de la Ilişua (v. CEpR, XXX, 1436): *Arcobara* (acest toponim devine obsesiv; v. *supra,* nr. 1563).

1568. C. C. Petolescu, *Un nou toponim în Dacia Superior: Bassiana,* SCIVA 63, 2012, 1–2, p. 137–140.

1569. C. C. Petolescu, G. Crăciunescu, *Cultul lui Jupiter Dolichenus la Drobeta,* Drobeta 22, 2012, p. 170–175.

1570. I. Piso, F. Marcu, Ov. Ţentea, G. Cupcea, R. Varga, *Das Kapitol von Sarmizegetusa,* Dacia N.S. 56, 2012, p. 119–123.

Dovada existenţei unui *Capitolium* este inscripţia AÉ 1978, 666 = IDR, III/2, 212 menţionând un *epulum Iovis.* A fost identificat la vest de *forum novum.*

1571. Rada Varga, M. Săsărman, *Nomina Germanorum ex provincia Dacia,* SCIVA 63, 2012, 1–2, p. 83–97.

1572. P. Weiß, *Auxiliardiplome für die dakischen Provinzen, Pannonia Superior und eine Provincia inermis,* ZPE 181, 2012, p. 183–201 («Alle Stücke kommen mit großer Wahrscheinlichkeit aus dem Raum der mittleren und unteren Donau, wie die große Mehrzahl der neueren Funde, und befinden sich seit längerem in Privatbesitz»). V *infra,* nr. 1583, 1585–1586.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite
(nr. 1573–1582)

1573. SVCIDAVA (Celei, or. Corabia, jud. Olt). Stâlp miliar de calcar, descoperit în anul 1913; văzut în 1936 de D. Tudor. Din cauza condiţiilor de păstrare, inscripţia este acum aproape ştearsă. În prezent se află în expoziţia muzeului din zona sitului Sucidava.

D. Tudor, AO, 17, 1938, p. 1–7; AÉ, 1939, 19; D. Tudor, în Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940, p. 241–247, fig. 1; W. Ensslin, Klio 35, 1942, p. 170; IGLR, 278; Piso, *op. cit.* (*supra,* nr. 1552), p. 328–329, fig. 7–8 (foto, desenul inscripţiei; după Tudor)

Tudor:

Imp(eratori) [D(omino)] n(ostro) [F(lavio) Val(erio) Con-]
stant[ino Aug(usto) et]
C[a]es(ari)b(us) no[stris (duobus)]
m(ille) p(assuum) I

Piso:

Imp(eratore) [C(aesare)] F[l(avio) Val(erio) Con]-
stant[ino Aug(usto) et]
C[a]ess(aribus) b(eatissimis) no[b(ilissimis) a Suc(idava)]
m(ille) p(assuum) I

sau

Imp(eratore) [C(aesare)] F[l(avio) Val(erio) Con]-
stant[ino P(io) F(elice)Aug(usto) et nobb(ilissimis)]
C[a]ess(ari)b(us) n[n(ostris a Suc(idava)]
m(ille) p(assuum) I

1574. Lăpuşnicel (jud. Caraş-Severin). Stâlp miliar din tuf calcaros, descoperit prin 1975–1976 în locul „Znamăn” sau „Piatra Împăratului”, în culoarul care leagă depresiuna Mehadiei de cea a Almăjului.

Piatra avea o formă paralelipipedică, măsurând 1,82 × 0,34 × 0,33 m; acum este spartă în trei bucăți. Partea superioară martelată; în partea păstrată, literele sunt înalte de 3–4 cm.

O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovszky, Banatica 4, 1977, p. 147–148; O. Bozu, Banatica 5, 1979, p. 187–200; AÉ, 1980, 783; F. Fodorean, în *Orbis antiquus. In honorem Ioannis Pisonis,* Cluj–Napoca, 2004, p. 527–530, nr. 3; AÉ, 2004, 1220; F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană,* Cluj–Napoca, 2006„ p. 75–79, nr. 5; I. Piso, *op. cit.* (*supra,* nr. 1552), p. 326–328, fig. 5–6 (foto, desen), cu lectura:

[- - -]
[Vo]lụs-
iano P(io) [F(elice) Aug(usto)]
[a - - -] m(ilia) p(assuum)]
[-]X[-] (?)

Din aceeaşi epocă, vezi stâlpul miliar de la Micia (*infra,* nr. 1575).

1575. MICIA (Vețel, mun. Deva, jud. Hunedoara). Stâlp miliar de tuf calcaros, foarte poros; condiții de descoperire necunoscute. Dimensiuni: î = 2,35 m, diam. 0,40–0,24 m. Scriere neîngrijită; litere înalte de circa 5 cm.

CIL, III, 8061; IDR, III/3, 50; F. Fodorean, *Drumurile,* p. 74–75, nr. 4. I. Piso, *op. cit.* (*supra,* nr. 1552), p. 324, nr. 3, fig. 3–4 (foto, desenul inscripției), compară edițiile von Domaszewski (CIL) şi Fodorean, propunând lectura:

Imp(eratore) C(aesare) Caio Vi-
vio Trebonia-
no Gallo P(io) F(elice)
Aug(usto) p(atre) [p(atriae)] et
Imp(eratore) C(aesare) G(aio) Vivio
Afinio Ga[ll]o
Vell]dominia-
no
Vol[usi]an[o]
Aug(usto) p(atre) p(atriae)
ab Ạpu[l(o) m(ilia)] p̣(assuum)
XLV

Datare: anii 251–253. Distanța înscrisă (45 mile romane = 66,532 km) corespunde cu cea dintre Apulum (Alba Iulia) şi Micia (Vețel).

1576. Mera (jud. Cluj). Stâlp miliar descoperit întâmplător în anul 1932, pe drumul de la Napoca spre Porolissum. Coloana se sprijinea pe o bază patrulateră; înălțimea totală 2,25 m, cea a stâlpului 1,75 m, diam. 0,3 m. Se păstrează în Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj–Napoca (inv. IN 32 = V. 15784).

C. Daicoviciu, AISC, I/2, 1928–1932, p. 48–53, fig. 2 (desen) (= *Dacica,* Cluj-Napoca, 1970, p. 224–230); ILD, 2005; F. Fodorean, *Drumurile,* Cluj–Napoca, 2006, p. 68–71, nr. 2. Revizuirea lecturii, cu o reconstituire grafică: I. Piso, *op. cit.* (*supra,* nr. 1552), p. 321–323, nr. 1, fig. 1 (foto) – 2 (desen, reconstituire).

Imp(erator) Caes(ar) [M(arcus) Aurelius]
Antonin[us Aug(ustus) Arm(eniacus)]
p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) p(otestate) X[VIII/XX, imp(erator) II/IV con(sul) III et]
Imp(erator) Caes(ar) [Lucius) Aurelius]
5 *Verus Aug(ustus) [Arm(eniacus) tr(ibunicia) p(otestate) IV/VI imp(erator) II/IV]*
co(n)s(ul) II fecer[unt a Napoca]
m(ilia) passuum) Ṿ[IIII]

Imp(eratore) Cae[s(are) M(arco)]
Aur(elio) An[to-]
nino [Aug(usto)]

Inscripția din r. 1–6 este scrisă pe o suprafață netezită special; datează din timpul lui Marcus Aurelius (anul 166). Ultimele trei rânduri, retrase mai spre dreapta, se referă la alt împărat (Caracala), al cărui nume este în cazul ablativ.

1577. Almaşu Mare (Sălaj). Sâlp miliar descoperit în anul 1851 pe drumul care leagă castrul de la Bologa de cel de la Sutor *(Optatiana).* A fost văzut de C. Torma şi A. von Domaszewski (acesta i-a făcut un mulaj). Dispărut.

C. Torma, AEM, 3, 1979, p. 92–93, nr. 13; CIL, III, 8060 (+ p. 1379); F. Fodorean, *Drumurile,* p. 71–73, nr. 3; I. Piso, *op. cit.* (*supra,* nr. 1552), p. 323–324, nr. 2.

Imp(erator) Caesari (!) *Caius ⟦Iu[l(ius) Verus Ma⟧-*
⟦xi[mi]nus⟧ P(ius) F(elix) Aug(ustus) pontif[ex]
⟦maximus⟧ trib(uniciae) potestat[is]
⟦ imp(erator) III co(n)s(ul) pater patria[e]
5 *et C(aius) ⟦Iul(ius) V[eru]s M[aximus]⟧*
nobilissim[us] Caes(ar) fil(ius) Augu[sti]
m(ilia) p(assuum) XVI a R[- - -]VL vico Au[- - - ?]

Inscripția datează din timpul domniei lui Maximin Tracul şi a fiului său (anul 236).

O dilemă este creată de numele localității unde s-a descoperit inscripția: o localitate numită Almaşu Mare se află în jud. Alba, la 17 km vest de Zlatna. O altă localitate, aproape omonimă, Almaşu (în maghiară Nagy Almás), se află în jud. Sălaj (v. *infra,* nr. 1581); aceasta este foarte probabil locul unde s-a descoperit inscripția (vezi mențiunea lui I. Piso: „sur la route qui relie le camp de Bologa au camp d'*Optatiana* (Sutor)").

Pe baza indicației de pe *milliarium* de la Aiton (CIL, III, 1627): *a Potaissa Napocae* („de la Potaissa la Napoca"), s-ar părea că numele localității de unde se măsoară distanța era *R[- - -]ul(um),* iar localitatea până la care s-a înscris distanța se numea *vicus Au[- - -]* (în inscripție în cazul ablativ: I. Piso). Distanța indicată (16 mile = 23,656 km) corespunde cu cea dintre Bologa (care totuşi rămâne în continuare cu numele doar parțial cunoscut) şi Almaşu (care poate fi identificat cu acel *vicus Au...* sau *An...*)

Prima localitate a fost identificată de unii epigrafişti (vezi rezumatul discuțiilor la I. Piso) cu cea din inscripția de pe o tăbliță cerată de la Alburnus Maior (IDR, I, tab. cer. I): *ex libello qui propositus est Alb(urno) Maiori ad statione(m) Resculi.* – ceea ce este inadmisibil.

1578. POTAISSA. Altar de conglomerat calcaros, cu o uşoară adâncitură în partea superioară. Descoperit în thermele castrului, în anul 2000, alături de cel de la numărul următor, răsturnat în colțul de sud-vest al vestibulului E (autorul trimite la fig. 12, planul termelor). Dimensiuni: 1,08 × 0,63 × 0,43 m. Câmpul inscripției: 0,51 × 0,51 m; litere înalte de 4–5 cm, relativ îngrijite, dar afectate de consistența neomogenă a pietrei. Muzeul Turda, inv. 17092.

M. Bărbulescu, *Inscripțiile* (v. *supra,* nr. 1553), p. 187–188, nr. 22, fig. 85 (foto) – 86 (desen al inscripției).

Fortunae
Pro salute D(omini) n(ostri) Imp(eratoris)
[[- - - - - - - - - - -]]
M. Publicianus Rh[enus],
5 *praef(ectus) alae I Bat(avorum) ∞ a-*
gens vice praef(ecti) leg(ionis)

Vezi şi inscripția următoare.

1579. POTAISSA. Altar de conglomerat calcaros, cu o uşoară adâncitură în partea superioară. Descoperit în anul 2000, alături de cel de la numărul anterior. Dimensiuni: 1,03 × 0,57 × 0,47 m. Câmpul inscripției: 0,62 × 0,47 m; litere înalte de 4,5–5 cm, relativ îngrijite, dar afectate de consistența neomogenă a pietrei. Muzeul Turda, inv. 17093.

M. Bărbulescu, *Inscripțiile* (v. *supra,* nr. 1553), p. 188–193, nr. 23, fig. 87 (foto) – 88 (desen al inscripției).

Aesculapio et Hygiae
Pro salute D(omini) n(ostri) Imp(eratoris)
[[- - - - - - - - - - -]]
M. Publicianus Rhe-

[n]us, praef(ectus) alae Bat(avorum)
[a]gens vice praef(ecti) leg(ionis)

Cele două inscripţii au fost datate de editor în timpul domniei lui Gallienus, al cărui nume a fost răzuit în r. 3; autorul recunoaşte chiar partea de sus a unei litere, *C* sau *G.* Dificultatea de a întregi acest rând decurge din faptul că numele acestui împărat (condamnat la început de Senat, dar proclamat *divus* la insistețele lui Claudius II) nu a fost martelat în inscripţiile din Dacia, astfel: o inscripţie chiar de la Potaissa, închinată lui Deus Azizus Bonus Puer Conservator, pentru sănătatea împăraţilor Valerianus şi Gallienus (CIL, III, 875); inscripţie de la Mehadia, închinată lui Gallienus de către *cohors III Delmatarum Valeriana Galliena* (IDR, III/1, 77); inscripţie de la Băile Herculane, închinată *Dis magnis et bonis Aesculapio et Hygiae,* de către M. Aurelius Veteranus, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enianae* (IDR, III, 1, 54 = CIL, III, 1560); vezi alte două inscripţii din aceeaşi vreme: o dedicaţie a Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa pentru P. Licinius Cornelius Valerianus, *nobilissimus Caes(ar),* fiul lui Gallienus (IDR, III/2, 82 = CIL, III, 7971 = ILS, 554); la Tibiscum, *ordo mun(icipii) Tib(iscensis)* onorează cu o inscripţie pe Cornelia Salonina, soţia aceluiaşi împărat (IDR, III/1, 84). Totuşi, datarea inscripţiei în timpul lui Gallienus este asigurată de faptul că în fruntea legiunii V Macedonica se afla un prefect (v. *supra*) – absent atunci de la Potaissa (plecat la război sau poate înlocuit violent de o revoltă militară; vezi SHA, *Divus Claudius,* 17, 3), prin M. Publicianus Rhenus, prefectul alei *I Batavorum milliaria* (castrul acestei trupe era la Războieni), purtând titlul *agens vice praefecti leg(ionis)*; asemenea avansare reprezintă o noutate absolută pentru ordinea rangurilor în armata romană.

În această situaţie, suntem tentaţi (ceea ce M. Bărbulescu refuză totuşi, p. 198–199) a propune în r. 3 numelele unui uzurpator din timpul împăratului Gallienus: *[[Re]] g [[alianus Aug(ustus)]]* sau eventual *[[In]] g [[enuus Aug(ustus)]]* (despre aceştia, vezi biografiile din *Historia Augusta*; v. şi D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], Darmstadt, 1996, p. 223–224).

1580. POTAISSA. Fragment de stelă funerară, descoperit în turnul bisericii reformate din Turda (refolosit ca material de construcţie). Dimensiuni: 0,50 × 0,35 m. Litere înalte de 3,5–5 cm; unele (îndeosebi r. 5 şi 6) păstrează urme de vopsea roşie. Primul rând, conţinând formula binecunoscută *D(is) M(anibus),* lipseşte; din primul rând păstrat se mai observă doar baza literelor (unde editorul reconstituie numele defunctului); în cel următor, ligatura *A + N;* în r. 4, posibil semnul pentru *centurio*; în r. 5, litera *L* în formă de *lambda* grec.

M. Săsărman, în *Scripta classica,* Cluj–Napoca, 2011 (v. *supra,* nr. 1552), p. 361–364, pl. I (foto şi desen).

[D(is) M(anibus)]
Aur(elius) Iuli[anus, - - -]
vixit an(nis) [- - - - -]
ius, 7 (centurio) et C[- - -]
fili, pat[ri bene-]
me[renti fecerunt]

Primul dintre fiii defunctului putea fi centurion în legiunea V Macedonica. Prima jumătate a secolului al III-lea.

1581. **Jebucu** (com. Almaş, jud. Sălaj). Altar de calcar aflat acum în zidul bisericii reformate din Jebucu. Dimensiuni (cele maxime): 0,72 × 0,45 × 0,72 cm, câmpul epigrafic 49 × 62 cm.

R. Ardevan, R. Zăgrean, Analele Banatului, s.n. 20, 2012, p. 73–84.

Partea stângă a inscripţiei este deteriorată; textul este astfel reconstituit de editori:

[I*(ovi)*] O*(ptimo)* M*(aximo)*
[*et Geni*]o DD[[D]] NN[[N]] SEV*(eri)*
[*et Ant(onini)*] AVGG ET GETAE C*(aesaris)*
[*c(ives) R(omani) et*] VICA NIVICI
5 [*Ruco*]NI IMP COM
[*devoti*] SACRVM POS

Formularul din r. 2–3 arată că inscripţia datează din timpul împăratului Septimiu Sever şi fiilor săi, între anii 198–209. Conform întregirii editorilor, dedicanţii sunt *[c(ives) R(omani et] vicani vici [Rucco]ni imp(endio) com(mune) [devoti]*; ar fi vorba de un nou toponim identificat pe harta Daciei. Acesta apare în *Îndreptarul geografic* al lui Ptolemeu (IV, 8, 4), împreună cu altele din nordul Daciei: Ῥουκκόνιον, Δοκίδαυα, Πορόλισσον, Αρκοβάδαρα, Τρίφουλον, Πατρίδαυα, Καρσίδαυα, Πετρόδαυα; dintre acestea, pot fi identificate sigur doar *Porolissum* (Moigrad) şi *Arcobadara* (aproape de castrul de la Ilişua)[1]. Primele două toponime menţionate de Ptolemeu sunt situate la vest de Porolissum, prin urmare *extra fines provinciae*; probabil se aflau pe un drum care venea spre Porolissum, apoi la Arcobadara şi prin nordul Transilvaniei, trecând munţii în Moldova.

Locul descoperirii inscripţiei era aproximativ la jumătatea distanţei dintre Porolissum şi Napoca; Ptolemeu menţionează în continuarea celor de mai sus, evident de la nord spre sud, următoarele toponime: Οὐλπιανόν, Νάπουκα, Πατρούισσα (evident, Potaissa), Σαλῖναι. Totuşi, *Ulpianum* nu apare în *Tabula Peutingeriana* ; înseamnă că acest *vicus* nu se afla pe drumul imperial care, de la Napoca la Porolissum, trecea prin *Optatiana*, *Largiana* şi *Certiae*. Prin urmare, *Ulpianum* se afla la vest de acest drum, putând fi localizat undeva în apropiere de Jebucu – de unde piatra va fi fost adusă mai târziu şi reutilizată ca material de construcţie pentru biserica din această localitate. Citim astfel, la începutul r. 5: *[Ulpia]ni*.

1582. Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud). Vas de lut (ulcică).

Descoperită în *retentura sinistra* a castrului, în anul 2009. Dimensiuni: î = 10 cm, diam. gură = 8 cm, diam fund = 4,5 cm. Pe umărul vasului, un grafit zgâriat în pasta arsă;

[1] Localizarea acestui toponim s-a făcut pe baza unei inscripţii descoperită la Ilişua, de mai multe ori reluată (AÉ 2006, 1130 = 2007, 1190). În cronica epigrafică pe anul 2009, nr. 1373, noi am exprimat părerea că aşezarea rurală dezvoltată pe lângă castrul alei Tungrorum Frontoniana trebuie să se fi numit *Tongri* (vezi Geogr. Rav. 4, 5: *Congri* !) sau *Ad Tungros*; dar *Arcobadara* era alt toponim, centrul unui *territorium* învecinat cu castrul tungrilor; vezi în această privinţă studiul citat *supra,* nr. 1267. Vezi acum într-o altă descoperire epigrafică externă, un *territorium Bassianae* (*supra,* nr. 1268).

litere înalte de 0,5–1 cm (cea de-a patra literă, înaltă de 1,4 cm). Muzeul județean Bistrița-Năsăud; inv. 23559.

Bibl.: *supra,* nr. 1563 (v. nota 6: ”Adresăm mulțumirile noastre doamnei Hélène Cuvigny (CNRS/IFAO), care, cu experiența lecturii numeroşilor *(sic)* ostraca din Deşertul Oriental din Egipt (dintre care unii în latină), ne-a oferit cu generozitate lectura cea mai coerentă pentru ultima secvență”).

Priscus dupl(icarius)

Alt *duplicarius* din *ala Tungrorum Frontoniana* : CIL, III, 811.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 1583–1587)

1583. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella II).* Dimensiuni: 10,3 × 6,3 cm. Loc de păstrare necunoscut.

P. Weiß, ZPE 181, 2012, p. 183–188, nr. 1 (foto, p. 184)

Intus:	Extrinsecus:
]B[	VRBANI
/ / / PRAEST	ROMANI
RVFVS	
	VIBIANI
] / RO SYRO	
/ / / / / F EIVS	DAPHNI
/ / / / / F EIVS	
I N O F EIVS	GEMELLI
INAE Fi*l* EIVS	
	FESTI

Singura posibilitate de datare este oferită de numele (de fapt: numai *cognomina,* în cazul genitiv) martorilor de pe extrinsecus; în această formă se regăsesc pe diploma de la Tibiscum din anul 126 (IDR, I, 8 = RMD, I, 27); editorul este de părere că şi această diplomă priveşte armata Daciei Superior. Numele trupei în care a servit posesorul diplomei este necunoscut, dar se cunoaşte cognomenul prefectului: *Rufus*. Posesorul diplomei era originar din Syria: trupa în care a servit ar putea fi *cohors II Flavia Commagenorum* (cf. diploma din 123: RGZM, 22 = ILD, 26).

1584. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I).* Dimensiuni: î = 7,2 cm, lat. 11 cm, gros. = 1 mm. Loc de păstrare nemenționat.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE 181, 2012, p. 173–201, foto (ambele fețe, p. 174–175).

Extrinsecus:

[- - - - - - - - - - - - - - cum uxorib(us) quas]
tunc habuiss(ent) cum est civit(as) iis data

aut cum iis quas post(ea) duxis(sent) dumtaxat
singulis. Praeter(ea) praestitit ut liber(i)
eorum quos praesidi provinc(iae) ex se
antequam in castra irent procrea-
tos probaver(int) cives Romani essent.
A(nte) d(iem) VII K(alendas) Mai(as)
L(ucio) Granio Casto
Ti(berio) Iunio Iuliano co(n)s(ulibus).
Coh(ortis) I Thracum sag(ittariorum) cui praest
C. Annius Titianus Altin(o)
ex pedite
Industi Selinis f(ilio) Lamot(e) ex Cil(icia)

Intus

[Imp(erator) Caesar divi Hadriani] f(ilius) divi Traiani Part(hici)]
[nep(os) divi Nervae ab]nep(os) T. Aelius Hadr(ianus)
[Antoninus Aug(ustus) Pius] pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) V
imp(erator) II co(n)s(ul) IIII] p(ater) p(atriae)
[eq(uitibus) et ped(itibus) qui mil(itaverunt)] in al(is)] III et coh(ortibus) X q(uae) a(ppellantur) I Bat(avorum)
[∞ et I Hisp(anorum) et I Gal(lorum) et I] Aug(usta) et I Thr(acum) et I Alp(inorum) et
[I Ubior(um) et I Vind(elicorum) ∞ et I] Gall(orum) et II Fl(avia) et IIII Hisp(anorum)
[et II Gall(orum) et VIII Raet(orum)] c(ivium) R(omanorum) et num(ero) pedet(um) (sic)
[sing(ularium) Britann(icianorum) et sunt] in Dac(ia) Sup(eriore) sub Mus-
[tio Prisco quinis et vicen(is) pl(uribusve) st(ipendiis) em(eritis) dim(issis)
[honest(a) miss(ione) quor(um) no]m(ina) subscr(ipta) sunt civ(itatem)
[Roman(am) qui eorum non] hab(erent) ded(it) et con(ubium) cum
[uxor(ibus) quas tunc ha]b(uissent) cum est civ(itas) iis dat(a)
[aut cum is quas post(ea) dux(issent) dumtax(at) sing(ulis),
[Praeter(ea) praestitit ut] liber(i) eorum quos
[praesidi provinciae] ex se antequam
[in castra irent procreatos probaver(int)]
[cives Romani essent]

Prima parte a textului de pe *extrinsecus* lipseşte, dar se reconstituie cu ajutorul celui de pe *intus* (şi aici, partea stângă lipsă).

Datele titulaturii imperiale, alături de indicaţia din r. 7 de pe *extrinsecus*, permit datarea diplomei la 25 aprilie 142. Perechea de consuli, L. Granius Castus şi Ti. Iunius Iulianus, este nou cunoscută.

Trupa în care a servit posesorul diplomei este atestată în Dacia Superior prin alte diplome militare (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 122–123, nr. 58); comandantul, *C. Annius Titianus,* originar din *Altinum* (Italia de nord), este şi el nou cunoscut în prosopografia miliţiilor ecvestre. Posesorul diplomei era originar din Cilicia, de unde fusese recrutat prin 117; editorii consideră că trupa participase la războiul cu parţii, iar după război şi-a umplut golurile prin recrutare locală, din provinciile orientale.

Pe *intus,* în r. 8, forma PEDET poate fi o eroare de gravare, dar şi urmare a evoluţiei lingvistice: trecerea vocalei *i* neaccentuat în *e* (v. H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe,* Bucureşti – Paris, 1978, p. 175–176, § 119). Din această diplomă, rezultă că, în anul 142, formaţiunea de *pedites singulares Britanniciani* era deja organizată ca un *numerus*; transformarea s-a petrecut cel mai târziu la începutul domniei lui Antoninus Pius (o diplomă din anul 140 menţionează *numerus equitum Illyricorum* din Dacia Inferior; IDR, I, 13 = RMD, 39). Prin urmare, în diploma din 13 decembrie 156/157, r. 11, trebuie completat acum: *[et numero ped]it(um) singul(arium) Brittannic(ianorum).*

Din textul diplomei mai trebuie reţinută formularea din r. 3–6 (extrinsecus) şi 15–18 (intus): *praeter(ea) praestitit ut liberorum quos praesidi provinc(iae) ex se antequam in castra irent procretos probaver(int) cives Romani essent*: „în afară de acestea stabileşte că, dacă (militarul) probează guvernatorului provinciei că aceia dintre copii au fost procreaţi de el înainte de înrolare (*antequam in castra irent: „*înainte de a merge în castru"), (aceştia) să fie cetăţeni"; asemenea prevedere se mai întâlneşte în câteva diplome militare: RMD, I, 53 (a. 159?); RMD, V, 397 (a. 144), 401 (a. 146), 416 (a. 155/6); AÉ, 2005, 1114 (poate tot din a. 114).

1585. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară (colţul drept superior; *tabella I*). Dimensiuni: 4,5,3 × 4,4 cm. Loc de păstrare nemenţionat (colecţie privată).

P. Weiß, ZPE 181, 2012, p. 190–192, nr. 3 (foto, p. 190).

Extrinsecus:

[Imp(erator) Caesar divi Hadri]ani f(ilius) divi
[Traian(i) Parthic(i) nep(os) divi N]erv(ae) pronep(os)
[T. Aelius Hadrian(us) Ant]onin(us) Aug(ustus) Pius
[pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) – i]mp(erator) II co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)
[equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in alis<lis> et
[coh(ortibus) - - - quae appell(antur) (1) *Silia]n(a) et (2) Pan(noniorum) et Gal(lorum)*
[et (3) *I Tung(rorum) Front(oniana) ? et* (1) *I - - - ∞ et* (2) *I Ulp(ia) Brit(tonum)*
[et (3) *I - - - ∞ et* (4) *I - - - ∞] I Fl(avia) Hisp(anorum)]*
[∞ et - - - - - - - - - -]P

Intus:

[- - - - - - - - - -quorum nomina subscripta]
sunt civ(itatem) R[omanam qu(i) eor(um) non hb(erent) ded(it) et]
con(ubium) cum ux[or(ibus) qu(as) tunc hab(uissent) cum est]
civ(as) iis dat(a) aut siq(ui) cael(ibes) ess(ent) cum iis qu(as) post(ea) dux(issent)] dumtax(at) s[ingulis]

Editorul datează diploma între 142 (pe baza titlului *imp.* II; *consul III* a fost în anul 140) şi 144 (la începutul anului 145 a fost *consul IIII*); vezi G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen,* Bonn, 1977, p. 140 şi 149).

1586. Provenienţă necunoscută. Două fragmente de diplome militare, care se îmbină; *tabella I,* colţul stâng superior. Dimensiuni: 3,2 × 3,7 cm. Loc de păstrare nemenţionat (colecţie privată).

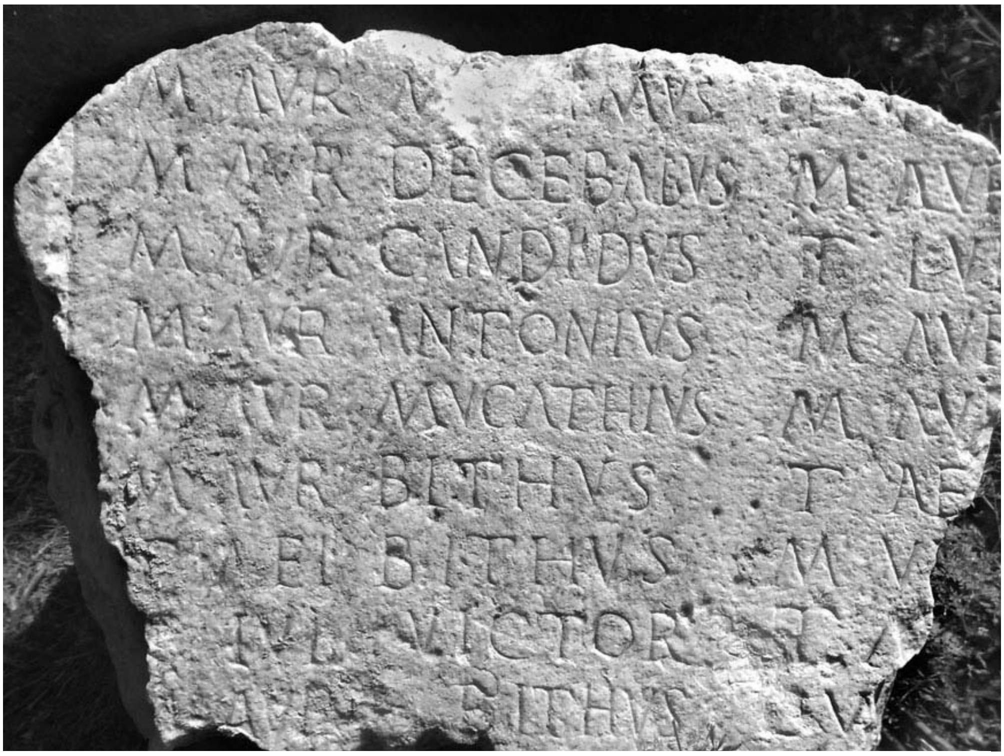
P. Weiß, ZPE 181, 2012, p. 192–194, nr. 4 (foto, p. 192–193).

Extrinsecus:	Intus:
IMP CA	IMP CA
PART H	CI NEP
VS HA	ANTONI
MAX TR PO	IMP II
EQVITIBVS E	*e*QVITIBVS
ALIS III QVAE	*qu*AE AP
/ / / / ASTVRVM	
I/ / / / / R ET COH	

Pe ambele fețe, primele patru rânduri conțin numele împăratului Antoninus Pius cu titulatura sa; datare largă, între 154–161. Se păstrează numele unei singure trupe (*extr*., r. 7); în această privință, editorul are în vedere, pentru o posibilă întregire, numele a trei alae din Dacia Inferior: ***equitibus e****[t peditibus qui militaver(unt) in]* ***alis III quae*** *[appell(antur) I Claud(ia) Gallor(um) Capit(oniana) et I]* ***Asturum*** *[et I Hispanor(um) et numer(o) equit(um) Illy]****r(icorum) et coh(ortibus)*** *[- - -]*.

Dar, după acelaşi autor, mai poate fi vorba şi de *ala III Asturum* din Britannia.

1587. ***Timacum Minus*** (în Moesia Superior; acum Ravna, Zajecar, Serbia). Piatră de calcar, conținând o listă de nume. Colecție privată nemenționată.

Fişă prezentată de Friedericke Harl (Universität Salzburg); pe site-ul *Ubi erat Lupa,* nr. 19511, cu fotografie bună (dar tăiată uşor în dreapta şi jos); conform fişei întocmite, inscripţia este următoarea (vezi şi D. Dana, *art. cit.* [*supra*, nr. 1563], p. 238).

col. I	col. II
[. - - - - - - - - -]	*[. - - - - - - - - -]*
M(arcus) Aur(elius) M[---]mus	*[. - - - - - - - - -]*
M(arcus) Aur(elius) Decebalus	*M(arcus) Aur(elius) [---]*
M(arcus) Aur(elius) Candidus	*T(itus) Iul(ius) [---]*
M(arcus) Aur(elius) Antonius	*M(arcus) Aur(elius) [---]*
M(arcus) Aur(elius) Mucathius	*M(arcus) Aur(elius) [---]*
M(arcus) Aur(elius) Bithus	*T(itus) Ae[l(ius) ---]*
P(ublius) Ael(ius) Bithus	*M(arcus) V[---]*
C(aius) Iul(ius) Victor	*T(itus) A[---]*
M(arcus) Aur(elius) Bithus	*C(aius) V[---*
[. - - - - - - - - -]	*[. - - - - - - - - -]*

Remarcăm în col. I, r. 3, numele *M. Aurelius Decebalus*. În col. 2, câteva observaţii: r. 4, din *nomen,* prima literă pare a fi *L* (dar marginea fotografiei fiind tăiată, probabil că autoarea fişei are dreptate când citeşte *IVL*); r. 8, probabil *M. Ụl[p(ius) - - -]* (din *nomen*, după *V,* se observă capătul de sus al unei haste, care poate fi *L*); r. 9 *T(itus) Aẹ[l(ius) - - -]*; r. 10 *C. Vạ[l(erius) - - -]*. D. Dana atribuie acest fragment de *laterculus* legiunii VII Claudia; dar lipsa rangurilor şi (sau) a domiciliului ne îndeamnă a-l atribui unei asociaţii (poate religioasă).

B. MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(1588–1602)

Bibliografie – Generalităţi

(1588–1598)

1588. L. Mihăilescu-Bîrliba, Iulia Dumitrache, *La colonisation dans le milieu militaire et le milieu civil de Troesmis,* Iaşi, 2012, 172 pag.

*

1589. Al. Avram, *Notes épigraphiques (II),* Pontica 45, 2012, p. 489–501. Vezi mai departe, nr. 1600–1601.

1590. D. Aparaschivei, *Physicians and Medicine in the Roman Army of Moesia Inferior,* Dacia N.S. 56, 2012, p. 99–118.

1591. Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Trois fragments inédits d'une architrave tomitaine – ISM II 44,* Pontica 45, 2012, p. 503–512.

Autoarele propun o reconstituire, desfăşurată, a amplasării pieselor arhitravei (vezi în special fig. 5) şi propun reconstituirea textului inscripției astfel:

[Q(uinto) Rosci]o Mu[re]na [Coelio Silio] I[ulio Pompeio Falcone leg(ato)]
Aug(usti) [pr(o) pr(aetore)]
[Ἡγεμονεύον]τος Κυεί[ντ(ου)] Ῥοσκίου [Μουρῆνα Κοιλίου] Σ[ιλίου Ιουλίου
Πομπηίου] Φάλκ[ονος πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου]

Prezența lui Q. Pomponius Falco în Moesia Inferior, mai întâi ca legat al legiunii V Macedonica în cursul războiului dacic al lui Traian (în *expeditio prima*, din anii 101–102; IDRE, I, 101, Tarracina; II, 374, Efes;), apoi ca guvernator al provinciei Moesia Inferior (anii 116–117), este ilustrată de mai multe inscripții descoperite la Oescus (CIL, III, 7433 = ILB, 84), Durostorum (AÉ, 1936, 14 = ISM, IV, 86), Tropaeum (CIL, III, 12470 = ISM, IV, 9) şi Tyras (AÉ, 1934, 112).

1592. D. Dana, *L'impact de l'onomastique latine sur les onomastiques indigènes dans l'espace thrace,* în vol. *Les noms de personnes dans l'Empire Romain. Transformations, adaptation, évolution,* sous la diréction de Monique Dondin-Payre, Bordeaux, 2011, p. 37–87.

1593. W. Eck, A. Pangerl, *Ein weiteres Diplom aus einer Konstitution für die Truppen von Moesia Inferior von 14. August 99,* ZPE 180, 2012, p. 295–301. V. *infra,* nr. 1599.

1594. Florian Matei-Popescu, *A Greek Inscription from Tomis (MNA 1419),* în *Scripta classica Radu Ardevan sexagenario dedicata* (v. *supra,* nr. 1552), p. 307–310.

1595. L. Mihăilescu-Bîrliba, *Note épigraphique sur les Valerii de l'inscription ISM V 137,* SAA 18, 2012, p. 125–126.

1596. Idem, *Les «Romains» dans la cité d'Istros sous le Haut-Empire,* Dacia N.S. 56, 2012, p. 91–98.

1597. L. Mihăilescu-Bîrliba, Iulia Dumitrache, *Les Thraces dans l'armée romaine d'après les diplômes militaires,* I. *Les diplômes de Claude à Domitien,* Dialogues d'histoire ancienne 38, 2012, 2, p. 1–8. Vezi *supra,* nr. 1562.

1598. C. C. Petolescu, *Les derniers légats de la province Moesia Inferior,* Pontica 45, 2012, p. 513–517.

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 1599–1602)

1599. Proveniență necunoscută («Zum Fundort waren keine Hinweise erhältlich; eine Herkunft aus dem östlichen Balkanbereich ist aber wie in vielen anderen Fällen wahrscheinlich»).

Diplomă militară. Se păstrează amândouă tăbliţele. Dimensiuni: 16,6 × 13 cm. Locul de păstrare nu este menţionat.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE 180, 2012, p. 295–301 [v. *supra*, nr. 1593).

Tabella I
Extrinsecus

Imp(erator) Caes[ar] div[i Nervae] f(ilius) Nerva Traianus
August[us Ge]rma[nicus ponti]fex ma-
[ximus tribunic(ia) potesttat(e) III co(n)s(ul) II] p(ater) p(atriae)
[equitibus] et peditibus qui militant in alis
trib[us e]t cohortibus septem quae appellan-
[tur (1) *I] Asturum et* (2) *I Flavia Gaetulorum et*
[(3) *I Vespa]siana Dardanorum et* (1) *I Lepidiana*
[c(ivium) R(omanorum) et [(2) *I] Tyriorum et* (3) *I Lusitanorum Cyre-*
naica et (4) *II Flavia Brittonum et* (5) *II Chalci-*
denorum et (6) *III et* (7) *VII Gallorum et classici et*
sunt in Moesia Inferiore sub Q. Pomponio Ru-
fo item dimissis honesta missione qui qui-
na et vicena plurave stipendia meruerunt
quorum nomina subscripta sunt ipsis li-
beris posterisque eorum civitatem dedit et
conubium com uxoribus quas tunc
habuissent cum est civitas iis data aut si
[qui] caelibes essent cum iis quas postea du-
[xis]sent dumtaxat singuli singulas.
A(nte) d(iem) XIX K(alendas) Sept(embres)
Q(uinto) Fabio Barbaro
A. Caecilio Faustino co(n)s(ulibus).
Alae I Flaviae Gaetulorum cui praest
Q. Planius Sardus C(ai) f(ilius) Pup(inia) Truttedius Pius
gregali
Bitho Aulucenthi f(ilio) Besso
et Zatsi Pliconis filiae uxori eius Bessae et Sabinae filiae eius.
Descriptum et recognitum ex tabula aenea
quae fixae est Romae in muro post templ[um]
Divi Augusti ad Minervam.

Textul se repetă, cu mici diferenţe, pe *intus* primei tabele (r. 1–13), precum şi pe *intus* celeilalte tăbliţe (r. 14–31). Pe *extrinsecus* tăbliţei II, sunt trecute numele celor şapte martori (la genitiv).

Pe baza puterii tribuniciene (r. 3) şi a indicaţiei din r. 20, diploma datează din 14 august 99. Această constituţie a fost acordată pentru veteranii di trupele Moesiei Inferioare: trei *alae* şi şapte *cohortes,* precum şi *classici* – marinarii din *classis Flavia Moesica.*

Guvernatorul provinciei de la acea dată se numea Q. Pomponius Rufus (B. E. Thomasson, *LP,* col. 131, nr. 65; idem *LP, ex parte retractatum,* 20:065; *PIR*^{2} P 749).

Posesorul diplomei era un soldat de rând, *gregalis*, din neamul tracilor *Bessi*; din acelaşi neam era şi soţia sa (a se compara numele ei cu cel al altei femei, *Zetzi,* dintr-o inscripţie de la Brâncoveneşti; AÉ, 1992, 1472 = ILD, 440). *Ala I Flavia Gaetulorum,* în care a servit el, era la acea dată sub ordinele prefectului *Q. Planius Sardus C(ai) f(ilius) Pup(inia tribu) Truttedius Pius*; acesta este pentru prima dată cunoscut în prosopografia miliţiilor ecvestre.

Altă copie după *constitutio* din 14 august 99 este diploma RGZM, 8.

1600. Ion Corvin (satul Cuzgun, jud. Constanţa).

Inscripţie greacă, 0,89 × 0,66 × 0,20 m; semnalată în 1913 de G. Murnu, cu observaţia că este o epigramă funerară, care începe cu cuvintele : ΒΕΙΘΥΝΙΣ ΓΕΝΕΗ ΜΕΝ. Dispărută în cursul primului război mondial.

G. Murnu, *Monumente de piatră din colecţia de antichităţi a Muzeului de la Adamclisi*, BCMI 6, 1913, p. 110–111; Al. Avram, Pontica 45, 2012, p. 490–494, fig. 1 (foto, reproducere după G. Murnu); preluată în ISM, IV, 46.

Βειθυνὶς γενεὴ μὲν / ἐμοί, Μοίραις δέ τοι ὄχθ̣[ος /
Χρύση νῦν κεῖμαι [τύμ]/βον ἔχουσα κε̣ν̣ό̣ν̣,
τεσσαρακονταέτη[ς ἐν / ἁ]λ̣ε̣ῖ̣ βίοτον [προλιποῦσα?]

Traducerea (Al. Avram):« Ma naissance (est) bithynienne, mais mon tombeau (appartient) certes aux Moires. Moi, Chrysè, gis maintenant, ayant une tombe vide, puisque j'ai quitté la vie sur mer, âgée de quarante ans ».

1601. Provenienţă necunoscută. Fragment de stelă de marmură reprezentând scena banchetului funerar. Dimensiuni: 0,53 × 0,446 × 0,095 m. Descoperită în cimitirul bisericii Sf. Nicolae din Feteşti – Gară, de unde a fost adusă în 1982 la Muzeul din Slobozia (inv. 2661). În partea superioară a câmpului reprezentării a fost gravată o inscripţie cu litere chirilice, probabil numele celor care au reutilizat-o (tot ca piatră de mormânt), din care se păstrează cinci litere. Sub scena banchetului se păstrează un rest de inscripţie greacă, cu litere înalte de 1,5–1,7 cm.

Al. Avram, Pontica 45, 2012, p. 494–496, nr. 4, fig. 2–3 (foto şi desen).

[ὁ δεῖνα] Θεωδώρου
[χα]ῖρε

Editorul datează stela în secolul al II-lea a.Chr., considerând că poartă una din cele mai vechi reprezentări ale banchetului funerar. Editorul consideră monumental o "piatră călătoare"; ea ar proveni din zona litoralului, mai exact de la Odessos (Varna), unde găseşte cele mai bune analogii.

1602. Loc de descoperire necunoscut. Pilastru de marmură, înalt de 0,97 m. Lucrat în partea superioară în formă de altar, cu dimensiunile 0,29 × 0,18 × 0,30 m; câmpul inscripţiei: 0,19 × 0,18 m. Muzeul Naţional de Antichităţi, Bucureşti, inv. L 419.

Fl. Matei-Popescu, *art. cit.* (*supra,* nr. 1594), p. 307–308, pl. I (foto).

Ἀγαθῇ τύχῃ
Θεοῖς
πα[τρ]ίοις
Σ[ηδά]τιος
5 Ἀπολλώνιος

Personajul este identificat de editor cu dedicantul inscripției pentru Heros Manibazos de la Tomis, Sedatius Apollonius, ἔπαρχος ἱππέων εἴλης Γαιτούλων, τῶν ἐν Αραβίᾳ (A. Rădulescu, SCIV 16, 1963, 1, p. 90–92, nr. 10; SEG 24, 1964, 1064; AÉ 1974, 579; ISM, II, 27). Pe de altă parte, închinarea către zeii strămoşeşti (θεοῖς πα[τρ]ίοις) poate să însemne că acest ofițer de rang ecvestru era originar din Scythia Minor, posibil chiar din Tomis (cf. H. Devijver, PME, S 13; v. şi Suppl. I, S 13).

MASA ROTUNDĂ:
MOVILE FUNERARE DIN ROMÂNIA. CERCETĂRI ŞI DISCUŢII

În ziua de 27 februarie 2013, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, a avut loc o masă rotundă, intitulată *Movile funerare din România. Cercetări şi discuţii*. Întrunirea, organizată la iniţiativa Sectorului de Arheologie Medievală, a reunit membri ai Institutului de Arheologie, precum şi o serie de colegi de la muzeele judeţene.

Manifestarea a avut drept motto: „*Există movile funerare; ce facem cu ele*?” şi s-a dorit a fi o discuţie privind în special tehnicile de investigare a tumulilor, pornind de la identificarea în teren, cartarea şi săparea acestora şi, în mai mică măsură, aspectele de ordin teoretic.

Alegerea momentului pentru organizarea unei astfel de întâlniri a fost determinată de constatarea că, în ultimii ani, au fost săpaţi tumuli în diverse regiuni ale ţării, ca urmare a multiplelor investiţii (drumuri, complexe comerciale etc.). Începând cu anul 2010, institutul nostru a fost implicat în cercetări preventive pe traseul autostrăzii Bucureşti – Constanţa (A2), tronsonul Cernavodă – Medgidia, cu această ocazie fiind săpaţi patru tumuli. Pornind de la experienţa dobândită, inclusiv de la problemele cu care s-a confruntat cercetarea arheologică de teren, s-a resimţit nevoia unei dezbateri care să încerce să răspundă dilemei: *cercetarea preventivă pe trasee prestabilite sau studiul sistematic al tumulilor ca proiect de cercetare de importanţă naţională?* Totodată, ţinându-se seama de condiţiile restrictive (din punctul de vedere al extinderii în timp şi spaţiu, ca şi al finanţării) în care se desfăşoară cercetarea preventivă sau de salvare, s-a pus accentul pe evidenţierea celor mai eficiente metode de săpătură pentru obţinerea cât mai multor informaţii arheologice în cazul unor astfel de obiective.

Dezbaterea a fost găzduită de Sectorul de Arheologie Medievală, datorită atât implicării unei părţi a membrilor săi în astfel de cercetări, cât şi relaţiei dintre tumuli şi populaţiile turanice, mai precis a problemei dacă acestea au ridicat movile funerare sau doar au reutilizat astfel de amenajări mai vechi.

Pentru buna desfăşurare a manifestării, au fost programate opt prezentări, atât cu caracter general, cât şi conţinând studii de caz, pentru acoperirea majorităţii problemelor care să suscite dezbateri.

Manifestarea s-a deschis cu comunicarea domnului Alexandru Vulpe, *Consideraţii asupra tehnicii de explorare a tumulilor şi interpretării rezultatelor*, care a vizat fenomenul înmormântărilor tumulare de pe teritoriul României în diverse epoci istorice. Vasta experienţă teoretică şi practică în cercetarea tumulilor

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 389–392

i-a permis autorului prezentării să sesizeze o multitudine de fațete ale înmormântărilor tumulare. Astfel, au fost aduse în discuție aspecte ale movilelor funerare din epoca fierului, de la Ferigile şi Lăpuş. Din nenumăratele idei şi observații, s-a conturat necesitatea reconsiderării unor săpături mai vechi, în lumina reluării cercetărilor cu metode moderne de investigare arheologică, în colaborare cu echipe din străinătate.

Prezentarea domnului Ion Motzoi Chicideanu, *Despre tumuli – observații şi comentarii*, a fost una dintre cele mai complexe comunicări, evidențiind o problematică diversă, de la răspândirea fenomenului tumular în Europa la cartarea unui mare număr de tumuli de pe teritoriul României. Pe baza unei bogate experiențe, au fost abordate metodologia de săpătură, precum şi originea şi datarea tumulilor. Pledoaria a fost în sensul realizării, pornind de la informațiile cartografice din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, a unei repertorieri a tumulilor de pe teritoriul României, pe baza eforturilor concertate ale arheologilor instituției noastre şi muzeelor județene de profil. Prioritatea acestui proiect, pe care Institutul de Arheologie ar trebui să şi-o asume, este cerută şi de faptul că nenumărați tumuli au dispărut în ultimele decenii, fiind distruşi de lucrările agricole. Fără îndoială, ne aflăm în fața unui demers de durată, care implică resurse umane şi financiare considerabile, dar al cărui debut este esențial şi nu trebuie să întârzie.

Comunicarea domnului Alin Frînculeasa, *Cercetări recente asupra tumulilor din zona Prahova*, a îmbinat două aspecte: prezentarea, pe de o parte, a unor materiale de arhivă privind săpături desfăşurate în anii ’40 ai secolului trecut şi, pe de altă parte, a propriilor descoperiri din zona Ploieşti. Săpăturile recente au fost prilejuite de diverse lucrări de investiții şi construcții, tumulii investigați cu această ocazie încadrându-se în epoca bronzului

Prezentarea doamnei Raluca Kogălniceanu, *Cartarea şi reevaluarea unor descoperiri mai vechi din zona Giurgiu*, a vizat reinterpretarea parțială a unor descoperiri din județul Giurgiu. De menționat că, în aria județului, nu a fost semnalată existența unor tumuli până în prezent. Cu toate acestea, autoarea pezentării a observat că pe teritoriul comunei Gogoşari, în punctul Drăghiceanu, au fost efectuate săpături pe o movilă, parte a unui grup de trei movile vizibile la suprafața solului, fiind scoase la iveală materiale neolitice. Pe baza unei periegheze recente, precum şi a consultării de material cartografic şi de ortofotografii din diverşi ani, se poate afirma că movilele respective sunt de fapt nişte tumuli, fără a putea estima cărei perioade aparțin. Autoarea a constatat că numărul acestora este foarte mare şi, ca urmare, trebuie reconsiderată problema existenței tumulilor în județul Giurgiu.

Domnul Alexandru Morintz, prin comunicarea *Propunerea unor metode de identificare şi cartare a tumulilor*, a prezentat câteva modalități de identificare şi cartare a movilelor funerare, demersul său fiind justificat de amploarea pe care au

căpătat-o în prezent săpăturile arheologice vizând astfel de obiective. Autorul porneşte de la situaţii concrete cu care s-a confruntat în anii 2009–2011 în Dobrogea, pe tronsonul Cernavodă – Medgidia al autostrăzii Bucureşti – Constanţa (A2), perioadă în care au fost cartaţi câţiva tumuli din zonă. Scopul urmărit a fost acela de a elabora o metodologie simplă şi eficientă de colectare a unui set de informaţii standard pentru fiecare tumul.

Următoarele două prezentări, aparţinând domnului Dorin Sârbu şi respectiv doamnei Despina Măgureanu, s-au referit la cercetările arheologice preventive din zona Medgidia a tronsonului Cernavodă – Medgidia al Autostrăzii Bucureşti – Constanţa (A2), derulate în 2010 şi la care au participat mai mulţi membri ai Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". Cu această ocazie, au fost investigaţi doi tumuli din epoca bronzului – T.5 şi T.6 – situaţi în apropiere unul de celălalt. Fiecare tumul conţinea câte opt morminte, în ambele cazuri constatându-se existenţa unei movile primare. Săpăturile au fost precedate de măsurători magnetometrice, care au servit ulterior strategiei de săpătură. Cele două studii de caz au adus în discuţie aspecte privind structura tumulilor, tipurile de morminte (cu sau fără catacombă) şi amenajarea acestora cu bolovani de piatră, în cistă sau cu lemn etc. În plus, mormintele au beneficiat şi de datarea cu ^{14}C, care le-a plasat în jurul anului 3000 a.Ch., adică la începutul desfăşurării fenomenului Jamnaja pe teritoriul actual al României.

Ultima prezentare, a domnului Daniel Spânu, intitulată: *Tumulii de epocă târzie La Tène de la Poiana. Cercetările Ecaterinei şi ale lui Radu Vulpe*, a avut în vedere revalorizarea documentaţiei realizate la Poiana în perioada interbelică. În anii 1928, 1931 şi 1936, au fost cercetaţi trei tumuli din secolul I p.Chr., aflaţi la nord de aşezarea aparţinând epocii La Tène. Autorul comunicării a prezentat şi reinterpretat schiţele din jurnalele de şantier, evidenţiind o serie de informaţii inedite, deosebit de importante pentru înţelegerea contextelor evocate. Pe baza schiţelor şi descrierilor Ecaterinei şi ale lui Radu Vulpe, a putut fi reconstituit parţial modul de amenajare a doi dintre tumuli (*Movila Hârtop* şi *Movila cu pietre*). A mai fost prezentată şi documentaţia, realizată de autor, a inventarului din *Movila Hârtop*. În încheiere, a fost subliniată importanţa acestor tumuli în contextul general al manifestărilor fastuoase din Dacia perioadei târzii La Tène.

În urma discuţiilor, a reieşit clar necesitatea elaborării cât mai rapid a unei strategii de abordare a tumulilor, urmare a faptului că, dacă în trecut cercetarea tumulilor ocupa un loc relativ marginal, în ultimii ani, în cadrul unor săpături preventive, au fost investigate numeroase complexe tumulare. O dezbatere aprinsă, cu păreri pro şi contra, a suscitat problema utilizării mijloacelor de săpătură mecanizate şi combinarea acestora cu cele manuale. S-a pus problema dacă o situaţie de compromis între cele două afectează sau nu calitatea informaţiei arheologice. Legat de aceasta, a fost adus în discuţie sistemul propriu-zis de săpătură – împărţirea tumulului, orientarea secţiunilor etc.

Un loc important, cum era şi firesc, l-a ocupat discuția privind tipurile de tumuli şi modul în care este construit un tumul. Discuțiile au mai atins fenomenul „jefuirii” din vechime a movilelor funerare şi, desigur, pe cel al distrugerilor contemporane.

Departe de a epuiza problematica tumulilor, această masă rotundă a deschis posibilitatea unei serii de alte întruniri având ca temă fenomenul movilelor funerare.

Adrian Ioniță
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: aionita67@yahoo.com

ROMÂNIA ŞI STUDIILE DE ARTĂ ROMANĂ PROVINCIALĂ: AL 13-LEA COLOCVIU INTERNAŢIONAL DE ARTĂ ROMANĂ PROVINCIALĂ (27 mai – 3 iunie 2013)

Monumentele de artă romană provincială au constituit, începând cu anii '80 ai secolului trecut, subiectul unor colocvii iniţiate de cercetători şi instituţii din ţările Europei Centrale, ce s-au consacrat, în cadrul comunităţii ştiinţifice internaţionale, ca un instrument deosebit de util pentru aprofundarea caracteristicilor manifestărilor artistice din diferitele zone ale fostului Imperiu Roman, pentru discutarea problemelor de metodologie (cum ar fi cele legate de datare, iconografie, romanizare, ateliere regionale etc.), ca şi pentru diseminarea rezultatelor cercetării de specialitate[1].

În intervalul 27 mai – 3 iunie 2013, România a fost gazda celei de-a 13-a ediţii a Colocviului Internaţional de Artă Romană Provincială. Este de subliniat faptul că acesta a fost primul colocviu de profil organizat la nordul Dunării, în zona fostelor provincii romane *Dacia* şi *Moesia Inferior*.

Istoricul colocviului

Colocviile internaţionale despre arta romană provincială au fost iniţiate în anii '80 ai secolului trecut sub auspiciile unor cercetători şi instituţii din ţările Europei centrale.

Situaţia puţin mulţumitoare a nivelului cercetării din cadrul *corpus*-ului de monumente de artă romană provincială (*Corpus Signorum Imperii Romani*)[2] din zona provinciilor romane aflată pe teritoriul Austriei de astăzi şi, nu în ultimul rând, sub inspiraţia lucrării Ernei Diez despre arta romană provincială din aria norico-pannonică[3], s-au făcut demersurile pentru organizarea primului colocviu.

[1] Pentru o prezentare a stadiului cercetării sculpturii antice din provinciile Imperiului Roman, vezi V. Gaggadis-Robin, *L'Étude de la sculpture antique des provinces de l'Empire romain: état de la question*, Scripta Classica Israelica 30, 2011, 83–92.

[2] Pentru o prezentare generală a acestui prestigios proiect european, vezi http://csircolloquium13.arheomedia.ro/The_Colloquium/Corpus_Signorum_Imperii_Romani.

[3] E. Diez, *Der provinziale Charakter der römischen Skulptur in Noricum*, în *Rapports et Communications. VIIIe Congrès International d'Archéologie Classique*, Paris, 1963, 71–73.

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 393–398

Acesta a avut loc în 1989 la Graz (Austria), şi s-a concentrat asupra problemelor de metodologie şi, în special, asupra provinciilor Noricum şi Pannonia. De la început s-a stabilit ca întâlniri de acest gen să aibă loc la fiecare doi ani.

În 1991, la Veszprém (Ungaria), colocviul a avut ca subiect „Monumentele din piatră din provinciile Noricum, Raetia şi Pannonia şi legăturile acestora cu Italia".

Cel de-al treilea colocviu, din 1993, de la Bonn (Germania), s-a ocupat de invaziile barbare şi influenţa acestora asupra plasticii romane provinciale. Fiecare dintre aceste prime colocvii a avut în jur de 30 de referenţi, majoritatea concentrându-se însă asupra provinciilor din zona central-europeană a fostului Imperiu Roman.

Abia în 1995, în cadrul celui de-al patrulea colocviu, organizat la Celje (Slovenia), grupul de lucru s-a extins considerabil, dezbătându-se probleme legate de datare şi simbolistică. Direcţia extinderii preocupărilor şi ariei de provenienţă a participanţilor a continuat şi în 1997, în Olanda, la Maastricht. Subiectul discuţiilor a fost atunci „Tipologie, iconografie şi contextul social al monumentelor funerare din mediul provincial. Căile de influenţă iconografică".

Colocviul din 1999 a fost organizat din nou în Ungaria, la Budapesta. La acea ediţie, manifestarea câştigase deja un caracter şi o importanţă internaţionale. Limbile oficiale devin germana, franceza şi engleza. Acest al şaselea colocviu a avut o tematică dublă: a. cronologia şi iconografia monumentelor şi plasticii funerare; b. elemente de ornamentică arhitecturală.

Germania s-a oferit, pentru a doua oară, în 2001, să găzduiască colocviul, la Köln, bucurându-se de participarea a peste 60 de referenţi, concentraţi asupra tematicii „Romanizare şi rezistenţă în plastica, arhitectura şi epigrafia Imperiului Roman".

În 2003, cea de-a opta ediţie a colocviului a avut loc la Zagreb (Croaţia), unde limba italiană a devenit una dintre limbile oficiale ale manifestării. Tema principală a ediţiei a fost „Religie şi mit ca surse de inspiraţie în plastica romană provincială".

Cu cea de-a noua ediţie, colocviul revine în ţara iniţiatoare, Austria, la Innsbruck, pentru a dezbate (cu cea mai numeroasă participare de până atunci) subiectul „Reprezentarea societăţii romane din mediul provincial în lumina monumentelor din piatră".

Adevărata dimensiune şi importanţa manifestării au fost vizibile abia în cadrul celei de-a zecea ediţii, organizate în Franţa, la Arles şi Aix-en-Provence, în 2007. Dezbaterile şi participarea s-au deschis către provinciile cele mai din vest şi din est ale fostului Imperiu, foarte bogate în material arheologic de interes. Astfel, manifestarea ştiinţifică a dobândit un impact deosebit nu numai printre cercetătorii de nivel internaţional, dar şi pentru publicul larg interesat de manifestările artistice ale lumii romane în general.

O grupă numeroasă de participanţi din Peninsula Iberică, dar şi reprezentanţi ai provinciilor mai îndepărtate, precum Asia Mică sau Egipt, s-au alăturat grupului de lucru iniţial, dând manifestării o dimensiune de congres, cu mai bine de o sută de referenţi şi 200 de participanţi. La Arles şi Aix-en-Provence, s-a discutat în jurul subiectului „Ateliere regionale de sculptură: tehnici, stil, iconografie".

Tematica celui de-al 11-lea colocviu, care a avut loc în 2009, la Merida (Spania), a fost „Roma şi provinciile. Modele regionale şi difuziune”. Această ediţie s-a bucurat de o participare semnificativă a colegilor din Peninsula Iberică.

În localitatea antică *Pola*, în Croaţia, colocviul din 2011 s-a concentrat pe două teme principale: „Datarea monumentelor din piatră şi criteriile de determinare a cronologiei” şi „Reprezentările femeii şi familiei”.

Colocviile au devenit o modalitate excelentă şi un cadru adecvat de dezbatere şi diseminare, mai ales prin structura lor, în care zilele de comunicări şi discuţii au alternat cu vizite la siturile arheologice şi la monumentele de artă romană din diferitele provincii. Benefic s-a dovedit şi faptul că, la un interval de aproximativ doi ani de la colocviu, lucrările acestora sunt publicate într-unul sau două volume[4].

Organizatori

Coordonatorul şi principalul organizator al celui de-al 13-lea colocviu a fost Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, sub egida Academiei Române. Parteneri în organizarea lucrărilor şi vizitelor de documentare au fost Muzeul de Istorie

[4] Actele ediţiilor anterioare, cu excepţia celei din 2011, din Croaţia, care urmează să apară abia în cursul anului 2014, sunt: *Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*, Graz, 27. – 30. April 1989, Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark 3–4 (1989–1990) III–172; 5 (1991) 1–146; Praznovszky, M. (ed.), 2. *Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*. Vorträge der Tagung in Veszprém 14. – 18. Mai 1991 (Veszprém, 1991); Bauchhenss, G. (ed.), *Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Bonn 21. – 24. April 1993, Beihefte der "Bonner Jahrbücher" 51 (Köln, 1996); Djurić, B., Lazar, I. (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*, Celje 8. – 12. Mai 1995. Akti IV. Mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti, Celje 8. – 12. maj 1995, Situla 36 (Ljubljana, 1997); Panhuijsen, T.A.S.M. (ed.), *Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das Provinzialrömische Kunstschaffen im Rahmen des CSIR. Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung*, Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997 (Maastricht, 2001); *Akten des 6. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. Historisches Museum der Stadt Budapest, 11. – 16. Mai 1999, Aquincum. 6. BudReg 34 (2001) 3–271; Noelke, P., Naumann-Steckner, F., Schneider, B., *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Köln 2. bis 6. Mai 2001. (Mainz, 2003); Sanader, M. – Rendić Miocević, A., (eds.), *La religion et le mythe comme inspiration pour la sculpture romaine provinciale* : Les actes du VIIIème colloque international sur les problèmes de l'art provincial romain (Zagreb, 2005); Walde, E., Kainrath, B. (ed.), *Die Selbstdarstellung der römischen Gesellschaft in den Provinzen im Spiegel der Steindenkmäler*. IX. *Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*. Ikarus 2 (Innsbruck, 2007); Gaggadis-Robin, V., Hermary, A., Reddé, M., Sintès, C. (eds.), *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie*: actes du Xe Colloque international sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence, 21–23 mai 2007 (Arles, 2009); Nogales, T. – Roda, I. (eds.), *Roma y las provincias: modelo e difusión*. Actas del XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida, 2009), Hispania Antigua, Serie Arqueológica 3 (Roma, 2011).

Națională și Arheologie din Constanța, Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, Biblioteca Academiei Române din București, Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia, Muzeul Național Brukenthal din Sibiu și Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva.

Prin aceasta, atât centrul de cercetare bucureștean și colecțiile sale, cât și colecțiile partenerilor din siturile și muzeele din țară au constituit, pe rând, centrul atenției colocviului, extinzând aria de interes a acestuia în zona de la granița de peste Dunăre a fostului imperiu.

Tematica

Monumentele votive și de cult, asupra cărora s-a concentrat ediția din 2013, constituie un obiect de studiu deosebit de generos pentru provinciile Imperiului Roman, atât pentru studiul cultelor, riturilor și ritualurilor, cât și prin prisma procesului și gradului de romanizare. Noutatea tematicii propuse pentru această ediție a fost și includerea unora dintre cercetările pluridisciplinare de care beneficiază studiile de specialitate în ultimii ani, inclusiv în România[5], privind investigarea materialelor folosite și a provenienței lor, a urmelor de unelte[6], a resturilor de policromie de pe monumentele antice din piatră. În același timp, au fost incluse studii dedicate iconografiei surselor numismatice, care pot contribui la investigarea, respectiv reconstituirea unora dintre statuile de cult pe care, altfel, nu le cunoaștem între exemplarele păstrate, fiind cunoscute doar din surse antice scrise. O subtemă importantă a fost soarta monumentelor antice după momentul expunerii/dedicării lor, respectiv analiza aspectelor legate de simpla reutilizare a materialului litic, ascunderea în scopul protejării sau, dimpotrivă, distrugerea intenționată.

Obiectivele colocviului din România au fost, urmând exemplul ultimelor ediții, atât schimbul de idei și rezultate ale cercetărilor actuale sau în curs, cât și aducerea în atenție a zonei fostelor provincii dacice și a zonei nordice a *Moesiei Inferior*, a monumentelor și siturilor din aceste arii geografice.

Deosebit de importantă a fost considerată înlesnirea contactului direct cu materialele arheologice de interes, îmbunătățirea contactelor și oferirea studenților și tinerilor cercetători români a oportunității luării de contact cu specialiști din întreaga lume.

Nu în ultimul rând, s-a realizat completarea bazei de discuție și reflecție asupra fenomenului modelelor și difuziunii manifestărilor artistice ale epocii romane în diferitele provincii.

---

[5] De exemplu în cadrul proiectului PN II–RE/TE113 (2010–2013): www.arheomedia.ro.

[6] În intervalul 2011–2013, plecând de la valoroasa arhivă fotografică a sculptorului și restauratorului Peter Rockwell, s-a desfășurat în Anglia (King's College, Universitatea din Londra) și la Roma proiectul "Art of making" (http://www.artofmaking.ac.uk/), dedicat studiului tehnicilor de prelucrare a pietrei în lumea romană, uneltelor și criteriilor de datare pe care aceste informații le pot oferi arheologiei, proiect prezentat și la București, în cadrul colocviului, de W. Wootton și B. Russell.

Program

Programul propus a combinat:

1) secţiunile de comunicări ştiinţifice, grupate tematic astfel:

a) monumente votive şi de cult – studii de caz privind anumite divinităţi şi/sau anumite situri antice; b) iconografie şi simbolism; c) descoperiri recente şi proiecte în desfăşurare; d) „viaţa de după" a monumentelor votive şi de cult; e) "art of making" – materiale litice şi tehnici de prelucrare; f) varia/disputationes; g) contextul şi expunerea; decor arhitectonic;

2) vizite şi excursii de studiu la muzee şi situri relevante pentru tematica manifestării la Bucureşti, Alba Iulia, Deva, Ţara Haţegului, Sibiu, Adamclisi, Constanţa şi Histria.

Date fiind zonele de interes şi răspândire ale acestora, organizarea colocviului a implicat, pe lângă rezultate ştiinţifice, şi introducerea participanţilor în realitatea, caracteristicile şi zestrea culturală (nu numai aparţinând epocii romane) a României. Prin patrimoniul arheologic, România reprezintă unul dintre obiectivele fundamentale pentru cei interesaţi de arta romană provincială. Menţionăm aici doar cazul monumentului de la Adamclisi, a cărui cercetare[7] este considerată şi astăzi ca fiind piatra de temelie a studiilor de profil.

Astfel, s-au vizitat colecţiile muzeelor din Bucureşti, Sibiu, Alba Iulia, Deva, Adamclisi şi Constanţa. De asemenea, s-a vizitat biserica din Densuş, monument pentru construcţia căruia au fost folosite spolii romane din zona capitalei Daciei, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. La Târgu Jiu, participanţii au avut ocazia să viziteze „Ansamblul sculptural Constantin Brâncuşi".

La Bucureşti, Alba Iulia şi Constanţa s-au organizat, cu prilejul colocviului, expoziţii temporare având ca subiect monumentele votive şi de cult din propriile colecţii. Comun celor trei puncte de expunere le este un volum în limba engleză, cuprinzând un catalog selectiv reprezentativ şi o serie de studii de specialitate[8]. Muzeul din Constanţa a realizat şi un catalog propriu[9], în limba română, al monumentelor sculpturale expuse în intervalul mai – septembrie 2013.

Participanţi

Invitaţiei de a lua parte la colocviul din România i-au răspuns aproape o sută de cercetători, numărul participanţilor fiind însă mai mare, unii dintre aceştia fiind însoţiţi de familie sau de studenţi şi doctoranzi. Au fost reprezentate 19 ţări, inclusiv S.U.A., Canada, Tunisia şi Israel.

Astfel, au fost prezenţi la manifestare atât cercetători din institute şi centre de cercetare, muzee şi universităţi, cât şi tineri cercetători şi doctoranzi.

---

[7] A. Furtwängler, *Das Tropaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst*, München, 1903.

[8] C.-G. Alexandrescu (ed.), *Jupiter on your side... Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube area*, Bucureşti, 2013.

[9] Z. Covacef, *Artă şi religie în Dobrogea romană*, Constanţa, 2013.

Organizatorii au putut asigura o serie de burse care au permis participarea la lucrările colocviului a colegilor din România, dar şi a unor cercetători din Franța, Croația şi Portugalia

S-a remarcat lipsa colegilor din Ungaria şi Bulgaria, dar şi cea a cercetătorilor din zonele răsăritene ale Imperiului.

Perspective

La Bucureşti a fost prezentată candidatura Franței pentru organizarea următoarei ediții a colocviului, în 2015. Aceasta a fost întocmită şi asumată de Universitatea din Bourgogne şi de Muzeul de Arheologie din Dijon (Franța), fiind susținută de Sabine Lefevre şi Christian Vernou. Datorită caracteristicilor zonei, tema propusă pentru 2015 este „Iconografia cotidianului în arta romană provincială. Modele regionale".

Publicarea actelor celui de-al 13-lea colocviu de artă romană provincială este plănuită pentru 2015, în cadrul seriei *IMAGINES. Studies on ancient crafts and iconography*.

România este parte a comitetului internațional de organizare a Colocviilor de Artă Romană Provincială, fiind reprezentată prin doi membri.

Reluarea şi materializarea proiectului *Corpus Signorum Imperii Romani* pentru România[10] a fost posibilă tocmai în contextul organizării acestui colocviu şi al discuțiilor de strategie a cercetării purtate în cadrul Asociației Internaționale de Arheologie Clasică (al cărei congres a avut loc la Merida, tot în 2013, cu două săptămâni înaintea colocviului din România).

ABSTRACT

Between the 27th of May and the 3rd of June 2013, Romania hosted the 13th International Colloquium of Roman Provincial Art and was attended by over hundred participants from 19 countries. This event offered the opportunity of bringing into attention the sites, monuments and collections from Romania besides the scholarly exchange, discussions and studies. Several excursions in Transylvania and Dobroudja offered short insights into the rich heritage of the Roman provinces of Dacia and Moesia inferior. The organisers (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"/"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest, Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie/Museum of National History and Archaeology, Constanța and Muzeul Național al Unirii/National Museum of [Romanian] Union, Alba Iulia) presented selected monuments from their collections in temporary exhibitions which have a common publication. The history and objectives of the colloquia and of the *Corpus signorum Imperii Romani* are also presented.

Cristina-Georgeta Alexandrescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: cgalexandrescu@gmail.com

[10] www.arheomedia.ro/csirromania.php

INCINTELE ORAŞELOR ROMANE DIN DOBROGEA*

VIRGIL APOSTOL**

Ne-am propus realizarea unei cercetări care să reunească, din perspectivă arhitecturală, principiile acţiunilor fondatoare în domeniul fortificaţiilor antice, în general, şi în particular al celor romane, cel mai consistent conservate în teritoriul studiat, în speţă fortificaţiile târzii. Trebuie menţionat că stadiul cercetărilor în arheologia greco-romană din Dobrogea arată că tratarea arheologică a temei fortificării a constituit un subiect de studiu permanent, dar, cu câteva notabile excepţii, a rămas un domeniu aproape neatins în cercetarea de arhitectură. În această privinţă se poate afirma că nu există până acum decât abordări tangenţiale, care nu depăşesc nivelul generalităţilor, iar cercetările specifice sunt rare.

Studiul a implicat abordarea întregului complex de particularităţi arhitecturale, tehnice şi defensive, prin lectura şi interpretarea cărora sperăm ca imaginea despre concepţia romană asupra edificării fortificaţiilor să-şi afle o reflectare cât mai corectă şi consistentă.

Cadrul geografic al studiului – zona Dobrogei

Fixarea zonei de analiză în relaţie exclusivă cu teritoriul administrativ actual poate fi în unele cazuri mai puţin adecvată, însă, în cazul programului fortificaţiilor din *Scythia Minor*, conturarea a două zone cu manifestări bine individualizate în cadrul provinciei – zona sudică (la sud de linia descrisă de *Timogittia* – Novo Botevo) şi restul provinciei (la nord de linia *Callatis* – *Zaldapa* – Gaber) – a determinat tratarea separată a spaţiului dobrogean de pe teritoriul actual al României. Am constatat că sistemul defensiv folosit în zona nordică, în conturul aproximativ al Dobrogei de pe teritoriul României, nu a suportat transformări esenţiale în epoca

* Teza de doctorat, realizată sub conducerea dr. Maria Alexandrescu Vianu, a fost susţinută în data de 07.12.2012, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. Comisia a fost compusă din: dr. Monica Mărgineanu Cârstoiu, dr. Mihaela Mănucu-Adameşteanu şi prof. dr. Alexandru Barnea. Lucrarea este compusă din două volume, însumând 366 de pagini, în care sunt cuprinse 88 de figuri şi 71 de planşe. Volumul al doilea conţine, pe lângă bibliografie, listele figurilor şi ilustraţiilor, catalogul fortificaţiilor studiate şi un glosar de termeni.

** Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti; e-mail: apostol_virgil@yahoo.com

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 399–405

romană târzie. Nu acelaşi lucru se poate spune despre fortificaţiile din zona sudică. Sistemul defensiv care particularizează zona nordică a Dobrogei a fost menţinut până în sec. al VII-lea p.Ch., fără să fie transformat substanţial. În schimb, fortificaţii precum cele ale oraşelor *Dionysopolis*–Balcic sau *Acres*–Caliacra sunt transformate în secolele V–VI p.Ch., iar configuraţiile defensive utilizate îşi declină apartenenţa la un program caracteristic pentru întreaga zonă balcanică. Elementele emblematice ale acestei arhitecturi defensive sunt turnurile sau bastioanele cu suprafeţe faţetate, elemente absente în zona de la nord de linia *Callatis* – *Zaldapa* – Gaber. În consecinţă, analiza s-a concentrat asupra zonei nordice a Dobrogei.

Pentru perioada Principatului, informaţiile arhitecturale sunt în general mult mai reduse faţă de cele din perioadele târzii, iar o repertoriere a caracteristicilor arhitecturale generale ale fortificaţiilor din întreaga provincie *Moesia Inferior* nu ar fi în măsură să descrie decât parţial programe defensive ample, cum este, de exemplu, cel al fortificărilor de la sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea, program desfăşurat în toată zona balcanică.

Identificarea zonei Dobrogei cu particularităţile defensive semnalate nu a exclus, desigur, permanenta confruntare cu acele elemente relevante ale fortificaţiilor din *Moesia Inferior*, *Moesia Superior*, *Thracia* sau *Scythia Minor*, împreună cu provinciile târzii învecinate.

Fortificaţiile studiate

Selecţia fortificaţiilor incluse în lucrare a depins în cea mai mare măsură de stadiul cercetărilor de arhitectură. Am considerat că o diagnoză nu poate fi fundamentată numai pe baza informaţiilor arheologice, cunoscute din publicaţii ale căror lacune în descifrarea arhitecturală sunt prezentate în capitolul II – *Stadiul cercetărilor fortificaţiilor*. Pentru a suplini acest gen de lacune, ne-am sprijinit pe investigaţii şi cercetări de arhitectură concomitente cu cercetările arheologice în curs, desfăşurate pe unele dintre cele mai importante situri din Dobrogea. Participările în colective de cercetare arheologică sistematică, mare parte cu rezultate încă inedite (*Histria – Zona sacră*, *Halmyris*–Murighiol, *Tropaeum Traiani*–Adamclisi, *Argamum*–Capul Dolojman[1], *Histria – Poarta mare*, *Ibida*–Slava Rusă, *Noviodunum*–Isaccea),[2] precum şi cercetările personale dedicate exclusiv subiectului (*Histria*, *Tomis–Constanţa*, *Callatis–Man*galia) au constituit baza fundamentală de informaţii arhitecturale necesare studiului. De asemenea,

[1] Mulţumim doamnei Monica Mărgineanu Cârstoiu pentru că ne-a oferit posibilitatea de a utiliza rezultatele cercetărilor de arhitectură efectuate în cele patru situri menţionate.

[2] Histria – *Poarta Mare*: cercetări arheologice – P. Damian, A. Bâltâc; cercetări de arhitectură – V. Apostol; *Ibida*–Slava Rusă: cercetări arheologice – M. Iacob, D. Paraschiv, L. Bârliba, D. Aparaschivei; cercetări de arhitectură – V. Apostol; *Noviodunum*–Isaccea: cercetări arheologice – V.H. Baumann, F. Topoleanu, A. Stănică; cercetări de arhitectură – V. Apostol.

pentru studiul fortificației de la *Dinogetia*–Garvăn, am beneficiat de cercetările de arhitectură parțiale (inedite), realizate de Monica Mărgineanu Cârstoiu. În cazul fortificațiilor de la *Capidava*, *Troesmis*–Turcoaia, *Sacidava*–Muzait, *Ulmetum*–Pantelimon, *Carsium*–Hârşova, am completat prin observații personale de teren informațiile arheologice publicate, care făceau referire la datele constructiv-arhitecturale.

Aşa cum am precizat anterior, repertorieri ale fortificațiilor din *Moesia Inferior* sau *Scythia Minor* – cercetate sau necercetate – au fost deja făcute, acestea fiind analizate şi sistematizate în funcție de criterii diverse, istorice, arheologice, epigrafice. Deşi rezultatele acestui gen de investigații au constituit pentru acest studiu o bază de pornire fundamentală, ele s-au dovedit cu totul insuficiente pentru studiul de arhitectură în cazul fortificațiilor inaccesibile (*Axiopoli*s–Cernavodă) sau cunoscute sumar, cum sunt cele de la *Cius*–Gârliciu, *Arrubium*–Măcin, *Beroe*–Piatra Frecăței, *Salsovia*–Mahmudia, *Aegyssus*–Tulcea, *Zaldapa*–Kaleto, Kapitan Dimitrov sau Gaber. Cu toate acestea, menționarea caracteristicilor arhitecturale ale acestor fortificații, mai mult sau mai puțin consistent subliniate până în prezent de cercetări diverse şi periegheze arheologice, nu lipsesc din cadrul prezentărilor generale.

Natura fortificațiilor studiate

Sunt analizate în această lucrare toate fortificațiile cunoscute prin cercetare arheologică, fie că au aparținut unor aşezări urbane, fie că au avut inițial doar caracter militar, şi, mai puțin, aşa numitele „fortificații minore”. Această abordare a fost necesară având în vedere că, începând cu perioada Dominatului, atât fortificațiile urbane, cât şi cele exclusiv militare au configurații guvernate de principii defensive similare. Excluderea fortificațiilor militare ar fi generat, în absența cunoaşterii originilor unora dintre fortificațiile aşezărilor urbane din sec. V–VI p.Ch., dezvoltate pe locul bazelor militare, o sărăcire substanțială a temei tratate.

Am inclus în studiu toate acele aşezări care au dobândit în perioada secolelor I–VI p.Ch. statutul juridic de oraş roman. Pentru perioada timpurie sunt analizate cetățile care ating statutul de *municipium* – *Tropaeum Traiani*, *Troesmis*, *Noviodunum*. Pentru perioada târzie, dintre cele 15 *civitates* înregistrate de Hierocles în *Scythia Minor* – *Tomis*, *Dionysopolis*, *Acres* (*Akrai*), *Callatis*, *Histria* (*Istros*), *Constantiana* (*Argamum*?), *Zaldapa* (*Zeldepa*), *Tropaeum Traiani* (*Tropaeum*), *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssus* (*Aegissos*), *Halmyris* –, 12 aparțin teritoriului studiat. Dintre acestea, oraşele greceşti de pe malul Mării Negre – *Callatis*, *Tomis*, *Histria*, *Orgame* – posedă fortificații construite în epoca romană. Acestea au fost analizate pentru capacitatea lor de a evoca modul de adaptare a tipului roman de fortificare față de contextele preexistente. În absența unei extinderi a analizei până la primele forme de fortificare greceşti cunoscute pe teritoriul dobrogean, înțelegerea fenomenului fortificării ar fi fost serios afectată.

Structura studiului şi metoda de abordare

În primul capitol al tezei (cap. I – *Originile şi evoluţia sistemelor defensive în antichitatea greco-roman*ă) sunt puse în evidenţă momentele de referinţă ale istoriei fortificaţiilor în antichitatea greco-romană. Cu acest prilej, am considerat necesară clarificarea vocabularului specific prin anexarea unui glosar. Extinderea prezentării la perioada greacă a urmărit punctarea acelor momente critice în istoria fortificaţiilor care, ulterior, au avut impact direct în proiectarea fortificaţiilor romane, cum este de exemplu utilizarea artileriei defensive, configurările particulare ale curtinei sau prelucrarea monumentală a unor elemente defensive. În paralel cu prezentarea originilor, a fost urmărită evoluţia formelor de plan ale elementelor defensive de-a lungul perioadei studiate.

Cel de-al doilea capitol (cap. II – *Stadiul cercetărilor fortificaţiilor în Dobrogea. Direcţii de analiză*) prezintă stadiul cercetărilor care au avut ca obiect fortificaţiile din zona studiată, filtrat din perspectivă arhitectural-arheologică. După cum am menţionat, numeroase studii istorice şi arheologice au tratat subiectul şi i-au definit reperele istorice, fără să propună însă o abordare arhitecturală coerent structurată. În acest capitol, după notarea etapelor parcurse şi menţionarea lacunelor, sunt trasate direcţiile de cercetare principale propuse în acest studiu: influenţa grecească şi, în special, cea elenistică asupra arhitecturii defensive romane; aportul artileriei defensive la structurarea arhitecturală; caracteristici arhitecturale şi structurale ale elementelor defensive din perspectiva tipologiei de plan, structurii de rezistenţă, structurii arhitecturale; încadrările tipologice ale planurilor de cetăţi; analiza raportului dintre structura urbană şi fortificaţie.

O secţiune specială a studiului (cap. III – *Componente ale fortificaţiilor*) cuprinde analiza elementelor defensive. Pentru realizarea unei imagini cât mai controlate asupra fortificaţiilor din Dobrogea, am propus ipoteze de reconstituire a imaginii spaţiale reale a unor componente descrise pe baza indiciilor reflectate de ruinele arheologice, chiar şi atunci când starea de conservare a acestora este extrem de precară.

În prima secţiune a acestui capitol (III. 1 – *Configuraţia generală*) sunt prezentate fortificaţiile în funcţie de caracteristicile arhitecturale defensive: particularităţi arhitecturale ale elementelor defensive, particularităţi ale traseelor incintelor sau scheme de structurare defensivă particulară. Observarea acestor aspecte a generat noi interpretări cu privire la unele componente arhitectural-defensive, cu implicaţii asupra cronologiei relative a câtorva fortificaţii dobrogene, dintre care notăm: latura vestică a incintei elenistice de la *Histria*, nuanţări ale cronologiei zidului roman târziu de la *Histria*, bazate pe interpretarea detaliului special de îmbinare a turnurilor cu curtina; prezenţa turnului – *phrourion* ca indice pentru datare sau confirmarea datării unor fortificaţii construite între sfârşitul secolului al III-lea şi sfârşitul secolului următor.

Pentru a completa prezentarea generală a fortificaţiilor cu descrierea sitului, etapele cronologice majore, listele elementelor defensive, lista tehnicilor constructive folosite, a fost anexat un catalog (cap. V – *Catalog*), care cuprinde şi

planurile actualizate ale cetăţilor, cu indicarea notaţiilor folosite, a fazelor de construcţie etc. Am considerat redundantă includerea în catalog a acelor aspecte care au constituit frecvent obiectul de analiză a numeroase studii anterioare (problema localizării cetăţilor, a momentelor istorice asociate, a organizării lor administrative etc.).

În cea de-a doua parte a capitolului (III. 2 – *Configuraţia turnurilor şi bastioanelor*) sunt analizate turnurile din punct de vedere al formei planului, din punct de vedere dimensional, structural-constructiv şi funcţional-defensiv. Având în vedere că identificarea unor tendinţe formale se poate face având ca suport observarea rapoartelor dimensionale – în general realizate pe baza măsurătorilor personale –, acestea sunt prezentate în cuprinsul uneia dintre anexele ataşate studiului (cap. VI – *Anexe. Tabele*). Au fost în permanentă atenţie acele elemente de logică constructivă şi funcţională care pot oferi o cheie de descifrare a unor funcţiuni defensive, chiar şi în cazul obiectivelor a căror lectură *in situ* a fost mai săracă în informaţii. Am reuşit să creionăm astfel ipoteza despre funcţiunea defensivă, ca baterii de artilerie, a turnurilor denumite „mari" (în literatura de specialitate românească), existente în cazul a numeroase cetăţi dobrogene şi care îşi declină cu siguranţă apartenenţa la un program defensiv teritorial particular pentru zona *Scythiei Minor*.[3]

În secţiunea următoare (III. 3 – *Tipuri de porţi*) sunt prezentate configuraţiile defensive ale porţilor din Dobrogea. Pentru realizarea unei tipologii bazate pe principii defensive, analiza s-a sprijinit pe considerente de natură defensivă şi pe particularităţi ale formelor de plan. În consecinţă, am scos în evidenţă, de exemplu, relevanţa tipului cu curte interioară – *Porţile cu cavaedium* în Dobrogea. De asemenea, analiza urmelor firave ale sistemului de închidere a porţilor a permis o prezentare coerentă a tipurilor de închidere şi a detaliilor tehnice specifice, descrise de multe ori extrem de sumar în literatura arheologică.

În continuare (III. 4 – *Curtina*) au fost analizate configuraţiile defensive ale curtinei. Diversitatea tipurilor existente la fortificaţiile cunoscute la sud de Dunăre (*Nicopolis ad Istrum*–Nikiup, *Marcianopolis*–Devnia), dar şi din alte teritorii a determinat o orientare a analizei spre caracteristicile structurii constructive şi funcţional-defensive. O atenţie specială a fost acordată analizării scărilor de acces la drumul de strajă, acestea fiind elemente fundamentale pentru realizarea unor reconstituiri realiste pentru înălţimea zidurilor de incintă şi pentru celelalte elemente defensive.

Într-o secţiune distinctă (III. 5 – *Materiale şi tipuri de zidărie*), structurată analog unui manual al tehnicilor de construcţie, am prezentat principiile tehnice generale folosite în alcătuirea fundaţiilor şi elevaţiilor, precum şi tehnicile de construcţie propriu-zise folosite la fortificaţiile greceşti şi romane din Dobrogea. Această prezentare a oferit ocazia stabilirii unei grile realiste de analiză, având în vedere absenţa aproape generalizată a unui vocabular adecvat şi a cunoştinţelor minimale despre aparatul constructiv în publicaţiile istorice şi arheologice existente

[3] V. Apostol, *The "large towers" of Roman Dobruja*, CaieteARA 3, 2012, 81–95.

în cercetarea românească. Una dintre consecințele acestei realități a fost şi interpretarea în literatura de specialitate a urmelor arheologice ale porții aparținând epocii elenistice de la *Histria*, pentru care am pus acum la dispoziție o soluție de citire *in situ* în acord cu urmele lăsate de componentele constructive.[4]

În ultima secțiune a capitolului (III. 6 – *Sisteme defensive auxiliare*), au fost analizate caracteristicile arhitectural-constructive ale sistemelor defensive auxiliare care însoțesc fortificațiile din Dobrogea, considerând că acestea au capacitatea de a exprima, prin structurarea lor diferențiată, strategia defensivă specifică unor etape cronologice distincte.

Capitolul privitor la componentele defensive se încheie cu câteva precizări referitoare la maşinile de artilerie defensivă (III. 7 – *Addendum – Maşini de artilerie*), având în vedere rolul esențial pe care l-au avut în conceperea elementelor defensive. Deşi proiectile de artilerie au fost în număr mare descoperite în diverse turnuri ale cetăților din Dobrogea, cercetarea arheologică s-a rezumat la prezentarea lor numerică şi uneori exclusiv în funcție de criterii dimensionale. Această analiză propune o clasificare generală a tipurilor de arme de artilerie şi, în particular, a balistelor folosite în Dobrogea. Încadrarea tipologică – necesară estimării gabaritului dimensional şi de greutate al maşinii de artilerie – a fost făcută pe baza caracteristicilor unor proiectile descoperite recent la *Ibida*, prilej cu care a fost analizată o trăsătură esențială pentru reconstituirea balistelor – greutatea proiectilului. De asemenea, informații arheologice mai vechi au fost utilizate pentru reconstituirea gabaritului dimensional al unei catapulte romane utilizate în Dobrogea.

În ultimul capitol al tezei (cap. IV – *Fortificația ca limită urbană*), reunind datele existente privitoare la structura urbanistică a fortificațiilor analizate (IV. 2 – *Fortificația şi structura urbană*), sunt propuse câteva ipoteze privind configurația țesutului urban. Pentru aceasta, ne-am bazat pe evaluarea raportului dintre fortificație şi structura urbanistică, aşa cum a fost schițată pe baza unor cercetări mai vechi de la *Tropaeum Traiani*, *Histria* şi *Argamum*[5]. Acest tip de analiză s-a dovedit necesar în cercetarea cetăților antice în general, dar este încă lacunar pe teritoriul României.

O altă problemă tratată în cadrul acestei teze (IV. 1 – *Fortificația romană – limită fizică şi simbolică a aşezării*) se referă la impactul în imaginea urbană a incintei fortificate. Sunt semnalate câteva elemente asupra cărora ar trebui orientată atenția: aparatul de acces cu curte interioară (*cavaedium*), elementele decorative ale porților sau prelucrările feței zidului de incintă.

---

[4] V. Apostol, *The Hellenistic Gate of Histria. Remarks on its foundation system*, CaieteARA 2, 2011, 39–46.

[5] M. Mărgineanu Cârstoiu, *Plans de Villes en Moesie Inferieure*, în *Bauplanung und Bautheorie der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 4, 1983, 303–311; M. Mărgineanu Cârstoiu, M. Mănucu-Adameşteanu, *Zidul de incintă romano-bizantin de la Argamum: un tronson din curtina de est*, SCIVA 49, 3–4, 1998, 233–258.

Aceasta este o linie de studiu aproape inexistentă în tratările generale ale fortificațiilor de pe teritoriul Dobrogei. Desigur, modul de conservare a vestigiilor nu favorizează întotdeauna o astfel de investigație. Avem însă convingerea că, în pofida fragilității informațiilor oferite de vestigiile conservate *in situ*, o asemenea direcție de analiză își poate dovedi extrema utilitate pentru cercetarea arhitecturii şi urbanismului antice.

Adina Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porților de Fier/Aspects of the Mesolithic-Early Neolithic transition in the Iron Gates region*, Editura Mega, Cluj–Napoca, 2012, 401 p., 138 fig.

Structurat în 14 capitole şi trei anexe, volumul, realizat cu mult profesionalism şi spirit critic, reprezintă o încercare reuşită de revalorificare a săpăturilor vechi din zona defileului Dunării şi de integrare a cercetărilor personale, oferindu-ne o nouă perspectivă asupra procesului de tranziție de la mezolitic la neoliticul timpuriu în această zonă.

Capitolul I. *Mezolitic şi neolitic timpuriu: România, Porțile de Fier. Istoricul cercetărilor*. Reprezintă o amplă trecere în revistă a cercetării mezoliticului şi neoliticului din zona Porților de Fier, în ideea de a clarifica imaginea trecută şi prezentă a celor două concepte (mezolitic şi neolitic), aşa cum au fost sau încă sunt văzute în arheologia românească.

Capitolul II. *Porțile de Fier – cadrul natural şi habitat uman*. Conține elemente de geografie, geologie şi geomorfologie proprii zonei Porților de Fier, la care se adaugă elemente de climă şi vegetație caracteristice începutului Holocenului (interesante ni se par teoriile recente asupra fenomenului de răcire drastică a vremii din perioada 6300–6000 cal BP şi a consecințelor sale asupra habitatului uman de la Porțile de Fier). Dinamica locuirii este urmărită unitar, pe ambele maluri ale Dunării, cu detalii stratigrafice privind nivelurile mezolitice şi neolitice timpurii. Sunt prezentate tipurile de locuiri: atât cele sezoniere, în peşteră şi în aer liber, cât şi cele permanente, locuirile neolitice din zonele de luncă.

Capitolul III. *O arheologie a hidrocentralelor: proiectele Porțile de Fier I şi Porțile de Fier II*. Sunt prezentate în mod critic săpăturile de salvare efectuate de Grupul de Cercetări Complexe Porțile de Fier I (1964–1970) şi II (1977–1984), creat de Academia Română, grup care a desfăşurat cercetări de teren mai ales în zona terasei inferioare a Dunării şi pe ostroave, zone care urmau a fi acoperite de ape. De asemenea, sunt prezentate şi cercetările recente, respectiv perioada anilor 1982–1996, 2001–2002, 1997–2009.

Capitolul IV. *Argumente pentru o arheologie a tranziției*. Fenomenul tranziției, extrem de complex, este abordat din perspectivă cronologică, dar şi din perspectiva apariției unor schimbări în viața comunităților umane respective: în aspectele funerare, în metodele de subzistență, în cultura materială a comunităților.

Această abordare este foarte interesantă, mai ales dacă ținem cont de faptul că, până în prezent, comunitățile mezoliticului şi neoliticului erau tratate ca situându-se la poli opuşi din punctul de vedere al unor factori precum mobilitatea/sedentarismul, complexitatea socială, economia de subzistență. Pornind de la cercetările recente, autoarea adoptă următoarea periodizare: mezolitic timpuriu / epipaleolitic tradițional (13200–7200 cal BC), mezolitic târziu/Schela Cladovei – Lepenski Vir (7200–6300 cal BC), mezolitic final/Schela Cladovei – Lepenski Vir (6300–6000 cal BC), neolitic timpuriu (6000–5500 cal BC). Trecerea de la mezolitic la neoliticul timpuriu nu este privită ca o perioadă punctuală, distinctă, fenomenul desfăşurându-se complex, în mai mulți timpi, de la simple contacte culturale, traduse prin importuri ceramice în niveluri mezolitice, la coabitare şi transformare culturală, reflectate în dietă şi domeniul funerar.

În abordarea problemelor tranziției de la mezolitic la neolitic, autoarea ne prezintă o bogată documentație de săpătură (carnete, fotografii, planuri), corelată cu diversele tipuri de complexe arheologice (atât mezolitice, cât şi neolitice timpurii). Vechea, dar inedita documentație, este completată cu: o listă adusă la zi a datelor radiocarbon existente; rezultatele analizelor cu izotopi stabili; noi analize antropologice; analize de faună mai vechi; noi studii faunistice asupra unor loturi vechi (cazul siturilor de la Veterani Terasă, Alibeg, Ostrovul Banului – sector D, realizate de Adrian Bălăşescu şi Valentin Radu). Această documentație a fost completată de o cantitate impresionantă de material arheologic, reîntregit şi ordonat de autoare.

SCIVA, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 407–409

Capitolele V–XIII cuprind analiza detaliată a siturilor arheologice cercetate pe malul românesc: Alibeg, adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului, peşterile Climente I şi II, Peştera Veterani şi situl Veterani Terasă, Răzvrata, Icoana, Ostrovul Banului, Schela Cladovei, Ostrovul Corbului.

Lucrarea se încheie cu un capitol de concluzii şi posibile perspective de dezvoltare a problemei tranziţiei în viitor, prin valorificarea informaţiei existente pentru fiecare sit în parte. Felul în care se poate face acest lucru variază astfel de la aşezare la aşezare, fiind în funcţie de materialul arheologic păstrat, de posibilitatea contextualizării sale corecte, de oportunitatea şi posibilitatea de a efectua noi cercetări. Autoarea subliniază că nu trebuie făcute săpături arheologice ci, ca un exemplu sugestiv, se pot face explorări subacvatice şi noi periegheze pe terasele înalte ale Dunării.

În acelaşi capitol final, vorbind de numeroasele schimbări care au loc în această zonă în perioadele mezolitic – neolitic, autoarea se întreabă care au fost factorii determinanţi ai acestora. Dintre posibilii factori, catalizatori spre noi adaptări, sunt cel demografic, respectiv apariţia unei noi populaţii de agricultori, sau cel de natură climatică. Referitor la cel din urmă, s-a sugerat că răcirea climatului din perioada 6300–6000 cal BC a oprit pentru o vreme avansarea neoliticului la sudul Dunării, la circa 100 km de Porţile de Fier. Este foarte posibil ca, pe durata acestei perioade, să fi existat contacte între cele două tipuri de comunităţi din Clisura Dunării. De asemenea, o idee interesantă este aceea că apariţia neoliticului din această zonă este observabilă în materialul arheologic odată cu schimbarea bruscă a dietei alimentare a populaţiei de la cca 6000 cal BC, care a „coincis în inventarul arheologic cu apariţia ceramicii, a industriei litice şlefuite, cu apariţia unor materii prime exotice precum silexul prebalcanic şi obsidianul, cu schimbări în ritul funerar". Schimbările evocate de autoare se regăsesc la populaţia neolitică de tip Starćevo–Criş.

Cele trei anexe de la finalul lucrării cuprind: lista şi catalogul siturilor neolitice timpurii de la Porţile de Fier, catalogul siturilor arheologice mezolitice şi neolitice timpurii de pe malul drept al Dunării (zona Porţile de Fier) şi o listă completă a datărilor ^{14}C pentru zona Porţile de Fier, cu tabelul privind corespondenţa datelor calibrate cu cele necalibrate. Ilustraţia este bogată şi excelent realizată (138 de planşe), bibliografia consistentă şi adusă la zi.

Complexitatea acestui volum va atrage cu siguranţă atenţia specialiştilor în domeniu, el fiind, fără îndoială, de acum înainte, un instrument de lucru indispensabil în cercetarea mezoliticului şi neoliticului timpuriu din Clisura Dunării.

Roxana Dobrescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: roxana_dobrescu@yahoo.fr

T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien* / *Depozitele de obiecte din cupru şi bronz din România. Epoca timpurie şi mijlocie a bronzului*, Archaeologia Romanica 5, editori: Radu Harhoiu, Svend Hansen, Corneliu Gaiu, Editura Accent, Cluj–Napoca – Bistriţa, 2012.

Lucrarea bilingvă (în limbile germană şi română), scrisă de Tudor Soroceanu, are 292 de pagini, fiind structurată în felul următor: introducere, catalogul depozitelor, bibliografie, o anexă cu rezultatele analizelor de compoziţie a metalului pentru unele dintre piese, indice de localităţi şi lista planşelor, urmate de 72 de planşe.

În introducere, autorul menţionează motivele care l-au determinat să scrie această carte. Primele 12 pagini din catalogul depozitelor de bronzuri întocmit de Mircea Petrescu-Dîmboviţa (*Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, 39–50 , pl. 1–20), în care sunt menţionate depozitele de bronzuri din perioada mijlocie a epocii bronzului de pe teritoriul României, au constituit punctul de pornire în realizarea acestui demers. Tudor Soroceanu a sesizat inexactităţile şi lipsurile din lucrarea lui Petrescu-Dîmboviţa şi

şi-a propus ca volumul său să fie cât mai complet şi riguros întocmit, un instrument de lucru real pentru cercetători, care, în timp, să fie „doar întregit sau îmbunătăţit, însă în nici un caz rescris”.

Din cauza numărului mare de descoperiri de acest tip din epoca bronzului, autorul a fost nevoit să-şi impună limite corologice şi cronologice, astfel că lucrarea sa conţine depozitele de tipare şi obiecte din cupru şi bronz doar de pe teritoriul României şi doar din etapele timpurie şi mijlocie ale epocii bronzului. Chiar şi cu aceste limitări în spaţiu şi timp, volumul de muncă rămâne semnificativ, fiind rezultatul unor ani îndelungaţi de cercetări, după cum însuşi autorul mărturiseşte.

Tudor Soroceanu examinează 68 de astfel de descoperiri menţionate în literatură, grupate pe provincii istorice. Fiecare depozit are o fişă în care sunt prezentate locul şi condiţiile de descoperire, conţinutul său şi detaliile tehnice ale pieselor, datarea, locul de păstrare şi numărul de inventar (când aceste informaţii sunt cunoscute) şi toate trimiterile bibliografice, chiar şi cele în care respectivul depozit este amintit numai în treacăt. În majoritatea cazurilor, după aceste informaţii detaliate, riguros verificate şi filtrate, urmează o rubrică de observaţii, bazate pe minuţioasa sa investigaţie, în care autorul exprimă puncte de vedere în legătură cu o serie de probleme privind provenienţa respectivului depozit, structura şi unitatea lui, cronologia etc. Tudor Soroceanu atrage atenţia asupra unor descoperiri care în literatură figurează ca depozite, dar a căror unitate este îndoielnică sau asupra unor depozite care nu există în realitate, fiind practic inventate prin lecturarea neatentă a unor menţionări vechi, iar aceste informaţii greşite preluate şi perpetuate în literatura arheologică. Aceasta ar fi, de exemplu, situaţia aşa-zisului depozit de la Vădastra (jud. Olt), a celui de la Iclod (jud. Cluj) sau a celui de la Şandra (jud. Timiş), în cel din urmă caz piesele fiind de fapt de la Izvorovo, lângă Pančevo, în Serbia.

Depozitelor deja publicate li se adaugă cel recent descoperit la Şerbăneşti, jud. Vâlcea, format din două topoare cu disc şi un al treilea cu marginile ridicate, înfăţişat aici pentru prima dată. Tudor Soroceanu introduce în categoria depunerilor din epoca bronzului şi reprezentările de arme gravate pe pereţii peşterii de la Nucu, jud. Buzău, considerându-le ca alcătuind „o depunere prin incizare”.

Este de remarcat inclusiv efortul lui Tudor Soroceanu de a obţine informaţii şi clarificări în legătură cu unele depozite, precum şi fotografii sau desene ale pieselor de la colegii din diferite muzee şi institute din ţară, solicitări care, în unele cazuri, au rămas fără răspuns. În acest context îi semnalez autorului faptul că cele mai multe dintre depozitele cu obiecte din cupru şi bronz pe care le menţionează ca fiind în colecţia Muzeului Naţional de Antichităţi (astăzi, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”) au fost transferate, încă de la începutul anilor ’70 ai secolului trecut, în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României, acolo aflându-se şi în momentul de faţă.

Piesele ce alcătuiesc depozitele prezentate în lucrare sunt ilustrate prin desene şi fotografii, unele dintre ele realizate de autor, cuprinse în cele 72 de planşe, de foarte bună calitate, cu care se încheie volumul.

Lucrarea lui Tudor Soroceanu reprezintă, într-adevăr, aşa cum însuşi autorul şi-a dorit, o bază documentară solidă, un text „închegat şi verificat”, realizat cu multă răbdare, voinţă şi profesionalism, de care vor beneficia, şi pe care, cu siguranţă, îl vor aprecia, toţi ceilalţi cercetători ai epocii bronzului.

Anca-Diana Popescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: ancadiana_popescu@yahoo.com

ABREVIERI

AAR – Analele Academiei Române, Bucureşti
AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
ACMI – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica
ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – Anné Épigraphique, Paris
Analele Banatului – Analele Banatului, Timişoara.
Analele Dobrogei – Analele Dobrogei, Constanţa
Anatolia Antiqua – Anatolia Antiqua, Istanbul
AnuarulMNIM – Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, Iaşi
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum – Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchAnz – Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArchCl – Archeologia Classica, Roma
ArheologijaSofia – Arheologija. Organ na Archeologičeskija Institut i Muzej, Sofia
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti
Banatica – Banatica, Muzeul Judeţean Reşita, Reşita
BAR – British Archaeological Reports, Oxford
BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena, Paris
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BMTAGiurgiu – Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu”, Giurgiu
B. Thr. – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti
CaieteARA – Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare şi Arheologie, Asociaţia ARA, Bucureşti
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CIL – Corpus Inscriptionum Graecarum, Berlin
Classica et Christiana – Classica et Christiana, Iaşi
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă N.S. (nouvelle série); Révue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
Dialogues d’histoire ancienne – Dialogues d’histoire ancienne, Paris, Atena
Dobrudja – Dobrudja Sbornik, Varna
DRH – Documenta Romaniae Historica, Bucureşti
Drobeta – Drobeta, Drobeta–Turnu Severin
Geology – Geology, The Geological Society of America, New-York
Estuarine, Coastal and Shelf Science – Estuarine, Coastal and Shelf Science, Hawaii Pacific University
Etudes thasiennes – Etudes thasiennes, Paris, Atena
EurAnt – Eurasia Antiqua, Zeitschrift fur Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein
IDR – *Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
ILD – C. C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, Bucureşti , 2005
ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892

Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna
JDAI.AA – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger, Berlin
Klio – Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin
KSIIMK – Kratkie Soobščennija Instituta Istorii Materialnoj Kul'tury Akademii Nauk SSSR, Moscova – Sankt Petersburg
Litua – Studii şi cercetări, Muzeul Judeţean Gorj, Tg. Jiu
MBAH – Marburger Beiträge zur Antiken Handels-, Wirtschafts-und Sozialgeschichte, Rahden, Germania
MCA (Materiale) – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAntiq – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
PAS – Prähistorische Archäeologie Südosteuropad, Berlin
PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
PME – M. Devijver, Prosopographia Imperii Romani, saec. I–III, ed. A II-a, Berlin – Leipzig
Pontica – Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
Quaternary Research – Quaternary Research. University of Washington, Washington
RA – Revue Archéologique, Paris
REL – Revue des Études Latines, Paris
RevArh – Revista de Arheologie, Chişinău
Revista Bistriţei – Revista Bistriţei, Bistriţa
RevMuz – Revista Muzeelor, Bucureşti
RGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
RMD – M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra
RMM – MIA – Revista Muzeelor şi Monumentelor, Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti.
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
Scripta Classica Israelica – Scripta Classica Israelica, Ierusalim
SMIM – Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti
SP – Studii de Preistorie, Bucureşti
Stratum – Stratum Plus, Şcoala Superioară de Antropologie, Sankt Petersburg, Chişinău, Odessa, Bucureşti
StCl – Studii Clasice, Bucureşti
Studia Troica – Studia Troica, Berlin
Symposia Thracologica – Symposia Thracologica, Bucureşti
TD – Thraco-Dacica, Bucureşti
Thracia – Thracia, Sofia
Tyragetia – Tyragetia, Chişinău
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ZOE PETRE (sub îngrijirea), **Antidoron. Centenarul acad. Em. Condurachi (1912–2012)**, 2012, 78 p.
PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, **Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova,** 2012, 656 p.
ION MOTZOI-CHICIDEANU, **Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară,** vol. I–II, 2011, 900 p., 472 pl.
CARMEN MARIA PETOLESCU, **Monedele regelui Coson,** 2011, 128 p., 20 pl.
ALEXANDRU BARNEA, **Tropaeum Traiani. Tezaurul de denari republicani imperiali.** III, 2011, 56 p., 67 pl.
EMILIAN POPESCU, TUDOR TEOTEOI (editori), **Études byzantines et post-byzantines,** vol. VI, 2011, 538 p.
MARIA CRÎNGACI ŢIPLIC, **„Oaspeţi germani" în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie şi arhitectură (sec. XII – XIII),** 2011, 396 p., 60 pl., 7 hărţi
GHEORGHE I. CANTACUZINO, **Începuturile oraşului Câmpulung şi Curtea Domnească. Aspecte ale civilizaţiei urbane la Câmpulung,** 2011, 438 p.
CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia. Un mileniu de istorie,** 2010, 384 p.
FLORIN CURTA, **Text, Context, History and Archaeology,** 2010, 476 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Opuscula Scythica. Grecs et Romans au Bas Danube,** 2009, 410 p.
MIHAI BĂRBULESCU, **Signum originis (Religie, artă şi societate în Dacia romană),** 2009, 302 p.
VASILE CHRISTESCU, **Istoria militară a Daciei romane,** 2010, 303 p., 1 pl.
GHEORGHE DIACONU, RADU HARHOIU (ediţie îngrijită şi prefaţată), **Dacia în epoca primelor migraţii (secolele al II-lea – al IV-lea d. Hr.),** 2009, 162 p., 32 pl.
MICHEL KAZANSKI, **Archéologie des peuples barbares (editor Victor Spinei),** 2009, 491 p.
PETRE ROMAN, ANN DODD-OPRIŢESCU, **Ostrovul Corbului între km. fluviali 911–912. Morminte şi aşezări preistorice,** 2008, 182 p.
SEBASTIAN BRATHER, **Archaeology and identity. Central and East Central Europe in the earlier Middle Ages** (editori V. Spinei, A. Rubel), 2008, 492 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria. XIII. La basilique épiscopale (les résultats des fouilles),** 2007, 236 p., 82 pl.
CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Contribuţii la istoria Daciei romane (I),** 2007, 352 p.
GHEORGHE POSTICĂ, **Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nistrean (secolele V–XIII),** 2007, 488 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 64, nr. 3–4, Bucureşti, 2013, p. 219–412

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L.**, P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: oanadamian63@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com